

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»**

На правах рукопису

БУРМА Сергій Костянтинович

УДК 341.176(4):340.116:341/349

**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА
ІНСТИТУТУ ДРУЖНЬОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ
В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СУДІ З ПРАВ ЛЮДИНИ**

12.00.11 – міжнародне право

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник
Анцупова Тетяна Олександрівна,
доктор юридичних наук, доцент

Одеса – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ГЕНЕЗИС ІНСТИТУТУ ДРУЖНЬОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІЖНАРОДНОГО ПРАВОСУДДЯ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	12
1.1. Еволюція мирного врегулювання міжнародних спорів.....	12
1.2. Інститут дружнього врегулювання в діяльності органів міжнародного правосуддя у сфері захисту прав людини: порівняльно-правовий аспект....	36
1.3. Інститут дружнього врегулювання в діяльності органів міжнародного правосуддя у сфері захисту прав людини: морально-етичний аспект.....	54
Висновки до Розділу 1.....	70
РОЗДІЛ 2. ДРУЖНЄ ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРІВ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СУДІ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	72
2.1. Процедура дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини....	72
2.2. Види процедури дружнього врегулювання в практиці Європейського суду з прав людини.....	126
2.3. Процедура схвалення умов односторонньої декларації в Європейському суді з прав людини.....	151
Висновки до Розділу 2.....	160
РОЗДІЛ 3. ДРУЖНЄ ВРЕГУЛЮВАННЯ У СПРАВАХ ПРОТИ УКРАЇНИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СУДІ З ПРАВ ЛЮДИНИ: НАЦІОНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	163
3.1. Законодавство України про заходи щодо досягнення дружнього врегулювання спору у справах проти України в Європейському суді з прав людини.....	163
3.2. Виконання рішень Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання у справах проти України.....	178
Висновки до Розділу 3.....	185
ВИСНОВКИ.....	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	193

ВСТУП

Актуальність теми. Історія Європейського суду з прав людини (далі – Суд, Страсбурзький суд) – це більше п'ятдесяти років наполегливої праці видатних фахівців права у сфері захисту прав людини та розповсюдження європейських цінностей верховенства права та справедливості. На цьому шляху системні недоліки, що існують у національних правових системах держав-сторін Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) та призводять до значної кількості (іноді десятків тисяч) повторюваних заяв, продовжують залишатися фундаментальним питанням життєздатності та ефективності Страсбурзького суду.

Нині Європейський суд з прав людини щомісяця отримує близько п'ятисот індивідуальних заяв проти України, половина з яких стосується пілотного рішення у групі справ Юрій Миколайович Іванов проти України (яка вже налічує більше дев'яти тисяч комунікованих Уряду України заяв).

У таких умовах дружнє врегулювання спору являє собою найбільш прийнятний засіб зняття протиріч між його сторонами. Можливість досягти дружнього врегулювання із заявником є альтернативою очікуванню чергового рішення щодо суті. У своїй Резолюції Res (2002)59 щодо практики дружнього врегулювання, а також у деклараціях Інтерлакенської (2010 р.), Ізмірської (2011 р.), Брайтонської (2012 р.) та Брюссельської (2015 р.) конференцій високого рівня, Комітет Міністрів Ради Європи неодноразово підкреслював пріоритетність практики дружнього врегулювання спорів у справах, подібних до вже розглянутих Судом, в яких не порушено фундаментальні питання дотримання положень Конвенції, а також у справах, в яких не йдеться про необхідність внесення змін до правових систем держав-учасниць.

Отже, практика дружнього врегулювання у повторюваних справах («справах-клонах») є одним із найбільш перспективних напрямів розвитку європейського правосуддя у сфері захисту прав людини, що сприятиме забезпеченню швидкого

врегулювання спору, зменшенню загальної кількості заяв й зниженню надмірного робочого навантаження на Страсбурзький суд.

Окремих аспектів судової практики врегулювання спорів в Європейському суді з прав людини торкалися вітчизняні та західні вчені і практики: Ф. Анг (F. Ang), В. Бергер (V. Berger), Е. Бергманс (E. Berghmans), М. Вільдджер (M. Villiger), Л. Вільдхабер (L. Wildhaber), Д. Гом'єн (D. Gomen), Б. Гроновська (B. Gronowska), Л. Зваак (L. Zwaak), Л. Енґі (L. Engi), І. Кабрал Барreto (I. Cabral Barreto), І. В. Караман, Х. Келлер (H. Keller), Ж.-П. Коста (J.-P. Costa), Ф. Ліч (P. Leach), В. В. Лутковська, Д. Сутер (D. Suter), Х. Розакіс (C. Rozakis), Н. І. Севостьянова, М. Форовіч (M. Forowicz), Е. Фріберґ (E. Fribergh), Е.-Х. Фура-Сандстрьом (E.-K. Fura-Sandström), Г. Ю. Юдківська (G. Yudkivska).

Однак поза увагою науковців залишилося системне дослідження особливих правових характеристик інституту дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до теми науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» на 2011–2015 рр. «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку української державності та права» (державний реєстраційний номер – 0110U000671) та плану науково-дослідної роботи кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства «Діалог сучасних правових систем. Адаптація правової системи України до європейського права».

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є визначення особливих правових характеристик інституту дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини в умовах розвитку міжнародного судового процесу у сфері захисту прав людини.

Для досягнення цієї мети необхідне розв'язання наступних задач:

висвітлити еволюцію засобів мирного врегулювання міжнародних спорів;

виявити спільне й відмінне у розвитку інституту дружнього врегулювання в діяльності органів міжнародного правосуддя у сфері захисту прав людини;

визначити морально-етичний аспект інституту дружнього врегулювання в діяльності органів міжнародного правосуддя у сфері захисту прав людини;

визначити поняття та особливі характеристики процедури дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини;

виробити критерії класифікації та виявити особливості різних видів процедури дружнього врегулювання в практиці Європейського суду з прав людини;

визначити поняття та особливі характеристики процедури схвалення умов односторонньої декларації в Європейському суді з прав людини;

проаналізувати акти законодавства України про заходи щодо досягнення дружнього врегулювання спору у справах проти України в Європейському суді з прав людини;

виявити проблеми та запропонувати заходи щодо підвищення ефективності виконання рішень Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання у справах проти України.

Об'єктом дослідження є практика дружнього врегулювання спорів як частина міжнародного судового процесу у сфері захисту прав людини.

Предметом дослідження є інститут дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини.

Методи дослідження. Тема дослідження, його мета і задачі, специфіка об'єкта і предмета визначили його методологічну основу. Наукова обґрунтованість сформульованих висновків досягається використанням широкої сукупності методів наукового пізнання.

Діалектичний підхід становив основу для вивчення інституту дружнього врегулювання у взаємодії його характеристик та динаміці його розвитку (пп. 1.1, 1.2). Використання історичного підходу дало змогу проаналізувати різні етапи розвитку інституту дружнього врегулювання в діяльності органів міжнародного правосуддя у сфері захисту прав людини (пп. 1.2, 2.1, 2.3). Порівняльно-правовий підхід дозволив виявити спільне й відмінне у розвитку інституту дружнього врегулювання (п. 1.2). Антропологічний підхід спрямовано на розкриття антропоцентричних основ прецедентного права і практики Суду (п. 1.3). На основі

системного підходу було запропоновано класифікацію видів процедури дружнього врегулювання (п. 2.2).

Формально-юридичний (догматичний) метод використовувався для правового аналізу положень, які містяться в актах міжнародних організацій, правилах процедури органів міжнародного правосуддя, національному законодавстві України, а також при визначенні нових дефініцій (пп. 2.1–2.3). Статистичний метод сприяв узагальненню судової практики й аналізу статистики Суду (пп. 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2). Застосування герменевтичного та семіотичного методів дозволило здійснювати авторський переклад та інтерпретацію джерел процесуального та матеріального права Ради Європи, з'ясовувати зміст юрисдикційних актів та автономних понять у практиці Страсбурзького суду (пп. 1.2, 2.1, 2.2, 2.3). Синергетичний метод дозволив представити інститут дружнього врегулювання як самоорганізовану змінювану систему правових явищ (пп. 1.1, 1.2).

Теоретичну базу дослідження склали праці вітчизняних та зарубіжних вчених у сфері загальнотеоретичної юриспруденції, міжнародного права та права Ради Європи, серед яких: А. Х. Абашидзе, Е. Аннерс, Т. О. Анцупова, Б. В. Бабін, Х. Бехруз, Я. Броунлі, В. Г. Буткевич, О. К. Вишняков, Д. Л. Давиденко, М. А. Дамірлі, В. Н. Денисов, А. І. Дмітрієв, В. В. Дудченко, Н. А. Зелінська, О. А. Кірімова, А. І. Ковлер, Ю. М. Оборотов, М. І. Пашковський, Е. А. Пушмін, П. М. Рабінович, М. О. Рожкова, О. В. Святун, А. С. Смбалян, М. О. Хадсон, С. В. Шевчук та ін.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у здійсненні комплексного міжнародно-правового аналізу інституту дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини в умовах розвитку міжнародного судового процесу у сфері захисту прав людини та полягає у тому, що:

уперше:

запропоновано термін «примирливий механізм страсбурзької системи» для позначення судових засобів мирного врегулювання спорів в Європейському суді з прав людини – дружнього врегулювання та схвалення умов односторонньої декларації;

систематизовано наукові підходи до визначення поняття «дружнє врегулювання» та розмежовано тлумачення «дружнього врегулювання» як правового інституту та як процедури врегулювання спору у Страсбурзькому суді, а саме: інститут дружнього врегулювання визначено як спільність нормативно-правових (матеріальних і процесуальних), морально-етичних, структурних та функціональних характеристик врегулювання міжнародно-правового спору між сторонами, на основі загальновизнаних принципів міжнародного судового процесу, принципів конфіденційності переговорів та балансу інтересів сторін, взаємовигідної згоди і дотримання прав людини, з винесенням обов'язкового судового рішення для сторін спору або без такого; процедуру дружнього врегулювання визначено як форму міжнародної примирливої процедури, яка заснована на загальновизнаних принципах міжнародного судового процесу, принципах конфіденційності переговорів, балансу інтересів сторін і повазі до прав людини, яка може бути застосована на будь-якій стадії судового процесу в Європейському суді з прав людини, з моменту визнання заяви прийнятною, та спрямована на досягнення сторонами спору взаємовигідної згоди щодо справедливої сатисфакції потерпілій стороні;

розроблено такі критерії класифікації процедур дружнього врегулювання на основі останніх тенденцій прецедентної практики Суду: категорія справ, форма судового рішення, кількість заявників, коло суб'єктів, спосіб моніторингу за виконанням умов угоди про дружнє врегулювання, рекомендовані заходи, місце укладення угоди, стадія судового процесу, на якій було досягнуто дружнє врегулювання, ступінь конфіденційності переговорів щодо дружнього врегулювання;

визначено процедуру схвалення умов односторонньої декларації як форму міжнародної примирливої процедури, заснованої на принципі поваги до прав людини, яка може бути застосована на будь-якій стадії судового процесу, з моменту визнання заяви прийнятною та виражається у відкритій пропозиції держави щодо справедливої сатисфакції потерпілій стороні, за умови її згоди, або без такої згоди за рішенням Суду;

удосконалено:

уявлення про еволюцію міжнародних примирливих процедур в діяльності органів міжнародного правосуддя у сфері захисту прав людини: від окремих норм щодо мирного врегулювання спору в міжнародному судовому процесі до формування цілісного правового інституту дружнього врегулювання спорів;

функціональну структуру міжнародного судового процесу та виявлено функцію легітимації рішень Європейського суду з прав людини, яка полягає у тому, що рішення Суду мають не лише компенсаторний характер, а й повинні відповідати очікуванням суспільства (зокрема, заявників) щодо встановлення справедливості;

набули подальшого розвитку:

дослідження правової природи і проблематики примирливих процедур та аналіз співвідношення понять «примирлива процедура», «примирна процедура», «мирова угода», «дружнє врегулювання» у загальнотеоретичній та міжнародно-правовій доктрині;

дослідження історії міжнародних примирливих процедур та їх застосування в діяльності регіональних систем органів міжнародного правосуддя у сфері захисту прав людини;

розв'язання «конфлікту» філософських теорій щодо дружнього врегулювання та зроблено висновок, що балансування між публічними й приватними інтересами сторін та етичними стандартами має відбуватися шляхом гармонізації таких фундаментальних цінностей, як легітимність, справедливість та ефективність;

пропозиції щодо вдосконалення законодавства України в частині поширення практики застосування процедури дружнього врегулювання спорів в Страсбурзькому суді та виконання рішень Суду щодо України;

рекомендації щодо розвитку практики дружнього врегулювання спорів у справах проти України шляхом змін у судовій та адміністративній практиці щодо реалізації європейських стандартів захисту прав людини з компенсаторно-орієнтованої на превентивно-орієнтовану;

пропозиції щодо заходів підвищення ефективності виконання рішень Суду щодо дружнього врегулювання у справах проти України.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення, висновки та рекомендації дослідження можуть бути використані у: *науково-дослідній сфері* – для подальшого вивчення судового процесу в Європейському суді з прав людини; *навчальному процесі* – при викладанні навчальних дисциплін «Право Ради Європи», «Мирне вирішення міжнародних спорів», «Міжнародно-правові механізми захисту прав людини», «Європейське судочинство в сфері захисту прав людини», «Практика Європейського суду з прав людини» та розробці відповідного методичного забезпечення для студентів спеціальностей «Правознавство» та «Міжнародне право»; *юридичній практиці* – під час вдосконалення нормативно-правової бази України щодо виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини; у практичній діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини та його Секретаріату щодо узгодження на міжвідомчому рівні умов дружнього врегулювання у справах проти України, укладення угод про дружнє врегулювання спору; під час професійної та практичної підготовки правозахисників, в тому числі з питань практики Суду; під час спеціальної професійної підготовки Урядових уповноважених у справах Європейського суду з прав людини (урядових агентів) та співробітників Секретаріату Суду у державах-членах Ради Європи.

Особистий внесок здобувача. Дослідження виконане автором особисто; всі результати цієї роботи, сформульовані в ній висновки, положення та рекомендації обґрунтовано на основі особистих досліджень автора. У співавторстві опубліковано одну працю апробаційного характеру, в якій здобувачем здійснено аналіз даних судової статистики щодо практики дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини з визначенням основних тенденцій і перспектив розвитку процедури дружнього врегулювання у державах, які є сторонами Конвенції.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні положення і висновки дослідження були обговорені на засіданнях кафедр права Європейського Союзу та порівняльного правознавства Національного університету «Одеська юридична академія» та міжнародного права та порівняльного

правознавства Міжнародного гуманітарного університету, а також на міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, семінарах, «круглих столах». Серед них: Міжнародна науково-практична конференція «Європейська інтеграція України: правовий вимір» (м. Запоріжжя, 27–28 вересня 2012 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції розвитку юридичної освіти та науки в Україні» (м. Київ, 12–13 лютого 2013 р.); Семінар «Міжнародні стандарти правового захисту права на свободу мирних зібрань» (м. Київ, 24 жовтня 2013 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Національні механізми забезпечення прав людини в Україні» (м. Київ, 15 листопада 2013 р.); Третя Міжнародна науково-практична конференція «Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» (м. Одеса, 19–20 вересня 2014 р.); Четверта Всеукраїнська науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Міжнародне право: *de lege praeterita, instante, futura*» (м. Одеса, 21 листопада 2014 р.); Круглий стіл присвячений 10-річчю кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства Національного університету «Одеська юридична академія» (м. Одеса, 28 листопада 2014 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Міжнародний правопорядок: сучасні проблеми та їх вирішення» (до 125-річчя від Дня народження Володимира Михайловича Корецького) (м. Київ, 19 лютого 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України» (м. Одеса, 15–16 травня 2015 р.); V Міжнародна науково-практична конференція «Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації Української держави» (м. Київ, 20–21 травня 2015 р.) та ін.

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження відображені у 15 публікаціях, 5 з яких опубліковано в наукових фахових виданнях України, перелік яких затверджено МОН України, 2 – у зарубіжних наукових періодичних виданнях, та 8 інших публікаціях одна з яких у співавторстві.

Структура роботи зумовлена проблематикою дослідження, його метою, предметом й задачами. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, поділених на вісім підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 231 сторінку, з них 39 сторінок нараховує список використаних джерел, який складається з 364 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ГЕНЕЗИС ІНСТИТУТУ ДРУЖНЬОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІЖНАРОДНОГО ПРАВОСУДДЯ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

1.1. Еволюція мирного врегулювання міжнародних спорів

Процедури вирішення та врегулювання спірних міжнародно-правових відносин привносять в систему міжнародного судочинства значний ступінь свободи сторін та мають бути забезпечені системою гарантій, передбачених основними міжнародними актами у сфері захисту прав людини. Саме міжнародна юстиція є надійним гарантом миру й справедливості, дотримання фундаментальних прав людини.

Погоджуючись із Н. Дрьоміною-Волок, слід зазначити, що «шлях до миру через торжество справедливості й шлях до справедливості за допомогою встановлення миру визначають безупинний розвиток цієї ідеї, всупереч перешкодам, що виникають внаслідок політичних подій і наукових догм» [49, с. 3].

Тоді як, на тлі загального прагнення до рівності й миру, справедливості й людяності, спори між людиною та державою продовжують виникати по всьому світу, утворюючи все більш відчутний вектор напруги у міжнародному праві прав людини.

Сьогодні вже важко уявити визначення «міжнародного спору», лише як спору між державами, що розглядається в рамках принципу мирного розв'язання спорів, як його сформульовано у Статуті Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) (ст. 33-38) [196]. Втім необхідно враховувати, що в міжнародному праві існує постійний запит на вдосконалення норм права та врахування новітніх течій практики й тенденцій розвитку міжнародно-правової науки.

Увага вчених до проблем, пов'язаних із впливом міжнародних стандартів прав людини на модернізацію й розвиток класичного (традиційного) міжнародного публічного права, останнім часом зростає. Як вказує професор Б. В. Бабін, «права людини є наднормативною формою взаємодії людей, упорядкування їх поведінки

та координації діяльності, вони ж є також засобом подолання протиріч і конфліктів» [14, с. 5–6]. За висловленням Ю. В. Чайковського, «однією з характерних рис міжнародного права є його гуманізація, підвищення ролі людської особистості, зростання соціальної значущості міжнародних проблем, пов'язаних з людиною. Права людини є наріжним каменем соціальних перетворень, шляхом яких вибудовувалося сучасне громадянське суспільство» [140, с. 3].

Збагачення форм вирішення та мирного врегулювання спірних міжнародно-правових відносин, специфікою врегулювання міжнародних спорів між фізичними або юридичними особами та державами – є виправданим кроком, на шляху привернення уваги до затребуваного подальшого розвитку міжнародних примирливих процедур. Якби не намагалось міжнародне співтовариство викорінити самі витoki таких спорів, «спори щодо захисту прав людини між громадянами та їх урядами», а також спори, «що викликають стурбованість декількох держав» [78, с. 326], будуть виникати *de novo*.

Міжнародний спір, будучи «специфічним юридичним фактом» [110, с. 55], припускає наявність протистояння сторін. А. Х. Абашидзе і О. М. Солнцев, розглядаючи поняття міжнародного спору у контексті закономірного розвитку міжнародного права й міжнародної судової процедури, вважають, що міжнародний спір можна визначити «як розбіжність щодо питання права або фактів, протиріччя, протистояння правових аргументів чи інтересів сторін (держав, міжнародних міжурядових організацій, комерційних й некомерційних юридичних осіб, індивідів та їх груп)» [1, с. 14].

Між тим, вирішення міжнародних спорів у міжнародних судових установах, із винесенням обов'язкового для сторін спору рішення щодо суті справи, завжди пов'язане із труднощами юридичної процедури й проблемою виконання судового рішення, як в приватно-правових, так і в публічно-правових спорах. Винесення судового рішення не є дійсним розв'язанням спору, воно не гарантує ані майбутньої реалізації ухваленого рішення, ані його фактичного виконання. За таких умов актуалізується питання пошуку міжнародних примирливих процедур (судових та позасудових), альтернативних судовим рішенням.

Активізація наукових досліджень щодо виникнення й розвитку способів вирішення і врегулювання спорів, альтернативних судовим рішенням в діючих органах міжнародного правосуддя, може бути яскравим прикладом привернення уваги науковців до міжнародних примирливих процедур та інституту дружнього врегулювання, зокрема. Це питання має величезне значення для розуміння формування історичного підґрунтя й динаміки розвитку існуючих сьогодні форм міжнародних примирливих процедур.

В публікаціях наукових досліджень, нерідко міститься згадки про право і практику мирного врегулювання спорів.

Користуючись методологічним зауваженням М. А. Дамірлі, щодо існування загальної та спеціальних (окремих) теорій права [41]. Коли загальна теорія права вивчає право як родове явище та найзагальніші родові ознаки, характеристики, елементи права, правової дійсності, які іманентні всім правовим явищам, тоді як спеціальні (окремі) теорії виробляються галузевими юридичними науками.

Проблематика примирення та примирливих процедур в загальній теорії права відображена в роботах: В. О. Аболоніна, П. О. Астахова, В. С. Балуха, С. В. Бобровник, Ю. В. Гущевої, О. В. Карягіної, Н. В. Нестор, Л. Фуллера, Т. В. Чернишової та ін.

Особливості застосування примирливих процедур у галузевих юридичних науках у приватно-правовій сфері були фундаментально опрацьовані вітчизняними та іноземними дослідниками: І. А. Балюк, Ю. Бароном, О. В. Белінською, О. Г. Бортнік, О. А. Головачовим, А. І. Гордоном, Д. Л. Давиденком, В. П. Даневським, С. Ф. Задорожною, Д. Б. Єлісеєвим, Г. В. Єрьоменко, М. Каппеллетті, С. Я. Лур'є, К. І. Малишевим, В. Т. Маляренком, Є. О. Нефедьєвим, О. І. Носирєвою, А. С. Парамоновим, Д. М. Притикою, М. О. Рожковою, О. М. Спектор, Г. П. Тимченком, Д. М. Фурсовою, Д. М. Чечотом, Г. Ф. Шершеневичем, Я. Л. Штутіним, С. А. Якубовим та ін.

Примирливі процедури у публічно-правовій сфері досліджували: В. Б. Авер'янов, В. М. Бевзенко, Л. М. Карнозова, І. О. Картузова, Ж. В. Мандриченко, П. М. Рабинович, М. І. Хавронюк, А. М. Ященко та багато інших. Проте їх

дослідження майже всіх напрямків були присвячені теорії та практиці судового процесу в рамках національних судових органів.

Окремі аспекти історичного розвитку примирливих процедур досліджувались в роботах А. Х. Абашидзе, Е. Аннерса, Г. Дж. Бермана, Д. Л. Давиденка, Р. А. Каламкаряна, Е. А. Пушміна, О. М. Солнцева, Г. Г. Шинкарецької та ін. Між тим, ці вчені переважно обмежувались процедурами мирного врегулювання спорів між державами, а також історичним досвідом культури й практики вирішення конфліктів в різних державах. Питання розвитку примирливих процедур в органах міжнародного правосуддя з універсальною юрисдикцією досліджувались доволі оглядово, питання практики застосування примирливих процедур в системі регіональних органів міжнародного правосуддя у сфері міжнародного захисту прав людини не підіймалось.

Викладене дає підстави для висновку, що проблеми дослідження історії інституту міжнародних примирливих процедур та інституту дружнього врегулювання, зокрема, в площині міжнародного публічного права й міжнародного права прав людини, не стало предметом пильної уваги вчених-міжнародників.

Розглядаючи виникнення й розвиток інституту дружнього врегулювання спорів у міжнародно-правовій доктрині, вважаємо за необхідне визначити базове поняття «доктрина міжнародного права». Поняття «доктрина міжнародного права» є багатогранним, «у широкому значенні, це – система поглядів і концепцій про сутність і призначення міжнародного права у конкретних історичних умовах; у вузькому значенні – наукові праці юристів-міжнародників» [156]. Традиційно, доктрина міжнародного права вже багато десятиріч використовується як невід’ємне допоміжне джерело міжнародного права.

Марк Туллій Цицерон в жовтні-листопаді 44 р. до н.е., в своєму творі «*de Officiis*» (Про обов’язки) писав: «...існує два способи вирішувати спори, один – шляхом обговорення, інший – силою, до того ж перший властивий людині, другий – диким звірам, до другого треба звертатись лише тоді, коли скористатись першим неможливо» [198].

Як правило, дослідження еволюції примирливих процедур або обмежуються лише рамками того чи іншого періоду історії, або лише якоїсь однієї держави, або спорами лише у певній сфері.

Багато філософів античності, включаючи Сократа, Платона, Арістотеля, не могли не приділити увагу вивченню підходів до врегулювання спорів. Примирення за наявності спору ставало предметом роздумів давньоримських мислителів, ораторів, правознавців: Фаворіна, Цицерона, Ульпіана, Гая та ін. У наступні періоди, цій темі серйозне значення надавали такі дослідники, як Г. Гроцій, філософи – П. Абеляр, І. Бентам, Д. Бруно, Вольтер, Р. Декарт, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спіноза [20, с. 33].

Переважає більшість дослідників, що розглядали право в його розвитку, зазначали про функціональну спрямованість правового регулювання в традиційних суспільствах на досягнення миру й злагоди, відновлення соціальної гармонії, важливості примирливих процедур [36]. Класичною стала праця відомого шведського історика права Е. Аннерса. Автор надає практиці мирного врегулювання спорів на ранніх етапах розвитку цивілізації, першорядне значення у формуванні самого права [6, с. 17]. Але розглядаючи наступні періоди історії, дослідник лише торкається проблем примирливої функції права і правосуддя, не приділяючи їй необхідної уваги.

Роботи американських авторів обмежуються переважно вивченням практики примирливих процедур і не включають в себе аналіз нормативно-правових аспектів [181].

Американські кримінологи Х. Зер, К. Праніс, Б. Стюарт, М. Уедж, вбачають в соціальній практиці залагодження конфліктів на ранньому етапі розвитку людського суспільства за допомогою переговорів, передумови для сучасної концепції відновлювального правосуддя (*restorative justice*) [56].

Серед сучасних дослідників, які зробили видатний внесок у дослідження примирливих процедур, варто відзначити англійського правознавця Д. Ройбака. Він є автором докладних, заснованих на першоджерелах досліджень, проте сфера його досліджень обмежується практикою арбітражу та медіації в період античності,

Стародавньої Греції і Стародавнього Риму, а також історією арбітражу та медіації в Сполученому королівстві Великої Британії та Північної Ірландії [323–326].

Говорячи про авторів, які розкрили підходи до мирних засобів врегулювання спорів в Європі в Середні віки, поряд з Е. Аннерсом, в першу про чергу слід згадати американського дослідника, професора університетів Еморі та Гарварду, автора концепції «інтегративної юриспруденції» Г. Дж. Бермана. У своїй праці «*Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition*» [183], він надав розгорнуте і глибоке уявлення про правові норми і практику врегулювання спорів в Західній Європі в Ранньому Середньовіччі. Г. Дж. Берман розглядав право в дохристиянському суспільстві Раннього Середньовіччя, в якості «інструмента» примирення у врегулюванні спору. Він надає практиці мирного врегулювання спорів значення системоутворюючого елементу звичаєвого права стародавніх германців і неодноразово звертається до нього у своїй роботі. Г. Дж. Берман вказує, що в ході формування західноєвропейської традиції права, змінюється саме призначення права: від відновлення злагоди в суспільстві до забезпечення відплати за порушення. В цій «революційній» зміні, він вбачає причину подальшого нівелювання ролі примирення у врегулюванні спорів. Праці і погляди Г. Дж. Бермана є багато в чому оригінальними і мають безперечну значущість для розуміння фундаментальної ролі примирливих процедур у врегулюванні спорів при родовому ладі, і в Ранньому Середньовіччі [20, с. 34].

Грунтовний трактат, в якому містяться згадки, присвячені посередництву у міжнародних спорах, з'являється у XVII ст. і належить перу рідного діда Йоганна Вольфганга фон Гете, – Йоганна Вольфганга Текстора, юриста, адвоката та мера німецького міста Франкфурт-на-Майні [342].

Наприкінці XIX – початку XX ст., про врегулювання міжнародних публічних спорів шляхом примирення сторін, писали Л. О. Камаровський, М. М. Голубєв, В. В. Тенишев. Російський юрист та історик Л. О. Камаровський зазначав, «спір закінчується взагалі двома шляхами: 1) примиренням (*arrangement amiable*), коли одна зі сторін відмовляється від свого права або домагання на користь іншої або коли вона погоджується виконати її вимоги. Іноді відмова і виконання

супроводжуються протестом, за допомогою якого, сторона що поступається бажає обговорити своє право і свободу дій в майбутньому; 2) міжнародним правочином (transaction), в силу якого обидві сторони одночасно відмовляються від усіх або від деякої частини своїх домагань. В цьому випадку правочин представляється ніби то середнім рішенням між їхніми вимогами» [62].

В середині ХХ ст., в своїх наукових дослідженнях торкалися питань мирного врегулювання міжнародних спорів професор Гарвардського університету М. О. Хадсон, який досліджував міжнародне судочинство в період ХVІІІ – початку ХХ ст., професор Московського університету М. М. Полянський, професор Московського державного інституту міжнародних відносин Г. П. Задорожний, почесний професор права Школи права Дікінсона Пенсільванського державного університету В. Е. Батлер та ін.

Поруч з тим, варто відзначити, погоджуючись з А. С. Смбятян, «до 1920 р. ми можемо говорити лише про історію міжнародних судів, а починаючи із 1921 р., коли вступив в силу Статут Постійної палати міжнародного правосуддя, – про історію системи органів міжнародного правосуддя» [126, с. 12].

Суддя Європейського суду з прав людини у відставці (1998–2008), професор В. Г. Буткевич вказує, що «міжнародні органи й установи судового характеру в ХХ столітті, в основному, формувались за регіональною ознакою, або ж по окремим інститутам галузям права» [27, с. 33].

Якісно новий етап у розвитку міжнародних примирливих процедур, триває починаючи з другої половини ХХ ст., він пов'язаний із формуванням системи регіональних органів міжнародного правосуддя у сфері міжнародного захисту прав людини: Європейський суд з прав людини – 1959 р., Міжамериканська комісія з прав людини – 1959 р., Міжамериканський суд з прав людини – 1979 р., Африканська комісія з прав людини і народів – 1987 р, Африканський суд з прав людини і народів – 2004 р., Арабський суд з прав людини – 2014 р. (4 листопада 2014 р. статут суду відкритий для підписання і набуває чинності через рік після ратифікації принаймні сімома учасниками Ліги арабських держав) [20, с. 35].

В цей період відбувається оформлення інституту дружнього врегулювання, дружнє врегулювання наділяється характерними йому й нині, оригінальними на тлі інших форм міжнародних примирливих процедур, рисами – досягнення заінтересованими сторонами спору взаємовигідної згоди щодо справедливої сатисфакції потерпілій стороні на основі поваги до прав людини, як їх визначає відповідний міжнародно-правовий акт.

Хотілось би зазначити, що у XIX–XX ст. відбувається інституціоналізація міжнародних примирливих процедур, їх інтеграція у міжнародний юридичний процес. В подальшому, примирливі процедури потрапляють у поле зору дослідників не інакше, як в аспекті досліджень міжнародного судового процесу та особливостей відправлення правосуддя на універсальному та регіональному рівнях [20, с. 35].

Проблематика сучасного стану інституту дружнього врегулювання в рамках регіональних органів міжнародного правосуддя у сфері захисту прав людини знайшла відображення в роботах Ф. Війлоне, Х. Келлер, Дж. Паскулаччі та ін. [310; 285; 351].

Серед найбільш масштабних і цікавих наукових праць кінця XX ст. з історії міжнародних примирливих процедур варто відзначити роботи професора Е. А. Пушміна «Посередництво у міжнародному праві» (1970), «Погоджувальна процедура – засіб вирішення міжнародних спорів» (1973), «Мирне вирішення міжнародних спорів» (1979), «Боротьба СРСР за вдосконалення процесу мирного врегулювання спорів» (1983), «Міжнародний юридичний процес і міжнародне право» (1990). Автор обґрунтовано застосовує до аналізованої проблематики інтегративний підхід, розглядаючи інститут мирного врегулювання міжнародних спорів у взаємозв'язку з інститутом міжнародно-правової відповідальності [110, с. 54].

Починаючи з другої половини XX ст. до сьогодні, правознавці приділяють серйозну увагу примирливим процедурам в досить широкому розумінні. Більше того, примирливі процедури та міжнародні примирливі процедури, зокрема, починають розглядатись в якості позначення всього розмаїття способів

позасудового й досудового вирішення та врегулювання спорів. В цей час з'являються американські концепції «альтернативного вирішення спорів» (alternative dispute resolution), «суду з безліччю дверей» (multi-door courthouse) тощо. Разом з тим, сучасні дослідники роблять основний акцент саме на примирливих процедурах в американській судовій системі і лише порівняно лаконічно – в інших системах відправлення правосуддя, включаючи систему міжнародного судочинства.

Таким чином, історична еволюція наукових досліджень закономірностей, тенденцій, протиріч та перспектив розвитку міжнародних примирливих процедур дозволяє говорити про зародження інституту дружнього врегулювання міжнародних спорів у другій половині XX ст. із початком діяльності Європейського суду з прав людини у 1959 р. Інститут дружнього врегулювання, певною мірою, увібрав в себе риси та досвід застосування посередництва (медіації), примирення, переговорів, арбітрування та інших форм примирливих процедур в історичній ретроспективі.

Лише ґрунтовні теоретичні дослідження дозволяють утворити чіткі межі, між тією чи іншою формою примирливої процедури. Більшість же сучасних авторів, приділяють основну увагу саме сучасному праву і практиці примирливих процедур у національних правових системах.

Більш ніж п'ятдесятирічний період розвитку інституту дружнього врегулювання в системі регіональних органів міжнародного правосуддя у сфері захисту прав людини та, зокрема, в найпотужнішій з них – європейській, залишається поза увагою дослідників міжнародного права.

Доктринальні підходи до визначення поняття «примирливі процедури» та «міжнародні примирливі процедури». Активізація діяльності діючих органів міжнародного правосуддя прискорила розвиток примирливих процедур як невід'ємної частини міжнародного судового процесу, актуалізувавши необхідність їх теоретичних досліджень.

Справедливо буде зазначити, що не дивлячись на доволі активне використання терміну «примирливі процедури», він залишається у науці не визначеним, якщо не враховувати його ототожнення з альтернативними способами вирішення спорів.

Аналіз міжнародно-правових актів, національного законодавства, наукової літератури свідчить про те, що єдиного розуміння та уніфікованого використання понять «примирливі процедури», «міжнародні примирливі процедури», «альтернативне врегулювання (вирішення) спорів», «дружнє врегулювання», «мирова угода», «примирення» тощо на сьогодні не існує. Багато проблем виникає через те, що ці поняття перекладаються з аутентичних текстів, а тим часом в аналогічні за звучанням терміни в англійській, українській та російській мовах може вкладатися різний зміст.

Комплексного підходу до розкриття термінології та розмежування примирливих процедур, ані вітчизняними, ані іноземними дослідниками вироблено не було.

Формування однакового розуміння і вживання основних понять у сфері використання примирливих процедур, є однією з необхідних умов розвитку цілісної системи правового регулювання і розвитку відповідної правової доктрини в питаннях консенсуального врегулювання спорів.

Перш за все, вважаємо за необхідне звернути увагу, на те як між собою узгоджуються терміни «примирливі» та «примирні» процедури у національній правовій та лінгвістичній традиції.

На нормативно-правовому рівні закріплення в національному законодавстві здобув лише термін «примирні процедури». Таке закріплення знайшло відображення в ст. 13–16, 18, 22 Закону України «Про порядок вирішення трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 р. [106], при цьому слід зазначити, що зміст поняття «примирна процедура» чи «примирні процедури» законодавець не наводить, маються на увазі лише згадки по тексту Закону.

В науковому середовищі, найбільшого використання в україномовних текстах набув термін «примирні процедури». Мовознавці та літературознавці ж схильні до думки, що слова «примирний» та «примирливий» мають тотожне значення [123,

с. 671], однак термін «примирливий» (який сприяє примиренню) набув дедалі більшого поширення в атрибутивному використанні «примирення».

На нашу думку, найбільш доречним терміном, що передає сутність процедур примирення, буде саме термін «примирливі процедури», який ми використовуємо в нашому дослідженні, такий термін є не лише формальним виразником трансформації відповідної частини мови в прикметник («мир – примирити»), як у випадку із терміном «примирні процедури», термінологічна одиниця «примирливі» впливає на позначення якісних характеристик самого поняття, що зумовлено їхнім оціночним словотвірним значенням («примирливі – такі що виражають примирення сторін»).

В дослідженнях різної тематики правознавці досить часто висувають щоразу різні критерії характеризуючи поняття «примирливі процедури».

Наприклад, А. Ю. Коннов вважає, що примирливі процедури – це «ті форми альтернативного вирішення спорів, які спрямовані на взаємоприйнятне врегулювання і розв’язання спору який виник, на основі добровільного волевиявлення сторін» [74]. Таке розуміння, на нашу думку, не позбавлене недоліків. Визначаючи примирливі процедури через поняття «альтернативне вирішення спорів», що є буквальним перекладом терміну «alternative dispute resolution» (ADR), автор звужує розуміння примирливих процедур, запозичаючи поняття з американської правової доктрини, проте, це не цілком точно відображає зміст примирливих процедур.

Термін «альтернативне вирішення спорів» (alternative dispute resolution), виник в США та є суто американським правовим поняттям, обумовленим особливостями американської правової культури. При цьому, наприклад, Е. Л. Сюкіяйнен зазначає, що аббревіатура (ADR) вже не завжди означає саме «альтернативне» вирішення спорів: на початку 2000-х рр. стало використовуватись поняття «appropriate dispute resolution», що можна перекласти як «правильне» вирішення спорів, або, щоб не міняти аббревіатуру, - «адекватне».

В європейській та міжнародній практиці, «альтернативне вирішення спорів» розуміється більш-менш одноманітно [220], як збірний термін для позасудових

способів врегулювання спорів з (або без) допомогою третьої сторони. Однак, такий термін звужує примирливі процедури лише до позасудових або досудових, виключаючи судовий спосіб врегулювання спору і досягнення згоди щодо справедливої сатисфакції *inter partes* в суді. Інститут дружнього врегулювання, напевно чи можна назвати «позасудовим» або «досудовим». У той же час, він є альтернативним до процедури вирішення спору судом із винесенням обов'язкового для сторін рішення щодо суті справи.

Ми дотримуємось тієї позиції, що «примирливі процедури» в цілому є більш ширшим поняттям ніж альтернативне вирішення спорів, оскільки альтернативне вказує на те, що спір вирішується інакше, без звернення до системи судочинства. Примирливі процедури ж включають в себе як позасудове розв'язання спору, так і врегулювання за участі суду. В ході примирливої процедури, спір не завжди вирішується (шляхом прийняття судового рішення), а іноді лише врегульовується. В цьому сенсі не всі форми примирливих процедур є позасудовими або досудовими.

Д. А. Суворов, розглядаючи поняття «примирливе провадження», пропонує розуміти його як «спосіб врегулювання спорів (конфліктних ситуацій), які зачіпають права, свободи та охоронювані законом інтереси людини і громадянина, права та охоронювані законом інтереси юридичних осіб та їх об'єднань, між учасниками даного спору за сприяння третіх (третьої) осіб або без такого сприяння на взаємоприйнятних для учасників спору (конфліктної ситуації) умовах, а також порядок розгляду зазначених спорів (конфліктних ситуацій)» [131].

Професор М. О. Рожкова, розглядаючи врегулювання спорів в міжнародному праві, пропонує вважати, що «врегулювання спору, передбачає не винесення рішення, в якому визначається правий і неправий, а досягнення сторонами спору взаємовигідної, компромісної згоди, що задовольняє обидві сторони спору. Важливим є те, що врегулювання спору може досягатись як безпосередньо самими сторонами шляхом переговорів, так і за допомогою інших осіб – примирителів (посередників, медіаторів). Таким чином, примирення сторін – це шлях, що веде до ліквідації спору шляхом його врегулювання самими сторонами. При цьому таким

шляхом можуть бути ліквідовані не лише правовий спір (спір про право) або правова невизначеність, а й інший конфлікт. Примирення є процедурою, яка має на меті згладжування і ліквідацію конфліктної ситуації. На відміну від процедури вирішення спору, мета якої полягає у виявленні правої і неправої сторони і винесенні рішення на підставі норм права, будь-яка примирлива процедура націлена на усунення суперечностей між сторонами, зближення позицій сторін і досягнення взаємоприйняттого виходу з ситуації, що склалася (часто зовсім без оцінки позицій сторін), збереження або відновлення конструктивних відносин між сторонами, що сперечаються» [113, с. 172]. Такий підхід з очевидністю дозволяє говорити про «широке» розуміння самих лише термінів «врегулювання» та «примирення» М. О. Рожковою.

Найбільш розроблено і деталізовано розглянув примирливі процедури, фахівець з альтернативного вирішення спорів та питань примирення Д. Л. Давиденко представляючи їх як «правомірні способи консенсуального врегулювання суб'єктами права суперечок, що виникли між ними на взаємоприйнятних умовах відповідно до їх економічних та інших інтересів з можливістю залучення третіх осіб» [38, с. 43]. Намагаючись дати визначення примирливим процедурам, Д. Л. Давиденко вказує на наступне: «1) примирливі процедури не завжди є альтернативою судовому розгляду, оскільки вони не замінюють, а лише доповнюють його; 2) ці процедури можуть використовуватися в рамках судової системи, і крім того, можуть взагалі застосовуватись за відсутності намірів сторін почати судовий розгляд; 3) вони спрямовані, як правило, не на вирішення спорів, а на їх врегулювання; 4) різні види третейського розгляду, які можуть тлумачитись як застосування примирливої процедури, такою процедурою не є, оскільки третейський розгляд за своєю метою носить характер змагальної, а не примирливої процедури, хоча примирення в його ході може бути досягнуто» [38, с. 43–44].

Припускаємо, що підставою такого узагальнення є те, що в основі будь-якої примирливої процедури лежать переговори сторін, які традиційно є першим кроком до врегулювання різного роду розбіжностей, що вже виникли *inter partes*,

як в національному, так і в міжнародному праві. Засоби та механізми проведення переговорів надають їм особливий порядок, характер, напрямок, визначають учасників (третіх осіб), формують критерії для вироблення оптимальних умов примирення.

Між підходами до примирливих процедур у приватно-правових і публічно-правових спорах є чимало спільного, проте також зрозуміло, що примирливі процедури у публічному праві, особливо, якщо однією зі сторін виступають не лише держави, а й суб'єкти приватного права, мають певні особливості, які впливають щонайменше із порушення балансу між приватними та публічними інтересами.

Найбільш повно визначив поняття «міжнародної примирливої процедури» Е. А. Пушмін, на його думку, «це комплексна процесуальна форма, що представляє собою систему об'єднаних спільними ознаками мирних процедур, заснована, як правило, на розгляді спорів між державами спільно із представниками третіх держав або міжнародних органів» [110, с. 57].

У розглянутому контексті, ми схильні вважати, що при застосуванні загального поняття «примирливі процедури», в тому числі «міжнародні примирливі процедури», ми маємо справу з декількома формами даних процедур, до яких, на наш погляд, можна віднести: дружнє врегулювання, переговори, примирення, посередництво (медіацію), арбітрування (третейський розгляд), «суд з безліччю дверей» (multi-door courthouse) тощо. По відношенню до кожної з цих процедур, поняття «примирлива процедура» виступає як родове поняття.

В залежності від судової інституції, яка покликана вирішувати той чи інший спір або інших обставин спору, сторонам доступна конкретна форма примирливої процедури за допомогою якої вони хотіли б вирішити або врегулювати зазначений спір.

Принагідно вдається, що не існує і не може існувати якогось вичерпного переліку примирливих процедур, оскільки в силу дії принципу автономії волі сторін – учасників процесу, вони можуть вдаватись до будь-якого способу зняття

власних протиріч, якщо при цьому не відбувається дій, які б були прямо заборонені правовими нормами.

Важливо розуміти, що хоча логіка законодавця або науковця, який ототожнює конкретну форму примирливої процедури із терміном та поняттям «примирлива процедура», нам зрозуміла, – виходячи з процесуально-правової природи даного явища, таке використання в правовій доктрині чи в законодавстві не є коректним.

Морфологічний аналіз поняття «примирлива процедура», дає змогу визначити, що це процедура «яка примирює сторін», тобто процедура досягнення примирення сторін бере початок із вже розпочатого спору.

Слід розрізняти примирення сторін як юридичний факт досягнення згоди між ними і одну з форм примирливих процедур, тобто безпосередньо *reconciliatio*.

Д. Л. Давиденко розширив розуміння примирливих процедур, зазначивши що під примиренням як юридичним фактом, слід розуміти, – припинення спору на узгоджених сторонами умовах, юридично закріплене в угоді або декларації між ними або в будь-якому іншому правовому інструменті. Характерною рисою примирливої процедури є пошук взаємоприйнятних варіантів врегулювання спору відповідно до інтересів сторін, в тому числі фінансових. Незважаючи на те, що в примирливих процедурах можуть брати участь примирителі або інші нейтральні треті особи, які сприяють в організації та беруть участь в підготовці переговорів сторін щодо дружнього врегулювання, рішення про те, чи припиняти спір і на яких умовах, приймають виключно самі сторони. Нейтральні треті особи можуть лише забезпечити більш ефективний хід переговорів між сторонами спору [39, с. 7].

Вважаємо за доцільне вкладати такий зміст у поняття «примирливі процедури», – це комплексні процесуальні форми правомірного врегулювання спорів між суб'єктами публічного або приватного права, на взаємоприйнятних умовах відповідно до їх фінансових та будь-яких інших інтересів із можливим залученням нейтральних третіх осіб.

Отже, є підстави вважати, що міжнародно-правовий механізм мирного врегулювання міжнародних спорів включає в себе міжнародні примирливі

процедури. Будь-яка форма міжнародної примирливої процедури, має специфічні, лише їй притаманні риси.

Осучаснюючи і розвиваючи погляди на систему міжнародної примирливої процедури відомого радянського юриста Е. А. Пушміна [110, с. 56–57], додамо наступне, вважаємо, що в системі міжнародних примирливих процедур (поняття у множині – С. Б.) можна виокремити дві основні підсистеми: міждержавну примирливу процедуру і примирливу процедуру, що реалізується в рамках міжнародних надурядових організацій та їх органів. До першої підсистеми необхідно відносити всі класичні мирні засоби розв’язання міжнародних спорів (переговори, посередництво та добрі послуги, обстеження та примирення, слідчу та погоджувальну процедури). Другу підсистему можна поділити на універсальну (міжнародні організації універсальної юрисдикції – ООН, Світова організація торгівлі – СОТ та ін.), регіональну (організації регіональної юрисдикції – Рада Європи, Організація Африканської Єдності, Організація Американських Держав тощо), спеціальну (міжнародні організації спеціальної юрисдикції, наприклад, спеціалізовані установи ООН, в тому числі міжнародні кримінальні трибунали *ad hoc* по колишній Югославії, Руанді, Сьєрра-Леоне).

Міжнародні примирливі процедури застосовуються у разі, якщо намагання сторін вдатись до інших засобів мирного врегулювання не призвели до позитивного результату і мало місце звернення до органу міжнародного правосуддя.

Розмежування понять «дружнє врегулювання» та «мирова угода» у міжнародно-правовій доктрині. Доктринальна інтерпретація поняття «примирливої процедури» викликає подальше розходження точок зору на проблему визначення окремих форм примирливих процедур.

Ми розділяємо позицію Д. Л. Давиденка, що співвідношення примирливих процедур із мировою угодою характеризуються тим, що остання є результатом, на досягнення якого спрямовані примирливі процедури, а також засобом юридичного оформлення і закріплення умов примирення, досягнутого в ході таких процедур. Мирова угода не може розглядатися як примирлива процедура, оскільки вона є лише договором, що закріплює примирення [39, с. 12].

Між тим, розмірковуючи про термінологію примирливих процедур, вищезгаданий дослідник, вважає, що термін «дружнє врегулювання спорів» для примирливих процедур є «занадто умовним» [37, с. 42].

Вважаємо, що в даному випадку, очевидним є те, що автор не звертає уваги на міжнародно-правову природу терміну «дружнє врегулювання», ця процесуальна форма є варіацією саме міжнародної примирливої процедури, про яку йтиметься далі.

У доктрині відсутнє загальне визначення поняття «дружнє врегулювання». Незважаючи на поширеність цієї форми примирливої процедури в системі регіональних органів міжнародного правосуддя у сфері захисту прав людини, поодинокі спроби визначення цього поняття були зроблені лише в рамках системи судового захисту прав людини на європейському рівні.

Так, дружнє врегулювання, розглядається як форма примирення (*conciliation*), один із традиційних «методів мирного врегулювання міжнародних спорів» [215, р. 271–272]. Згідно з поясненням, наданим голландським юристом, суддею Європейського суду з прав людини у відставці (1996–1998) П. ван Дейком, «за допомогою дружнього врегулювання спорів, до юридичної процедури були введені неправові елементи. Цей метод мирного врегулювання спорів не обов'язково заснований виключно на юридичних міркуваннях, інші фактори також можуть відігравати у ньому певну роль» [348, р. 179] (йдеться насамперед про соціальні міркування – С. Б.).

Досліджуючи процедуру дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини, професор Університету Миколая Коперника в Торуні (Польща) Б. Гроновська відзначала, що переваги дружнього врегулювання спорів у сфері міжнародного публічного права є беззаперечними, успішне досягнення взаємної згоди сторін у спорі, не може бути конкурентоспроможним із використанням механізмів, заснованих на елементах державного примусу [260, р. 5].

Для нас визначальним є питання співвідношення процедури дружнього врегулювання з мировою угодою, яке характеризуються тим, що остання тісно співставляється з угодою (або декларацією) про дружнє врегулювання спору,

результатом, на досягнення якого спрямоване, власне, дружнє врегулювання. Угода про дружнє врегулювання є способом юридичного оформлення досягнення згоди і фіксації припинення спору, в результаті процедури дружнього врегулювання. Можна сказати, що формальна сторона, примирливого механізму передбаченого для вирішення спорів у Страсбурзькому суді, зосереджена в угоді про дружнє врегулювання, тоді як його неформальна сторона – в переговорах сторін, посередництві Суду чи іншій процедурі пошуку взаємоприйняттого рішення.

Очевидно, що мирова угода як уособлення поєднання відносин матеріального та процесуального права має дещо спільне з угодою про дружнє врегулювання яка може бути результатом процедури передбаченої ст. 39 Конвенції. З цією думкою справедливо погоджуються М. О. Рожкова та Д. В. Афанасьєв, зазначаючи, що «поняття «дружнє врегулювання» (як процедура врегулювання спору) і «мирова угода» (як договір, укладений сторонами за результатами врегулювання спору) не тотожні і не рівнозначні, хоча, безсумнівно, знаходяться у взаємозв'язку і взаємозалежності» [114, с. 118].

Згодом М. О. Рожкова, Д. В. Афанасьєв та Ю. В. Тай дійшли згоди щодо «дружнього врегулювання» та «мирової угоди» у російській правовій доктрині, визначивши, що «дружнє врегулювання являє собою процедуру врегулювання спорів в Європейському суді з прав людини, яка здійснюється сторонами – заявником і державою-відповідачем (від імені якого виступає офіційний уповноважений держави), за сприяння Суду і на умовах конфіденційності. Досягненням дружнього врегулювання є укладення сторонами відповідної угоди про врегулювання, яке в Конвенції, а також у більшості робіт неточно іменується «мировою угодою». З урахуванням зазначеного слід підкреслити, що поняття «дружнє врегулювання» і «угода про врегулювання» («мирова угода») пов'язані між собою, але не тотожні – друга є метою і наслідком першої» [115, с. 34].

Така наукова позиція щодо визначення понять близька автору, проте не повністю відображає його думку.

Підтвердженням обґрунтованості зазначеної позиції є те, що в тексті ст. 39 Конвенції та тексті Правила 62 (1) Регламенту Європейського суду з прав людини (далі – Регламенту Суду) [246], мова йде лише про примирливу процедуру та умови цієї процедури, а не безпосередньо угоду, як можливий результат примирення. Нарешті, зацікавлені сторони взагалі можуть не прийти до жодного результату або угода про дружнє врегулювання може бути визнана Судом неприйнятною, в сенсі її невідповідності умові «дружнього врегулювання спору на основі поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція та Протоколи до неї» відповідно до ст. 39 (1) Конвенції [73].

Між тим не можливо погодитись з думкою консультанта Вищого Арбітражного Суду Російської Федерації О. Є. Солохіна, який вважає, що угода про дружнє врегулювання в Європейському суді з прав людини «за своєю правовою природою вкрай схожа з мировою угодою, що укладається в цивільному та арбітражному процесі...» [127] і є результатом вдалої примирливої процедури, про яку йде мова в Конвенції, як і з тим, що термін «мирова угода» є «більш вірним терміном, що передає сутність інституту примирення» [127]; та думкою М. Лобова, який вважає, що термін «мирова угода» по відношенню до процедури дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини є, все ж, більш точним [79].

Очевидно, що в російській юридичній доктрині обидва вищевказані поняття використовуються як рівнозначні, проте, на нашу думку, – це в корені невірно.

Вдається, що таке уявлення було б доречним у внутрішньому праві держав, але ж поняття «дружнє врегулювання», як і поняття «примирлива процедура» значно ширші за поняття «мирова угода». І твердження про те, що термін «процедура дружнього врегулювання» вкрай схожий з терміном «мирова угода» у внутрішньому судовому процесі не може бути справедливим, такий підхід в процесуальному праві Ради Європи був би обмеженим, оскільки механізм процедури дружнього врегулювання передбачений Конвенцією включає в себе як матеріальні вимоги, наприклад, відповідність угоди умовам дружнього врегулювання спору на основі поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція та Протоколи до неї, так і багато процесуальних вимог, зокрема: вимоги щодо порядку

та форми укладення угоди про дружнє врегулювання; особливі вимоги та умови нагляду за виконанням умов дружнього врегулювання з боку Комітету Міністрів Ради Європи; можливість примусу до виконання міжнародно-правових зобов'язань, які були взяті на себе Високими Договірними Сторонами Конвенції.

Отже, мирова угода як і угода про дружнє врегулювання не можуть розглядатись як форми примирливих процедур, оскільки вони є лише засобом формального юридичного закріплення умов примирення, досягнутого в ході таких процедур.

Дружнє врегулювання в Європейському суді з прав людини як інститут мирного врегулювання міжнародних спорів. В якості першого післявоєнного договору у сфері захисту прав людини, Конвенція, вже у первинній редакції 1950 р. зафіксувала процедуру дружнього врегулювання спорів, в якості універсальної моделі міжнародного судового врегулювання спору, приклади використання якої, можна знайти майже в кожному сучасному договорі у сфері захисту і забезпечення прав людини.

Дружнє врегулювання являє собою одну з форм міжнародної примирливої процедури, в рамках якої сторони припиняють розпочатий між ними спір у сфері захисту прав людини. *A fortiori* чи не є підхід сформований до дружнього врегулювання лише як суто до процедури, досить звуженим й обмеженим?

На процедурному характері дружнього врегулювання наголошували як провідні вітчизняні (М. В. Буроменський [25], Н. С. Кульчицький), так і зарубіжні вчені і практики (Д. В. Афанасьєв, М. Б. Лобов, Ю. В. Тай, Л. В. Туманова, М. О. Рожкова, О. Є. Солохін, У. Ердал та ін. [115; 79; 134; 127; 252]).

Разом з тим, в окремих роботах зарубіжних вчених (К. Балцержак, Б. Гроновська, Х. Розакіс [260; 329]) невпинно набуває поширення інституційний підхід до розуміння дружнього врегулювання, який переносить акцент з розуміння дружнього врегулювання не лише як процедури чи угоди, на бачення його як сукупності правових елементів, що взаємодіють між собою.

Голова Адміністративного трибуналу Ради Європи та колишній віцепрезидент Європейського суду з прав людини, професор Х. Розакіс, зазначає, що

інститут дружнього врегулювання, у першу чергу, належить до числа тих правил Конвенції, які слугують суверенному праву держав-учасниць самостійно відшкодувати шкоду нанесену заявникові. Це частина тієї ж філософії, яка відображена в умовах щодо прийнятності заяв в ст. 35 Конвенції, щодо вичерпання всіх національних засобів правового захисту, згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права, і визначає додатковий характер юрисдикції Суду. Можна сказати, що дружнє врегулювання дає державі останню можливість адекватно відшкодувати нанесену шкоду, до того як Суд остаточно визнає факт порушення Конвенції. В той же час, інститут дружнього врегулювання, дає можливість Суду використовувати механізм добрих послуг, беручи при цьому безпосередню участь у вирішенні спорів [329, р. 1004].

На нашу думку, підхід до дружнього врегулювання не як до «офіційно встановленого порядку дій в рамках окремих етапів або елементів процесу» [87, с. 207], а як до цілого арсеналу засобів, пропонує нові пізнавальні можливості, і є актуальним, як для подальших наукових розвідок, так і для практичної реалізації практики дружнього врегулювання. При цьому інституалізація полягає у впорядкуванні та формалізації усталених відносин між правовими явищами.

В даній роботі, ми виходимо із визначення правового інституту запропонованого Ю. М. Оборотовим, П. П. Богучьким та О. А. Киримовою, розглядаючи його як форму вираження рівня інституціоналізації правових явищ в правовій системі в цілому, яка поєднує у собі основні ознаки цих явищ [87, с. 14], адекватно відображаючи всю палітру суспільних процесів [68, с. 14].

Розкриваючи інституційний характер дружнього врегулювання, зауважимо, що дружньому врегулюванню не відводиться строго визначеного місця в системі процесуального права Ради Європи та системі міжнародного права прав людини.

З метою продовження ефективної імплементації положень Конвенції та практики Європейського суду з прав людини в національну правову систему України, щодо поняття «дружнє врегулювання», в контексті інституту дружнього врегулювання передбаченого ст. 39 Конвенції, яке використовується українським законодавцем, необхідно відзначити наступне.

Суперечність, перш за все, викликає відмінність варіантів перекладу тексту Конвенції, в тому числі тексту українського перекладу розміщеному на офіційному сайті Ради Європи [52], офіційного українського перекладу [89] та тією термінологією, якою користуються вітчизняні та іноземні практики та дослідники.

В офіційному українському перекладі Конвенції (ст. 39) використовується визначення «дружнє врегулювання», в англійському та французькому аутентичних текстах – «friendly settlement» и «reglement amiable», в російському офіційному перекладі, – «мировые соглашения», частково в наукових публікаціях та текстах неофіційного характеру російською та українською мовами, також – «мировое соглашение» або «мирова угода» [86, с. 107].

У відповідності до англо-російського повного юридичного словника О. С. Мамуляна, С. Ю. Кашкіна, прямим дослівним перекладом з англійської мови терміну «settlement» є «врегулювання» [84, с. 336].

Зіставлення термінології змісту ст. 39 Конвенції в офіційних перекладах Конвенції в державах-членах Ради Європи дозволяє простежити наступний лексико-генетичний зв'язок між застосованими термінами в різних мовах та мовних групах: в слов'янській групі мов, російська – «мировое соглашение» (мирова угода), українська – «дружнє врегулювання», болгарська – «приятелско уреждане» (дружнє врегулювання), боснійська – «nagodbe pred sudom» (врегулювання в суді), сербська – «пријатељска поравнања» (дружнє врегулювання), хорватська – «priјateljsko rješenje» (дружнє врегулювання), македонська – «постигнување на пријателско решение» (досягнення дружнього врегулювання), польська – «polubowne załatwianie» (дружнє врегулювання), словенська – «priјateljske pogovore» (дружнє врегулювання), словацька – «konanie o zmieri» (досягнення примирення), чеська – «smírná ujednání» (дружнє врегулювання); в мальтійській мові – «ftehim bonarju» (дружнє врегулювання); в грузинській мові – «ძმობრივობა მოღწევა» (досягнення примирення); в палеобалканській групі мов, албанська – «zgjidhjet me rajtim» (досягнення примирення), вірменська – «բարեկամական կարգավորում ձեռք բերելը» (досягнення дружнього врегулювання), грецька – «φιλικός διακανονισμός» (дружнє

врегулювання); в романській групі мов, каталонська – «*arranjament amistós*» (дружнє врегулювання), іспанська – «*acuerdos amistosos*» (дружнє врегулювання), італійська – «*composizione amichevole*» (дружнє врегулювання), португальська – «*resoluções amigáveis*» (дружнє врегулювання), румунська (молдавська) – «*soluționarea pe cale amiabilă*» (дружнє врегулювання); в фіно-угорській групі мов, угорська – «*békés rendezés*» (дружнє врегулювання), фінська – «*sovintoratkaisu*» (дружнє врегулювання), естонська – «*sõbralik kokkulepe*» (дружнє врегулювання); в балтійській групі мов, латиська – «*mierizlīgums*» (дружнє врегулювання), литовська – «*taikūs susitarimai*» (дружнє врегулювання); в германській групі мов, німецька – «*gütliche einigung*» (дружнє врегулювання), нідерландська – «*minnelijke schikkingen*» (дружнє врегулювання), англійська – «*friendly settlement*» (дружнє врегулювання), датська – «*forlig*» (врегулювання), норвезька – «*forlik*» (врегулювання), шведська – «*förlikningar*» (врегулювання); в тюркській групі мов, азербайджанська – «*dostcasina həlletmə*» (дружнє врегулювання), турецька – «*dostane çözüm*» (дружнє врегулювання).

З наведених даних вбачаємо, що в переважній більшості мов держав-членів Ради Європи та у 4 із 5 робочих мов Ради Європи (англійська, французька, німецька, італійська, російська – С. Б.) використано термін «дружнє врегулювання» або «врегулювання». В грузинській, албанській та словацькій мовах найточнішим буде дослівний переклад «досягнення примирення». З термінологічної точки зору використання таких термінів виправдано, оскільки вони підкреслюють процесуальну форму процедури дружнього врегулювання та правильно передають зміст автентичного тексту Конвенції [24, с. 170].

Але ж використання в російській мові перекладу «мировое соглашение» (мирова угода) ставить до авторів такого перекладу набагато більше запитань, ніж надає відповідей. Як відзначає М. О. Рожкова, в першому офіційному перекладі на російську мову зазначений термін був перекладений як «дружественное урегулирование» (дружнє врегулювання), тоді як в подальшому офіційному перекладі використовується термін «мировое соглашение» (мирова угода) [116].

Такий переклад щонайменше наділяє процедуру дружнього врегулювання двоїстою природою мирових угод, порушуючи усталене співвідношення процедури дружнього врегулювання спору та результату цієї процедури (угоди про дружнє врегулювання). Як вдало визначає М. О. Рожкова, «мирова угода, в тому числі судова мирова угода, може розглядатися як результат примирливої процедури, але в жодному разі не ототожнюватися із самою процедурою» [116].

Звісно ж тут важливо відзначити, що лише англomовний та франкомовний тексти Конвенції є автентичними. Іншомовні тексти, не є офіційними текстами Конвенції, а є лише її офіційними перекладами.

При цьому, важко не погодитись з тим, що використання в офіційних перекладах та юридичній літературі різних з термінологічної точки зору юридичних термінів в різних мовах, може мати серйозні правові наслідки та негативний вплив на доктринальне тлумачення тих чи інших норм Конвенції [24, с. 170].

Об'єктивно було б зазначити, що термінологія Конвенції як особливий тип юридичного тексту, за справедливою думкою І. В. Іванової, «при перекладі викликає цілий ряд проблем» [58, с. 57]. «Термін, що вживається в різних ситуаціях, нерідко набуває нового значення, що вимагає від перекладача пошуку нових еквівалентів в мові перекладу» [81], констатує О. В. Лось. Як обґрунтовано зазначає Н. Д. Голєв, «юридична мова – це особлива система, в ній виявляються свої власні значущості, сформовані опозиціями спеціальних понять й детермінацій з боку чинного законодавства» [34, с. 49]. Саме тому не завжди текст перекладу термінології Конвенції на українську або російську мову відповідатиме семантичному змісту автентичного англomовного та франкомовного текстів.

В підтвердження зазначеного, наведемо судження А. В. Колосова, що офіційний переклад «є досить складною роботою, що вимагає високої кваліфікації від перекладача і знань не лише в сфері лінгвістики, а й права» [70, с. 50].

На нашу думку, справедливо буде зазначити, що переклад термінів «the friendly settlement» и «le règlement amiable» з англійської та французької мов, відповідно, аутентичних текстів на українську мову як «дружнє врегулювання» найточніше передає семантичне значення та сутність зазначеної форми

примирливої процедури. При цьому, термін «дружнє врегулювання» використовується й в офіційному перекладі тексту Конвенції на українську мову [108]. Проте, не дивлячись на активне використання, сам термін «дружнє врегулювання» ані в законодавстві України, ані в правовій доктрині залишається достеменно не визначеним.

1.2. Інститут дружнього врегулювання в діяльності органів міжнародного правосуддя у сфері захисту прав людини: порівняльно-правовий аспект

В історичному ракурсі принцип сприяння примиренню сторін спору (*favor conciliationis*¹) [184, р. 82], хоч і не одразу отримав формальне юридичне закріплення, досяг високої стадії розвитку під впливом, очевидно головних чинників розвитку як американського, так і європейського права – християнської церкви, римського приватного права, античної й середньовічної філософії та філософської думки епохи Відродження.

Однією з невід’ємних складових розвитку практики врегулювання спорів в органах міжнародного правосуддя з кінця XX ст. – дотепер (сучасний період розвитку міжнародного судочинства) стало прагнення держав та інших учасників міжнародних правовідносин до істотної економії судових витрат й скорочення кількості судових позовів, в тому числі шляхом встановлення обов’язкових процедур судового примирення і посередництва, як вираження принципу *ultima ratio regum* у міжнародному судовому процесі.

Тенденція удосконалення судової практики в XX ст., на думку Д. Л. Давиденка «...відіграла важливу роль в розвитку процедур спрямованих на досягнення сторонами дружнього врегулювання спорів. В результаті процесів, що відбувались в Новий час, у XX ст. відбулася професіоналізація та інституціоналізація позасудових процедур врегулювання спорів. Вони отримали розвиток у світській сфері й були офіційно визнані державами в міру загострення соціальних протиріч,

¹ Принцип сприяння примиренню конфліктуючих сторін у сучасному прецедентному праві.

головними з яких були протиріччя між працею і капіталом, і виникнення необхідності узгодження інтересів відповідних соціальних груп» [39, с. 160].

Важко не погодитись з професором А. С. Смбалян, в тому, що «активізація діючих органів міжнародного правосуддя, збільшення їх кількості, розширення і оновлення функцій відбувалось особливо інтенсивно упродовж останніх 20 років (XX ст. – С. Б.). Будучи наслідком якісного стрибка в розвитку міжнародного правосуддя, цей процес каталізував вибудову органів міжнародного правосуддя як системи, хоч і ще далеко не єдиної, але вже охопленої тенденцією універсалізації міжнародного судочинства при одночасному посиленні спеціалізації органів міжнародного правосуддя» [125, с. 541].

Врегулювання спорів безумовно є стрижневим завданням як національних, так і міжнародних органів правосуддя. Доводиться констатувати, що примирливі процедури як невід’ємна складова сучасної системи органів міжнародного правосуддя у сфері захисту прав людини, розвивались самоорганізовано, як синергетична система.

Синергетика, – новий крок у філософському світорозумінні, цей новий науковий напрям, заснував Г. Хакен [137]. Деякі автори вважають методологічний потенціал синергетики достатньо високим. «Вплив ідей синергетики на логіку процесу пізнання веде до перегляду когнітивного образу правосвідомості, що набуває таких рис як складний та самоконструйований характер, динамічність та ієрархічна структурованість, а також до перегляду існуючих підходів і до право розуміння, що обумовлює не появу нового типу праворозуміння, а формування «світоглядної стратегії» дослідження феномена права, орієнтирами якого є переосмислення таких положень як об’єктивність та раціональність, стабільність та статичність, одномірність та закритість права» [76, с. 7].

Застосовуючи синергетичний метод під час дослідження еволюції примирливих процедур, вважаємо, що прагнення до певної єдності в розвитку більш характерно для національних судових систем, ніж для системи органів міжнародного правосуддя, розвиток врегулювання спорів як складової системи органів міжнародного правосуддя розкриває закономірності самоорганізації цієї

системи. Такий підхід дозволяє говорити про певний рівень самоорганізації системи органів міжнародного правосуддя у сфері захисту прав людини.

В нашому дослідженні, ми спробуємо детально розглянути примирливі процедури в органах міжнародного правосуддя, що спеціалізуються на розгляді справ у сфері захисту прав людини, в рамках сучасного періоду розвитку системи міжнародного судочинства. Оскільки, темі інституту дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини присвячено окремий підрозділ цієї роботи. Нижче ми розглянемо міжнародні примирливі процедури в рамках Міжамериканської та Африканської систем міжнародного судового захисту прав людини.

Міжамериканська система захисту прав людини діє в рамках Організації Американських Держав (далі – ОАД) та має цілу низку особливостей у порівнянні з регіональною системою міжнародного захисту прав людини Ради Європи. Державами на американських континентах були зроблені самостійні спроби утворення автономних регіональних органів правосуддя у сфері захисту прав людини. В силу економічних, політичних, культурних та інших особливостей, які властиві державам Південної та Латинської Америки, міжамериканська система захисту прав людини, накопичила унікальний досвід, який може бути використаний іншими регіональними системами, в тому числі у сфері примирливих процедур. Як відзначав колишній Президент Міжамериканського суду з прав людини Т. Бюргенталь, «політичні та економічні реалії Америк, де довгий час зберігаються недемократичні режими і повсюдна бідність, роблять забезпечення прав людини в цьому регіоні більш складним, ніж у Західній Європі» [190, р. 156].

Професор Університету Дж. Вашингтона Джо Паскулаччі виділяє серед особливостей міжамериканської системи захисту прав людини і характер розглянутих порушень: «До прийняття східноєвропейських країн (до Ради Європи – С. Б.), європейська система захисту прав людини мала справу переважно з окремими випадками порушень прав людини, що стосуються гарантій в разі арешту і справедливого відправлення правосуддя. В рамках міжамериканської системи упродовж багатьох років основні справи, навпаки стосувались

насильницьких зникнень та позасудових страт, пов'язаних з цілеспрямованою політикою урядів» [310, р. 4–5]. Майже аналогічну точку зору має юрист Європейського суду з прав людини О. Ічім, який зазначає, що на відміну від Стразбурзької, «американська система контролю переважно стикається з грубими порушеннями прав людини» [275, р. 183].

Інституційно міжамериканська система захисту прав людини вельми нагадує європейську, таку що діяла до реформи Європейського суду з прав людини 1998 р. (далі – старого Суду), – вона має двоступеневий характер (Міжамериканська комісія з прав людини та Міжамериканський суд з прав людини) при відсутності прямого доступу індивідуальних заявників до Суду.

Правовою основою діяльності комісії є ст. 106 Статуту ОАД [179, р. 272], глава VII Американської конвенції з прав людини² (ст. 33–51) [179, р. 29–56], Статут [179, р. 133–142] та Регламент [179, р. 143–178].

Комісія може отримувати петиції-заяви (petitions) від будь-якої особи, групи осіб або неурядової незалежної організації, визнаної в одному або декількох державах-членах ОАД, що містять обвинувачення або скарги на порушення Американської конвенції з прав людини, а також повідомлення (communications) держав-учасниць про те, що інша держава-учасниця вчинила порушення прав, закріплених в Американській конвенції з прав людини. Таке повідомлення надійшло до комісії лише одного разу: Нікарагуа звинуватила Коста-Ріку в систематичній дискримінації нікарагуанських громадян: комісія оголосила заяву неприйнятною за ст. 46 Американської конвенції з прав людини (вичерпання національних засобів правового захисту) [270]. Для міждержавних заяв необхідно, щоб обидві держави зробили спеціальну заяву про визнання компетенції комісії розглядати такі заяви³. Спеціальної заяви щодо компетенції комісії для розгляду індивідуальних петицій не потрібно. Виконавчий Секретаріат комісії, отримавши

² Станом на 01.05.2015 р. учасниками Конвенції є 23 держави із числа 35 держав-членів Організації Американських Держав: Аргентина, Барбадос, Болівія, Бразилія, Гаїті, Гватемала, Гондурас, Гренада, Домініканська Республіка, Колумбія, Коста-Ріка, Мексика, Нікарагуа, Панама, Парагвай, Перу, Сальвадор, Співдружність Домініки, Суринам, Уругвай, Чилі, Еквадор. Ямайка. Міжамериканська комісія, базується у Вашингтоні, округ Колумбія (США), Міжамериканський суд, у штаб-квартирі в Сан-Хосе (Коста-Ріка).

³ Заяви про визнання компетенції Комісії розглядати міждержавні заяви зробили 9 держав: Аргентина, Чилі, Колумбія, Коста-Ріка, Еквадор. Ямайка, Нікарагуа, Перу, Уругвай.

петицію, перевіряє її на відповідність формальним вимогам, зазначеним у ст. 28 Регламенту комісії, після чого починається процедура розгляду питання про прийнятність, критерії якої встановлені ст. 46–47 Конвенції та ст. 31–34 Регламенту комісії. Комісія на пленарному засіданні робить доповідь про неприйнятність або про прийнятність петиції. Якщо петиція визнана неприйнятною, провадження за заявою припиняється. Якщо петиція визнана прийнятною, відкривається справа, комісія запитує додаткову інформацію у заявника і держави, якщо визнає це необхідним, може здійснювати розслідування на місці, проводити усні слухання. При цьому відповідно до ст. 40 Регламенту комісії та ст. 48 (1) Американської конвенції про права людини, комісія за своєю власною ініціативою або на прохання однієї зі сторін «має представити себе в розпорядження сторін на будь-якій стадії розгляду заяви чи справи для досягнення дружнього врегулювання на основі поваги до прав людини, визнаних в Американській конвенції про права людини, Американській декларації та інших документах. Процедура дружнього врегулювання розпочинається і триває на основі взаємної згоди сторін. Коли вона вважатиме це за необхідне, комісія може доручити одному або декільком своїм членам полегшити переговори між сторонами. Комісія може припинити своє втручання в процедуру дружнього врегулювання, якщо вона вважає, що справа несприйнятлива до такої процедури або будь-яка зі сторін не згодна з її застосуванням, комісія може вирішити не продовжувати розгляд справи, або не демонструвати готовність для досягнення дружнього врегулювання на основі поваги до прав людини. При досягненні дружнього врегулювання, комісія приймає звіт із коротким викладом фактів досягнутого рішення, направляє його зацікавленим сторонам і публікує його. До прийняття цієї доповіді, комісія перевіряє чи всі постраждалі жертви передбачуваного порушення або, наприклад, їх спадкоємці, дали згоду на дружнє врегулювання. У всіх випадках, дружнє врегулювання має бути засноване на повазі до прав людини, визнаних в Американській конвенції про права людини, Американської декларації та інших відповідних документах» [179, р. 29–56; 143–178].

На думку професора Університету м. Амстердам (Нідерланди) Х. ван дер Вільта, «вся процедура (в Міжамериканській комісії з прав людини – С. Б.) має переважно примирливу спрямованість. Істотним елементом цього підходу є невпинні спроби комісії на всіх стадіях процесу досягти дружнього врегулювання розбіжностей між сторонами. Однак, на думку комісії, деякі серйозні порушення прав людини - зникнення людей і масові страти - не підлягають дружньому врегулюванню» [29, с. 318].

Якщо дружнє врегулювання не буде досягнуто, комісія продовжує опрацювання заяви або розгляд справи, приймаючи рішення щодо суті. Якщо порушень не встановлено, на це прямо вказується у доповіді, яка оприлюднюється, направляється сторонам і включається в щорічну доповідь комісії. Якщо встановлено хоча б одне порушення, комісія готує доповідь зі своїми пропозиціями та рекомендаціями, направляє її державі (держави не може оприлюднити дану доповідь, а заявникові повідомляється лише про факт складання доповіді та її направленні державі-відповідачеві), встановлюючи термін для вжиття заходів відповідно до рекомендацій комісії. Якщо держава не згодна із висновками доповіді комісії, вона може передати справу до Міжамериканського суду з прав людини, рішення суду є остаточними і держави-учасники зобов'язуються підкоритися рішенням «у справах, сторонами яких вони є» (ст. 67, п. 1 ст. 68 Американської конвенції з прав людини). Те ж саме може зробити комісія упродовж трьох місяців від дати представлення доповіді державі, якщо держава не виконує зазначених рекомендацій. Зазначимо, що для передачі справи до суду необхідно, щоб держава в порядку встановленому ст. 62 Американської конвенції з прав людини зробила спеціальну заяву про визнання обов'язкової юрисдикції суду з усіх питань тлумачення і застосування Американської конвенції з прав людини. У разі, якщо справа до суду не передається, комісія публікує власний доклад.

З 23-х держав-учасниць Конвенції відповідні заяви зробило 20 держав. Чилі, яка зробила заяву про визнання юрисдикції суду в 1981 р, спробувало цю заяву відкликати, направивши до суду в липні 1999 р., ноту про відкликання своєї заяви

про визнання юрисдикції суду, вже після початку судового провадження у справі Івчер Бронштейн проти Перу (Ivcher Bronstein v. Peru). Однак, суд постановив, що відкликати одну лише заяву не можна: «єдиним способом для держави позбавити себе від обов'язкової юрисдикції суду з вирішення спорів є денонсація Американської конвенції з прав людини в цілому; в порядку, передбаченому ст. 78 конвенції, з попереднім повідомленням за один рік» [195].

Наслідком того, що як вдається із вищезазначеного, основний розгляд заяви відбувається в комісії, Регламент суду обмежуються лише лаконічною згадкою дружнього врегулювання серед підстав дострокового припинення судового розгляду. Відповідно до ст. 63 Регламенту Суду, «в разі коли сторони інформують Суд про існування дружнього врегулювання, компромісу або будь-якого іншого прояву, що може призвести до врегулювання спору, Суд може оголосити справу закритою» [272].

Хотілося б звернути увагу на те, що Регламентом Міжамериканського суду з прав людини вживається поняття «the existence» (існування), а не «досягнення» дружнього врегулювання. Це дає можливість висунути обґрунтоване припущення, що на відміну від комісії, суд не втручається і не приймає активної участі в процедурі дружнього врегулювання спору та пошуку компромісу *inter partes* як такому, суд лише залишає за собою право констатувати таке врегулювання.

Серед дослідників регіональних систем міжнародного захисту прав людини, Є. С. Алісієвич, Г. К. Іскакова, В. О. Карташкін, О. А. Лукашевою, Х. Ямане [5; 59; 66; 82; 360], дотримуються позицій, що інститути регіональних систем міжнародного захисту прав людини (в тому числі інститут дружнього врегулювання), які проявили себе як успішні в європейській системі захисту прав людини, - «неефективні» й менш плідні в міжамериканській системі.

Але, на нашу думку, з цим важко погодитись. В період 1985–2014 рр. Міжамериканською комісією з прав людини було затверджено 118 угод про дружнє врегулювання. Р.-М. Бель Антуан та Т. Робінсон, діючий та екс-комісари Міжамериканської комісії з прав людини вже неодноразово підкреслювали,

важливість механізму дружнього врегулювання для комісії, як цінного способу вирішення справ про порушення прав людини [268].

10 листопада 2014 р., Міжамериканською комісією з прав людини було опубліковано звіт-довідку «Вплив процедури дружнього врегулювання» (*Impacto del procedimiento de solución amistosa*). Звіт відстежує, як процедура дружнього врегулювання розвивалася упродовж трьох десятиріч поступової реалізації, щоб в кінцевому рахунку створити гнучкий дієвий механізм врегулювання (п. 51–58). Комісією було визначено та встановлено порядок моніторингу дотримання схвалених угод про дружнє врегулювання (п. 51–54). Комісія взяла на себе більш значну роль у сприянні переговорам щодо дружнього врегулювання між сторонами (п. 9) [269]. Окремо необхідно відзначити питання конфіденційності переговорів щодо дружнього врегулювання в міжамериканській системі захисту прав людини, на відміну від правила «конфіденційності переговорів» щодо дружнього врегулювання в Страсбурзькому суді (Правило 62 Регламенту Європейського суду з прав людини) [246], в міжамериканській системі правове закріплення конфіденційності переговорів як таке відсутнє, але «гарантуючи» заявникові дотримання результатів переговорів між сторонами, комісія закріплює ці результати у своєму звіті, не вдаючись при цьому в деталі переговорів (п. 37). Цікаво, що компенсаційні збитки заявникові встановлюються за взаємною згодою сторін у відповідності до *ex aequo et bono*. В той час як комісія відіграє важливу роль у сприянні самим переговорам, вона не займається визначення сум компенсацій, що підлягають виплаті (п. 152). Результати переговорів (в тому числі, загальні та індивідуальні заходи щодо виконання рішення, деталі можливої фінансової компенсації заявнику) та тексти угод про дружнє врегулювання не є конфіденційними, угода про дружнє врегулювання в повному обсязі приєднується до звіту по справі як його невід’ємна частина (див. п. 63). Угоди про дружнє врегулювання із звітами розміщуються у вільному доступі на офіційному сайті Комісії [294]. Тут можна простежити цілком певну аналогію із системою, яка існує в Європейському суді з прав людини, де встановлюється певне обмеження щодо використання деталей переговорів між сторонами, в даному випадку

«конфіденційність», проте, самі рішення Суду не є конфіденційними, в них Суд повністю публічно розкриває результати врегулювання без жодних таємних пунктів.

Комісія в своєму звіті підкреслює, що угоди про дружнє врегулювання «сприяли не лише позитивному впливу на безпосередніх жертв порушень прав людини, а й позитивні для суспільства в цілому, оскільки такі угоди передбачають заходи відшкодування (індивідуальні та загальні заходи – С. Б.), які заохочують зміни в суспільній структурі, в якій сталися порушення. Ці заходи покликані стати запорукою «унеможливлення повторення» порушення та їх мета полягає в тому, щоб запобігти вчиненню порушень прав людини в майбутньому (п. 159).

У звіті підкреслюється, що ефективне дружнє врегулювання можливе лише за наявності довірчих відносин між заявниками та державами. Заявники мають бути в змозі чітко окреслити те відшкодування збитків, яке вони вважають за необхідне, а держави мають бути відкритими до запитів заявників при цьому, залишаючись реалістами щодо тих заходів, які вони дійсно можуть реалізувати (п. 228–231).

На думку комісії, заявники «мають право на адекватне відшкодування збитків за заподіяну шкоду, у вигляді індивідуальних заходів реституції, компенсації і реабілітації, а також загальних заходів по задоволенню і гарантії неповторення порушення (п. 64). Заявники і держава не в змозі лише домовитись про відшкодування збитків, порушення прав людини має бути усунуто (п. 69).

Реституція має на меті припинити порушення і повернути постраждалого в стан, в якому він або вона перебували до вчинення порушення (п. 68). Приклади індивідуальних заходів реституції можуть включати відновлення свободи індивіда, скасування нормативних актів, відновлення зайнятості тощо (п. 71–90).

Цей принцип справедливої сатисфакції є важливим продовження реалізації принципу *restitutio in integrum*, якщо відновлення становища, яке існувало раніше, вже неможливо [19, с. 172].

Угода про дружнє врегулювання може включати надання медичної, психологічної та соціальної реабілітації. Забезпечення реабілітації може бути представлено у вигляді певної суми грошей, яку сплачує заявникові держава для

покриття витрат, забезпечення доступу до лікування або надання постійного медичного страхування (п. 95–99). Соціальна реабілітація призначена для надання допомоги жертвам з їх особистого розвитку, вона часто включає в себе «професійну реабілітацію», отримання відповідної роботи (п. 101). Заявник також може отримати освітню стипендію, технічну підготовку або фінансування соціальних проектів (п. 102–104). Отже, в разі якщо природа порушення вже не допускає варіант *restitutio in integrum*, Комісія зобов'язана реалізувати цей принцип через призначення потерпілій стороні такої сатисфакції, яку вона вважатиме за доцільне.

За підсумками 1985–2012 рр., грошові компенсації (в тому числі як втрачена вигода (*lucrum cessans*), так і реальна шкода (*damnum emergens*), для заявників були передбачені у 82 зі 106 угод про дружнє врегулювання (п. 149) [19, с. 173].

Цікава особливість дружнього врегулювання у міжамериканській системі захисту прав людини полягає і в так званих «заходах задоволення» (*satisfaction measures*) які обумовлені наслідками гласності та доступності угод про дружнє врегулювання. Якщо в Європейському суді з прав людини, однією із значних переваг дружнього врегулювання перед вирішенням справи щодо суті є можливість для держави «зберегти обличчя», уникнувши суспільного розголосу обставин справи та визнання порушення прав людини як такого, то в міжамериканській системі захисту прав людини «суспільного розголосу» не уникнути, констатація порушення є частиною відкритого рішення й може бути однією з умов угоди про дружнє врегулювання, – наприклад «констатувати факти, відновити гідність і ділову репутацію жертв, запобігти майбутнім порушенням прав людини» [269] (п. 105–106).

Положення, що вимагають конкретних кроків держав були включені в 77 угод про дружнє врегулювання. В 58 угодах констатується визнання державами відповідальності, що як правило вимагає від держави заяви про те, що вона не виконала своїх зобов'язань за Американською конвенцією з прав людини; виявлення безпосередніх жертв порушень прав людини; визнання необхідності компенсації заподіяної шкоди тощо (п. 109).

7–8 червня 2013 р. в Антигуа-Гуатемала (Гватемала) було проведено першу Міжамериканську конференцію з прав людини та обміну передовим досвідом щодо дружнього врегулювання [267] та I–III Національні семінари щодо механізмів дружнього врегулювання, які відбулися 14–15 жовтня 2013 р. у Мехіко (Мексика), 6 червня 2014 р. в Асунсьйоні (Парагвай) та 3–5 вересня 2014 р. у м. Санта-Круз та Ла-Пас (Болівія).

Учасниками було обговорену подальші перспективи розвитку дружнього врегулювання та посередницьку роль комісії, розроблено пропозиції щодо вдосконалення практики укладення угод про дружнє врегулювання. Пропозиції включають: створення спеціального органу для визначення рівня економічної компенсації, пошук механізмів забезпечення прийняття державою змін до національного законодавства відповідно до умов угод про дружнє врегулювання, а також створення державами декількох інституційних команд для участі в переговорах щодо врегулювання (п. 232). Учасники дискусій закликали комісію, - «відігравати більш активну посередницьку роль в процесі дружнього врегулювання», в тому числі шляхом прийняття керівних принципів для ведення переговорів і розробки рекомендацій для держав (п. 233–236). Всі стрижневі рекомендації були взяті комісією до відома й будуть використані в подальшому.

У світлі пріоритетної політики дружнього врегулювання, упродовж останніх 17 років, органи міжамериканської системи захисту прав людини все частіше вдаються до примирливих процедур. В середньому, комісія приймає близько 7 угод про дружнє врегулювання на рік, постійно удосконалюючи і розвиваючи саму процедуру [273]. Досвід багатьох держав Південної та Латинської Америки свідчить, що угоди про дружнє врегулювання іноді є оптимальним шансом для реальної зміни проблемної ситуації в масштабах тієї чи іншої держави [19, с. 174].

Зіставлення результатів діяльності міжамериканської та європейської регіональних систем міжнародного судового захисту прав людини дозволяє дійти висновку, що незважаючи на відмінність політичних й правових систем, історичного досвіду, рівнів соціально-економічного розвитку держав на американських континентах, успішна практика дружнього врегулювання дає шанс

значно підвищити ефективність діяльності міжамериканської системи захисту прав людини. В цей самий час, європейська та міжамериканська системи судового захисту прав людини виявилися набагато успішнішими за свою конкурентку на африканському континенті.

З точки зору належного забезпечення прав людини, *ex hypothesi*, ми маємо низку упереджень щодо Африки – як зосередження значних злочинів і безкарності, але й небезпідставно. Чого вартують лише: справа проти колишнього диктатора Республіки Чад Х. Хабре, справи Корау проти Нігеру, СЕПЦД та ЦЕСП проти Нігерії, Оніанго-Оббо та Муенда проти Генерального прокурора Уганди, Центр розвитку прав меншин (Кенія) і Міжнародна група з прав меншин від імені Ради по добробуту народу ендоройс проти Кенії, Єгипетська ініціатива за особисті права та ІНТЕРАЙТС проти Єгипту тощо [159].

Юридична природа примирливих процедур в африканських державах сягає корінням в давні часи та є віддзеркаленням традиційних африканських звичаїв, а саме так званого «Палавертрі» (The Palaver Tree) [287], звичаю, який наказує за рішенням суду зібратись в тіні під величезним деревом, особливо під час засушливого сезону, для того щоб почати довгі та інтенсивні переговори, наближуючись до примирення конфліктуючих сторін.

Сьогодні в Африці існує низка міжнародних форумів з прав людини, що пропонують засоби правового захисту та мають відповідні механізми примирливих процедур. Доповнюючи перелік найважливіших форумів Африканської комісії та суду з прав людини і народів, які переважно формують регіональну систему захисту прав людини, до них додаються Східно-Африканський суд (EACJ) та Суд Економічного співтовариства країн Західної Африки (ECOWAS) (ECCJ), що мають право виносити рішення з питань прав людини, прав корінних народів і рабства.

Наперед слушно додати, що на думку професора К. А. Бекашева щодо юрисдикції африканських судових органів. Африканська комісія з прав людини і народів, розглядаючи міждержавні та індивідуальні заяви «володіє лише «квазісудовими повноваженнями», повноваження з розгляду заяв, які має Африканська комісія більш обмежені, ніж повноваження аналогічних органів

європейської та міжамериканської систем. Результати роботи Комісії не можуть бути розголошені без дозволу Асамблеї глав держав і урядів Африканського союзу. Повноваження комісії з розгляду індивідуальних заяв крім того, обмежені вимогою «серйозних» або «масштабних» порушень прав людини і народів. Юрисдикція Африканського суду з прав людини і народів, навпаки, ширша, ніж у європейського або міжамериканського аналогів. Африканський суд може розглядати спори, що виникають не лише з порушень самої Африканської хартії з прав людини і народів (далі – Хартії) [167], а й з інших договорів у сфері прав людини, ратифікованих зацікавленими державами, до суду можуть звертатися як держави або Африканська комісія з прав людини і народів, так і індивіди та неурядові організації при виконанні певних умов. Суд може надавати консультативні висновки з питань тлумачення Хартії, а також інших міжнародних договорів у сфері прав людини» [15].

Наведемо приклади нормативного забезпечення міжнародних примирливих процедур у вищезгаданих судових органах держав Африки.

Відповідно до положень Правил 90–91 та 109 Регламенту комісії [165], визначається детальна процедура та умови укладення угод про дружнє врегулювання.

«Комісія заявляє, що надає свої добрі послуги в розпорядження зацікавлених держав-учасниць з метою досягнення дружнього врегулювання відповідно до положень Африканської хартії на будь-якому етапі розгляду справи. Бюро комісії встановлює контакт з відповідними органами влади держав-учасниць. Бюро представляє свої висновки та рекомендації на сесії комісії. Комісія визначає можливість вжиття необхідних заходів, які можуть включати наступне: призначення доповідача; скликання консультації із зацікавленими державами-учасницями, зустрічі з метою досягнення дружнього врегулювання спору; сприяння розробці меморандуму про взаєморозуміння, керуючись принципом дружнього врегулювання, що містить умови врегулювання з урахуванням досягнутого прогресу. У разі прийняття проекту меморандуму про взаєморозуміння, учасники мають підписати угоду про врегулювання під егідою

комісії. Комісія здійснює моніторинг реалізації умов угоди про дружнє врегулювання кожної чергової сесії» [165, р. 32].

В разі неспроможності держав-учасниць спору врегулювати спір дружнім шляхом, «комісія просить зацікавлені держави-учасниці упродовж тридцяти днів, надати свої письмові пропозиції. Комісія передає будь-яку отриману інформацію, від однієї сторони до іншої» [165, р. 33].

Вельми цікавими для нас є ті факти, що «комісія може скликати слухання, на якому доповідач від імені комісії може дозволити собі зробити сторонам додаткові усні зауваження. Комісія може припинити своє втручання у дружнє врегулювання на прохання однієї або іншої сторони, з можливістю повторного втручання упродовж шести місяців. Комісія забезпечує дружнє врегулювання відповідно до прав людини та основних свобод, закріплених у Хартії та інших документах. Комісія встановлює, що потерпіла сторона або його/її представники дали згоду на умови врегулювання і задоволені ними. Комісія контролює виконання умов врегулювання і якщо з її точки зору угода про дружнє врегулювання не реалізується упродовж шести місяців, Комісія самотійно просить заявника продовжити судовий розгляд» [165, р. 40].

Зазначене вище, може випадково навести на думку, що: 1) в Африканській комісії з прав людини і народів відсутня «індивідуальна» процедура досягнення дружнього врегулювання між сторонами спору, оскільки Регламентом комісії вона прямо не передбачена; 2) комісія приймає надзвичайно активну посередницьку роль в досягненні дружнього врегулювання між сторонами спору.

Дійсно, неоднозначність формулювань може ввести в оману щодо дружнього врегулювання за заявами індивідуальних заявників, проте, як вважає професор Преторійського університету (ПАР) Ф. Віл'оєн, «*lacuna* вирішується за допомогою ст. 60 Африканської хартії прав людини і народів» [351, р. 309], яка дозволяє Африканській комісії з прав людини і народів спиратися у своїй діяльності на міжнародне право прав людини і народів, особливо на положення різних африканських документів з прав людини і народів, на Статут ООН, Статут Організації африканської єдності, Загальну декларацію прав людини та інші

документи, прийняті ООН та африканськими державами у сфері прав людини і народів, а також на положення різних документів, прийнятих спеціалізованими організаціями ООН, членами яких є держави-учасниці Хартії (ст. 60 Хартії) [167].

Поєднані механізми Хартії та Регламенту комісії, таким чином заповнюють прогалину невизначеності щодо індивідуальних угод про дружнє врегулювання.

Інша справа із враженням щодо «активної» ролі комісії в процедурі дружнього врегулювання, тут радше простежується «адміністративна» роль комісії в прийнятті рішення щодо схвалення досягнутого врегулювання, комісія майже завжди займає позицію прихильну до позиції держави-відповідача (наприклад у справі Народна демократична організація за незалежність та соціалізм проти Гамбії [164]); «посередницька» роль прихована лиш за надсиланням сторонам взаємних пропозицій (справа Рух за захист прав людини і народів проти Буркіна-Фасо [163]).

Ф. Віл'оєн зазначає, «Комісія зазвичай не ініціює дружнього врегулювання. Можливо, хапаючись за легкий засіб завершення справ, комісія приділяє занадто багато поваги до держав в практиці дружнього врегулювання. А непослідовна і недостатня практика комісії у цій сфері є ще одним свідченням відсутності чіткої правової бази для її роботи» [351, р. 310].

В чомусь погоджуючись з думкою авторитетного дослідника, вважаємо, що в роботі комісії щодо угод про дружнє врегулювання, має місце так званий «африканський синдром» (важкий ступінь занедбаності ситуації) у питанні підкреслення статусу представників держав, позиція держави *a priori* може розглядатись як доцільна й справедлива. Як зазначає єгипетська правозахисниця Р. Врайт, дружнє врегулювання у міжнародній судовій системі держав Африки «веде до охорони державного суверенітету, а не відстоювання прав людини, – уникнути цього можливо лише за рахунок чіткого юридичного регламентування, в іншому випадку глави африканських держав зловживають своїм впливом на судовий розгляд» [359, р. 480–481]. Що приносить в жертву компромісне рішення про дружнє врегулювання. Виною цьому є і недостатня практика комісії, й незначна гласність в її роботі (результати роботи комісії не можуть бути розголошені без дозволу Асамблеї глав держав і урядів Африканського союзу). Проте, якщо

своєчасно виправити зазначені помилки, розвиток інституту дружнього врегулювання в Африканській комісії з прав людини і народів матиме тривалу перспективу в африканському регіоні. Саме тому особливо цінними для досліджень науковців та практиків є приклади успішної практики дружнього врегулювання в комісії у справах: Г. Каленга проти Замбії, Організація громадянських свобод проти Нігерії, Народна демократична організація за незалежність та соціалізм проти Гамбії, Модіс проти Ботсвани, Міжнародна амністія проти Замбії, Асоціація по захисту прав і свобод людини проти Джибуті тощо [160–164; 174; 199].

Як і Африканська комісія з прав людини і народів, Африканський суд з прав людини і народів також має мандат «використати всі засоби для досягнення взаємоприйняттого рішення на основі поваги до прав людини і народів» [167] (ст. 52 Хартії), діючи на підставі Африканської хартії з прав людини і народів 1981 р., Протоколу про Африканський суд з прав людини і народів 1998 р., Регламенту Африканського суду з прав людини і народів 2009 р. [166; 167; 318] та інших договорів у сфері прав людини, ратифікованих зацікавленими державами.

Примирлива процедура відповідно до ст. 56–57 Регламенту суду [166] реалізована через механізм позасудового врегулювання мирним шляхом. Таке врегулювання може бути досягнуто на будь-якій стадії судового розгляду.

Відповідно до ст. 9 Протоколу про Африканський суд з прав людини і народів [318], суд може сприяти дружньому врегулюванню у справі, що знаходяться на його розгляді. Він може налагоджувати зв'язок зі сторонами і вживати належних заходів для полегшення дружнього врегулювання спору на основі поваги до прав людини та права народів, визнаних у Африканській хартії з прав людини і народів.

Умови та форма угод про дружнє врегулювання занадто схожі до тих, що закріплені Правилем 62 Регламенту Європейського суду з прав людини [246], і навіть майже повністю дублюють зазначені формулювання, «будь-які переговори щодо дружнього врегулювання носять конфіденційний характер і не повинні впливати на доводи сторін під час розгляду справи. Під час розгляду справи не можна наводити або посилалися на жодну письмову або усну заяву, пропозицію чи поступку, яку було зроблено в рамках спроби дружнього врегулювання. В разі

досягнення дружнього врегулювання у справі, суд виносить рішення, обмежене стислим викладом фактів прийнятого врегулювання» (п. 2 Правила 57 Регламенту Африканського суду з прав людини і народів) [166].

Тим не менш, існують й цікаві відмінності від процедури дружнього врегулювання у Страсбурзькому суді, так, відповідно до п. 3 Правила 56 Регламенту, Африканський суд з прав людини і народів «на свій розсуд може прийняти рішення продовжити розгляд справи незважаючи на спроби досягнення дружнього врегулювання» [166] сторонами. Здається, що Африканський суд з прав людини і народів, який мав би виступати ініціатором процесу врегулювання, може відвернутись та ігнорувати цей процес. На думку доктора Університету Дельти Нігеру С.-Т. Ебобра, таке формулювання «майже створює враження, що суд виступає проти дружнього врегулювання, проте, це позиція необхідності, яка має бути передбачена. Наприклад, якщо практика порушень у державі-учасниці широко поширена і держава намагається щонайбільше поширити практику врегулювання, щоб завадити подальшому розголосу, така можливість більш вигідна для суду, щоб продовжити розгляд справи» [224, р. 676–677].

Необхідно відзначити, що реформа судової системи Африканського союзу 2003 р. передбачала злиття Африканського суду з прав людини і народів та Суду Африканського союзу у Африканський суд справедливості та прав людини, це було передбачено ст. 2 Протоколу до Статуту Африканського Суду справедливості та прав людини [318], але у 2008 році було вирішено залишити Африканський суд з прав людини і народів, створивши дві палати – одну для загальних юридичних питань, іншу для вирішення справ у сфері захисту прав людини.

Цікавим є те, що на відміну від Протоколу та Регламенту Африканського суду з прав людини і народів Протокол до Статуту Африканського Суду справедливості та прав людини [318], не має жодних посилання на можливість дружнього врегулювання [312]. Вважаємо, що ймовірно це питання було б врегульовано Регламентом Африканського Суду справедливості та прав людини, але ж до того справа не дійшла.

В Регламенті Східно-Африканського суду також не має жодних посилань на можливість дружнього врегулювання спорів, проте в Правилі 54, йде мова про альтернативне вирішення спорів (*alternative dispute resolution*), на нашу точку зору, таке використання поняття тут не цілком коректне, проте, наведемо зміст Правила 54 нижче. «Посередництво або будь-яка інша форма врегулювання провадиться суддею, який головує на засіданні і здійснюється у відповідності із керівними принципами Регламенту суду. Посередництво або будь-яка інша форма врегулювання повинна бути завершена упродовж двадцяти одного дня після її початку; з умовою, що суддя може продовжити цей термін на період, що не перевищує п'ятнадцяти днів, в разі демонстрації сторонами достатніх для цього підстав. Якщо посередництво чи інша форма врегулювання успішні, суд має зафіксувати врегулювання. Якщо посередництво чи інша форма врегулювання не вдається, суд має приступити до судового розгляду» [225].

Задуманий як трибунал Економічного співтовариства країн Західної Африки (ECOWAS), Суд Економічного співтовариства країн Західної Африки «зазнав найбільших трансформацій» [223, р. 15] в судовій системі африканських країн. Створений з метою вирішення спорів між суб'єктами публічного права (державами-членами Економічного співтовариства країн Західної Африки та установами співтовариства) у питаннях тлумачення та застосування договірних положень регіональної економічної інтеграції, простоювавши з 1991 по 2004 рр., у 2004 р. суд розширив власну юрисдикцію, розглянувши індивідуальну заяву Оладжід проти Федеральної республіки Нігерія (*Olajide v. Federal Republic of Nigeria*) [305]. У 2005 р. відбулось вже нормативне розширення юрисдикції Суду Економічного співтовариства країн Західної Африки на справи у сфері «порушень прав людини, які відбуваються в будь-якій державі-учасниці Співтовариства» [228]. Цим додатковим протоколом також було надано доступ до суду для фізичних та юридичних осіб у справах в сфері порушень прав людини.

Резюмуючи необхідно зазначити, що африканська система захисту прав людини, в цілому сприяє застосовуванню дружнього врегулювання та інших форм примирливих процедур при вирішенні судових спорів у сфері захисту прав людини.

Розвиток інституту дружнього врегулювання в державах Африки матиме тривалу перспективу, підтвердженням того є вже існуючі приклади успішної практики дружнього врегулювання.

Проте, наукові дискусії точаться навколо питань «надлишкового» статусу в судових органах Африки уповноважених представників держав, незначної судової практики й недостатнього обговорення питань врегулювання спорів в сфері захисту прав людини в судовій системі африканських держав міжнародним науковим співтовариством.

1.3. Інститут дружнього врегулювання в діяльності органів міжнародного правосуддя у сфері захисту прав людини: морально-етичний аспект

Інститут дружнього врегулювання спорів в системі міжнародних судових механізмів захисту прав людини суттєво зачіпає низку фундаментальних етичних і морально значущих проблем. Особливої актуальності вони набувають в контексті грубих порушень прав людини. Фінансова компенсація, щонайменше, може представлятися недоречною, там де мало місце таке грубе порушення прав людини, як вбивство, катування тощо.

Розглянемо цей бік питання на прикладі Європейського суду з прав людини.

Етична складність полягає в тому, що з плином часу із заявами до Європейського суду з прав людини все частіше звертаються вже засуджені особи, які шукають недоліки й суперечливості у винесених судових рішеннях та процесі. Звісно ж, зберігається вірогідність того, що справедливості у Страсбурзькому суді шукатимуть й невинні, несправедливо засуджені. Суд продовжує боротися за чистоту судового процесу, в цей самий час, важко зрозуміти, наскільки етично державам-учасницям вести переговори та йти на поступки із такими заявниками. Основним завданням Європейського суду з прав людини є встановлення справедливої сатисфакції для всіх заявників, без винятку, що є набагато більш складною настановою ніж встановлення факту порушення Конвенції.

В сучасних умовах, дружнє врегулювання пов'язане із високим ризиком вирішення спорів у сфері порушення прав людини виключно на фінансовому підґрунті, без всебічного розслідування та ефективного вирішення тієї правової ситуації, яка склалася та її наслідків. Тут можна побачити і витоки монетизації прав людини, коли факт порушення прав людини стає не більш ніж приводом заробітку для заявника та можливістю відкупитись від скоєного порушення для держави-відповідача. Крім того, небезпека закладена і в тому, що усталена практика укладення угод про дружнє врегулювання робить невід'ємні права людини об'єктом переговорів і торгів між заявником та державою, тим самим міжнародно-правові норми які гарантують забезпечення принципу поваги прав людини і основоположних свобод, втрачають ознаки непорушності та загального визнання. Страсбурзький суд тим самим має ризик все частіше перетворюватись у форум для переговорів, нехтуючи своєю фундаментальною функцією – здійснення судочинства.

Постає питання щодо етичної легітимації та визнання, справедливості та обґрунтованості дружнього врегулювання, особливо там, де мова йде про порушення ст. 2-3 Конвенції. Внаслідок цього, на нашу думку, треба враховувати не лише юридичний, а й морально-етичний аспект дружнього врегулювання. Спробуємо надати оцінку інституту дружнього врегулювання з морально-етичної точки зору.

«Етика» (від давньогрец. *ἠθος* - вдача) і «мораль» (від лат. *Mos* - вдача) тісно пов'язані, багатогранні, але не тотожні поняття. В широкому розумінні, мораль зводиться до вчення про так звані чесноти, про совість або свідомість боргу. Оскільки ж моральне визначається тими чи іншими положеннями, що мають характер правил, з якими повинні узгоджуватися людські дії, етика перетворюється на нормативну науку про закони або норми людської поведінки. Етика встановлює найзагальніші етичні категорії, що позначаються зазвичай термінами: «вище благо», «добро» тощо. Так як категорії ці ставляться в той же час кінцевими цілями людського або навіть світового розвитку, то етика отримує при цьому характер вчення про кінцеві цілі» [4].

Поняття «етика» і «мораль» доволі часто використовуються як тотожні, при цьому, на нашу думку, «мораль» більшою мірою належить до переконань та поглядів фізичних осіб про правильну чи неправильну поведінку, «етика» ж означає відображення теоретичних та філософських аспектів моралі. Німецький філософ І. Кант у своєму вченні про мораль, сформулював основний закон чистого практичного розуму або категоричний імператив: «Роби так, щоб максима твоєї волі могла в той же час мати силу принципу загального закону» [64]. Тобто І. Кант представив «мораль», як засіб примусу до певної поведінки. Професор О. А. Івакін констатував: «При всьому тому великому значенні, яке має цей імператив, головне його значення полягає в тому, що в основі моралі має обов'язково бути присутньою точка зору належного, він ще дуже і дуже абстрактний й формальний, і тому одні люди можуть побажати, щоб силу принципу загального закону мали одні наміри і вчинки, а інші люди будуть щиро впевнені, що поступати необхідно абсолютно протилежним чином» [57].

У той час як «мораль» використовується при визначенні конкретної поведінки, «етика» належить до міркувань і обговорення цієї поведінки.

В контексті даного дослідження, ми також використовуємо терміни «легітимація» та «легітимність». Легітимність тут можна розуміти як соціологічне явище, пов'язане із фактичною прийнятністю і відповідністю етичним принципам, перед використанням в нормативному сенсі.

Широке розуміння легітимації пропонують американські соціологи П. Бергер та Т. Лукман. Легітимація, в їх розумінні, виступає як спосіб пояснення і виправдання суспільних і політичних інститутів, як їх когнітивна та нормативна інтерпретації [16].

Ну думку професора В. В. Дудченко, «легітимацією називається доповнення формальних вимог справедливості морально-етичними цінностями. Легітимувати щось – означає обґрунтувати й виправдати його» [50, с. 47; 51, с. 59]. Ми використовуємо поняття «легітимність» в сенсі відповідності та обґрунтування етичними принципами. Мораль і етика стосується широких аспектів життя, які не

завжди врегульовані існуючими правовими нормами. Таким чином, правове явище може бути легальним, але не легітимним з етичної точки зору.

Звісно ж, можна сперечатись з приводу важливості морально-етичних міркувань в правовому контексті. Але міжнародний захист прав людини є сферою не лише юридичної, а й морально-етичної відповідальності.

Міжнародне право формується з комплексу імперативних норм *jus cogens*, а також, найчастіше, з міжнародно-правових норм, додержання яких, значною мірою залежить від політичної волі держав. Враховуючи незаперечний дефіцит засобів міжнародно-правового впливу, згода на дотримання тих чи інших норм права у сфері прав людини державами, викликана власними інтересами держав або їх відчуттям морального боргу.

На нашу думку, роль етики та моралі у міжнародному праві в цілому вища, ніж у внутрішньому праві держав. Як слушно зазначає професор Г. І. Тункін «міжнародна мораль дійсно є явищем, яке важко визначити, але тим не менше вона існує» [345]. Вона заснована на компромісі та згоді, а отже, міжнародне право володіє значно більш універсальним інструментом легітимації правових норм, ніж внутрішнє право держав. Виходячи з цього, можна говорити про те, що на міжнародній арені, морально-етичні міркування щодо прав людини є навіть більш актуальними, ніж у внутрішньо-правовому контексті.

Органи міжнародного правосуддя у сфері захисту прав людини з плином часу все більш наполегливо заявляють про себе, як про повноправних, таких що мають реальну владу органів правосуддя, які здатні не лише вирішувати передані на розгляд до них спори, а й своїми рішеннями впливати на поведінку суб'єктів міжнародного права. Дослідниця феномену росту чисельності органів міжнародного правосуддя у XX ст. А. С. Смбалян відзначає, що «підвищення реального статусу міжнародних організацій та органів, позначилося після підписання в 1975 р. Гельсінського заключного акту, що включав в себе «гуманітарний кошик» співпраці. Загальновизнаним стало домінуюче значення універсальних, загальнолюдських цінностей, і насамперед прав людини. Таким чином фарватер розрядки міжнародної напруженості з наданням правам людини і

загальнолюдським цінностям політичної ваги, рівнозначної цінностям миру, безпеки та економічного розвитку поширювався і поглиблювався, упродовж декількох десятиліть» [126, с. 29].

Інститут дружнього врегулювання залишаючись легально передбаченим інструментом для держави, дозволяє їй зберегти своє обличчя під час міжнародної судової процедури. В той же час, не треба забувати, що сенс існування органів міжнародного правосуддя у сфері захисту прав людини саме в забезпеченні всеосяжного захисту прав людини на міжнародному рівні.

Таким чином, в самій основі інституту дружнього врегулювання лежить фундаментальна напруженість: з одного боку, «у сучасному міжнародному праві неухильно зростає питома вага принципів і норм, орієнтованих на людину» [75, с. 170], міжнародне право сьогодні надає інструмент забезпечення захисту прав і свобод фізичних та невлadних юридичних осіб (неурядових організацій та юридичних осіб приватного права); з іншого боку, міжнародне право – як і раніше залишається чітко скоординованою системою взаємодії держав та допоміжних органів, які дотримуються основних принципів суверенної рівності і невтручання у внутрішні справи.

Дружнє врегулювання у сфері захисту прав людини, слугує яскравим прикладом проблеми примирення цих векторів міжнародного права. З точки зору повного й виняткового захисту індивідуальних прав фізичних та невлadних юридичних осіб, дотримання основних прав і свобод людини є першочерговим; з точки зору інтересів держав – ні. Тим не менш, необхідність уникнути зовнішніх втручань у внутрішні справи держав є абсолютно незаперечною. Ми спробуємо проаналізувати цю проблему та знайти рівновагу між цими двома протилежно спрямованими цілями.

На нашу думку, етична оцінка інституту дружнього врегулювання пов'язана із фундаментальними етичними та філософськими питаннями. Враховуючи абсолютну дисперсію наукових позицій щодо філософських проблем у дружньому врегулюванні, морально-етичний аспект буде визначатись нами відповідно до варіантів тлумачення для тієї чи іншої філософської доктрини. Філософію

дружнього врегулювання буде розглянуто в контексті відмінностей між філософією консеквенціалізму та деонтології.

Консеквенціалізм є моральною теорією, відповідно до якої вважається, що лише наслідки дії можуть слугувати справжньою основою для будь-якої моральної оцінки такої дії. Відповідно, морально правильною є дія, яка спрямована на кінцеве загальне благо. Консеквенціалізм зазвичай розуміється, на відміну від деонтології, в тому, що в деонтології відбувається оцінка правильності чи неправильності дії в залежності від характеру цієї дії, а не від її результатів. Деонтологічна теорія поділяє дії за їх природою на добрі і злі.

Нормативність моралі, виражаючи моральну необхідність, щодо суті, втілюється у вже згадуваний категоричний імператив І. Канта, «роби так, щоб максима твоєї волі могла в той же час мати силу принципу загального закону» [64]. Закон, який не відповідає цьому правилу, морально хибний, навіть якщо його наслідки були позитивними.

Ми переконані, що така думка унеможлиблює вирішення конфлікту між консеквенціалізмом і деонтологізмом. Обидві теорії мають певні традиції, що склалися та усталене обґрунтування. Тим не менш, необхідно зважати на їх принципово різні моральні підходи, вплив одне на одного та суб'єктивну точку зору у знаходженні відповідного рішення щодо врегулювання спору при застосуванні дружнього врегулювання у сфері захисту прав людини [191].

Деонтологізм та консеквенціалізм мають різне ставлення до «прав», як таких. Ідея невід'ємних і невідчужуваних прав людини в першу чергу корениться в деонтологічних традиціях. З цієї точки зору, права людини завжди повинні дотримуватись, незалежно від будь-яких міркувань корисності, й залишатись осторонь від соціально-політичних процесів. Провідні теоретики осмислювали права людини як природні права, задумуючи їх дійсно незалежними від соціального задоволення. Англійський філософ Дж. Локк, як засновник теорії прав людини, вважав, що людина наділяється проголошеними правами людини ще до її інтеграції в громадянське суспільство [296].

Згодом, І. Кант почав говорити про право свободи. «Свобода (незалежність від примушувального свавілля іншого), оскільки вона сумісна зі свободою кожного іншого, узгодженою із всезагальним законом, і є це єдине первинне право, властиве кожній людині в силу її приналежності до людського роду» [63, с. 147]. Напруга між цими ідеями та ідеєю утилітарної аргументації консеквенціалізму стала очевидною. З утилітаристської точки зору, було б законним обмежити права людини, якщо наслідки цього для суспільства в цілому були б позитивними.

Обсяг прав, а також справедливість, традиційно залишаються спірним питанням для всіх прагматиків. У той час як утилітаризм домінував в моральному мисленні англо-американського світу, деонтологічна етика здобула обґрунтування в англо-американській філософії, спровокувавши виникнення критики утилітаризму. Одним із найбільших критиків утилітаризму став американський філософ Дж. Ролз, з його твердженням, що «утилітаризм не сприймає серйозно відмінностей між особистостями» [117, с. 39]. І хоча права людини можуть бути виправдані з утилітаристської точки зору, ми схильні вважати, що етичні цінності в контексті прав людини мають відігравати важливішу роль.

Основні етичні припущення, чи то утилітарні, чи то деонтологічні, визначають етичну оцінку дружнього врегулювання. Консеквенціалісти вивчали б питання про наслідки дружнього врегулювання, які можуть бути кваліфіковані як успішні. На прикладі Європейського суду з прав людини, ми можемо оцінити ці наслідки лише приблизно. *Prima facie* (на перший погляд), деякі позитивні ефекти беззаперечні: угоди про дружнє врегулювання звільняють Суд від необхідності розгляду справи щодо суті. До того ж, держави фактично позбавляються потенційного програшу в Суді й подальшої зайвої уваги нелояльних засобів масової інформації, не докладаючи при цьому зайвих зусиль. Більше того, очевидна вигода заявника від дружнього врегулювання: він або вона, отримує реальну фінансову компенсацію і уникає невизначеності процесу розгляду своєї заяви щодо суті.

Довготривалі та перспективні наслідки для захисту прав людини оцінити складніше. Тиск на держави, з приводу поліпшення становища у сфері захисту прав людини значно знижується, коли держава виступає ініціатором великої кількості

угод про дружнє врегулювання. Тим не менш, на ці проблеми можна дивитись з різних точок зору.

Хоча консеквенціалісти можуть побоюватись давати оцінку дружньому врегулюванню, їх підхід, в цілому, буде сприятливим. Наприклад, очевидні переваги для міжнародної судової установи, держави-відповідача і заявників. Припустимість можливих негативних наслідків, на нашу думку, має більш загальний і навіть спекулятивний характер. В цілому, наслідки укладення угод про дружнє врегулювання, швидше за все, будуть позитивними.

З деонтологічної точки зору, дія вважається законною, якщо вона відповідає нормам моралі. Більшість вчених, які дотримуються деонтологічних поглядів закликає до системи санкцій по відношенню до порушення прав. Деонтологія має певну спорідненість з ретрибутивістськими теоріями покарання, які на думку Д. В. Ягунова «пов'язані з ретроспективним підходом та засновані на ідеї природності застосування покарання як такого» [157, с. 76]. Ретрибутивістські погляди щонайменше відповідають деонтологічним в частині вимагання покарання винних незалежно від наслідків.

Таким чином, деонтологічна теорія вимагає категоричного притягнення до відповідальності за порушення. З цієї точки зору, скептицизм щодо дружнього врегулювання, стосується конкретних випадків порушення прав людини. За словами Л. Енгі, «хоча дружнє врегулювання спору досягається на основі поваги до прав людини, їх (прав людини – С. Б.) суспільна вага знецінюється. Держави можуть уникати негативних наслідків своїх зловживань, знаходячи індивідуальні рішення для заявників. Грошові компенсації за угодами про дружнє врегулювання суттєво менші за початкові вимоги заявників й не складають вагомого фінансового тягаря для держави. Таким чином, авторитет та найвища цінність прав людини, як видається, знижується» [285, с. 90].

Крім того, окреме питання пов'язане із такими цінностями деонтології, як справедливість та рівність. Так, наприклад, процедури дружнього врегулювання та схвалення умов односторонньої декларації в Європейському суді з прав людини не є збалансованими за принципом змагальності, принципом рівності й однакової

безпеки сторін – *sine qua non* міжнародних примирливих процедур. Досвід, ресурси і вплив сторін фундаментально різні. Уряди держав – сторін Конвенції завжди знаходяться у більш вигідному становищі, а отже, справедливість *a priori* не гарантовано.

Як результат, деонтологічна теорія підкреслює проблемні сторони дружнього врегулювання у сфері захисту прав людини. Істотні претензії вона висуває до вимагання належного покарання винній сторони за заподіяні наслідки й дотримання та реалізації принципу змагальності сторін в судовому процесі.

Проте, на наше переконання, з цієї точки зору, скептицизм щодо дружнього врегулювання може стосуватись лише конкретних випадків порушення прав людини.

Отже, є підстави вважати, що погляди на морально-етичний вимір інституту дружнього врегулювання у філософських доктринах суттєво різняться. Якщо консеквенціалістський підхід більшою мірою позитивний, то деонтологічна позиція – доволі скептична.

Конкретні обставини при вирішенні кожної справи відіграють важливу роль у дружньому врегулюванні. Як слушно зазначає П. М. Рабінович, говорячи про «інструментально-потребове» праворозуміння, «настанови Суду (йдеться про Європейський суд з прав людини – С. Б.) про необхідність враховувати конкретні особливості кожної ситуації безвинятково поширюються на усі конкретні випадки, справи» [112, с. 12].

Балансування між публічними й приватними інтересами та етичними цінностями вкрай необхідне. *Statera commodis* (баланс інтересів) має відбуватись за допомогою гармонізації різних фундаментальних цінностей. Ґрунтовний конфлікт між ефективністю й справедливістю, щонайменше, не може бути вирішений раз і назавжди [191].

«Поняття ефективності, виникнувши у сфері економіки, стало загальнонауковим, яке належить до всіх областей знань, але в кожній з них воно наповнюється конкретним значенням», зазначає А. Е. Жалинський [54].

Дружнє врегулювання, не обов'язково може бути ефективним. У складних справах, час і зусилля, які Секретаріат Суду інвестує у досягнення врегулювання можуть бути цілком зіставні зі звичайним судовим розглядом.

З одного боку, дружнє врегулювання, є засобом заощадження часу, витрат й можливістю отримати матеріальну компенсацію для заявника. Крім того, такі угоди дозволяють індивідуальним заявникам брати більш активну участь в судовому процесі у порівнянні із звичайним судовим розглядом. З іншого боку, заявник, у сенсі ст. 34 Конвенції, може бути зацікавленим у винесенні рішення щодо суті. Відсутність суспільного визнання, що порушення прав людини дійсно мало місце, може мати вагоме значення для заявника, особливо там, де мали місце грубі і масові порушення прав людини.

Іншою стороною угод про дружнє врегулювання є договірні держави. Переваги дружнього врегулювання для держав безперечні. Через досягнення дружнього врегулювання, держави уникають зайвої публічності та суспільного осуду, якими, як правило, супроводжуються «негативні» рішення Страсбурзького суду щодо суті. Договірні держави сумлінно намагаються уникати констатації порушень Конвенції. А отже, докладають істотних зусиль для того, щоб зберігати певні можливості для маневру і бути залученими у змістовний діалог із заявниками.

Сприяння розвитку укладення угод про дружнє врегулювання відповідає інтересам всіх зацікавлених сторін, зокрема, договірних держав, заявників і представників Суду, вважаємо, що таку зацікавленість можна окреслити як *quod non esset melius* (за відсутністю кращого).

З цієї точки зору, дружнє врегулювання є ефективним. Укладення і заохочення угод про дружнє врегулювання є інструментом формування довіри та підтримки до системи міжнародного захисту прав людини у всьому світі.

У зв'язку із першочерговою метою ефективного функціонування системи міжнародного судочинства, дружнє врегулювання можна розглядати як необхідний інструмент, в умовах сильної завантаженості Суду, якому сьогодні не має реальної альтернативи, *tertium non datur*.

Необхідно відзначити, що говорячи про вплив інституту дружнього врегулювання на розвиток міжнародного права в цілому, як зазначає професор А. С. Смбалян, «практика вирішення міжнародних спорів демонструє, що посилення на попередні рішення з метою забезпечення послідовності і передбачуваності є однією з характерних особливостей органів міжнародного правосуддя. Прецеденти пов'язують міжнародні суди наче невидимі нитки. Суди у своїй діяльності враховують прийняті один одним рішення, посилаються на них, нерідко обґрунтовують ними власні рішення» [126, с. 135–136; 124]. «Одиничні рішення, що розвивають юриспруденцію з плином часу шикуються в ланцюг. Цей процес часто слугує завершенням повільного, поступового і триваючого розвитку міжнародного звичаю, часто пов'язаного із певним становищем договірної права. Не лише окремі суди спираються на власні попередні рішення, але й у в роботах багатьох судів зустрічаються перехресні посилання, що можна назвати «взаємодією юриспруденцій» [143, с. 28], – зауважує професор Г. Г. Шинкарецька.

Незважаючи на те, що цей процес не є формалізованим Європейським судом з прав людини, а принцип *stare decisis* формально в системі міжнародного права не застосовується, запозичення рішень є іманентним для процесу розвитку системи міжнародного правосуддя. Практика Європейського суду з прав людини дає всі підстави вважати окремі рішення Суду *auctoritas rei judicate* (прецедент судового рішення). В цьому аспекті треба враховувати, що укладення угод про дружнє врегулювання тісно пов'язано із відсутністю судового рішення, докладної судової оцінки і відповідно самого прецеденту. Звісно ж, мова не йде про справи, щодо яких вже існують прецеденти Суду та сформоване певне прецедентне право Суду (*case-law*). Тим не менш, як зауважує професор Єльської школи права Ж. Колман, «нові актуальні проблеми порушення прав людини часто вимагають детального юридичного розслідування і політика заохочення дружнього врегулювання може призвести до недовироблення фахових думок суддів і створення нових прецедентів» [214, р. 116–117].

Ми стоїмо на тих позиціях, що дружнє врегулювання, не має застосовуватись у справах, де потенційно може бути сформовано судовий прецедент. Як надзвичайно

влучно відзначив, колишній Президент Європейського суду з прав людини Л. Вільдхабер, який неодноразово висловлювався на користь «конституційної» місії Суду. На його думку, «шляхом вперед для Суду було б зосередження власних зусиль на «принципових» рішеннях, які створюють правову практику» [358, р. 164].

У цьому зв'язку професор Т. О. Анцупова, будучи переконаною прихильницею концентрації Суду на запобіганні та усуненні системних порушень прав людини, зазначає, «що Суд змушений забезпечити ефективність своєї діяльності за допомогою спеціальних процедур, спрямованих на запобігання та усунення системних порушень прав людини, що складають основну частину його навантаження» [10, с. 102].

«Процедури Суду, спрямовані на усунення та запобігання системних порушень прав людини та основних свобод, – вказує Т. О. Анцупова, – свідчать про втілення принципу *minimis non curat praetor*, спрямованості на виявлення найбільш серйозних порушень прав людини та основних свобод» [10, с. 107].

Таким чином, представляється, що завданням Суду є вирішення спорів високої суспільної значущості. Відповідно, більшість випадків, у яких може укладатись дружнє врегулювання має стосуватись «справ-клонів».

Однак, зосередженість Суду на «провідних справах» (*leading cases*), які мають вагомe суспільне значення та розголос, не повинна перешкоджати розвитку інституту дружнього врегулювання в цілому.

Враховуючи вищезазначене, вважаємо за можливе говорити про загальну зацікавленість в ефективній, добре функціонуючій системі відправлення правосуддя в сфері міжнародного захисту прав людини, яка підтримує використання дружнього врегулювання, в той час як суспільні інтереси громадськості можуть бути проти неї. В цілому, однак, структура інтересів демонструє суспільну схильність до укладення угод про дружнє врегулювання.

В контексті даного дослідження, вважаємо за необхідне, прийняти до уваги аспект справедливості, як такий, що може мати вирішальне значення для заявника або заявників та громадськості. Можна спробувати інтерпретувати цей етичний аспект, як особливу мету міжнародного правосуддя, його суспільний інтерес. Але

ця спроба може виявитися дещо штучною, і вона б, не відповідала самій ідеї справедливості.

Дружнє врегулювання, особливо пов'язане із серйозними порушеннями прав людини, може здатись підозріло несправедливим з двох основних причин.

По-перше, справедливість вимагає, щоб тяжкий негативний проступок супроводжувався й негативними наслідками. Це справедливий обов'язок по відношенню до потерпілої особи (осіб) права якої (яких) було порушено. Принцип справедливості між державами вимагає чіткого засудження порушень Конвенції.

По-друге, умови за яких буде досягнута домовленість дружнього врегулювання можуть бути несправедливими. Держава і заявник мають в основному нерівні позиції, оскільки держава має набагато більше влади і ресурсів, ніж будь-який заявник. В сфері міжнародного захисту прав людини, повідомлення громадськості про скоєне порушення є вагомим частиною покарання порушника.

Рішення Європейського суду з прав людини мають авторитетний характер і встановлені порушення Конвенції викликають негативний розголос у засобах масової інформації та експертному середовищі. Тому держави, принаймні, намагаються уникнути авторитетного рішення Суду щодо суті. Між тим, навіть грубе порушення прав людини може не мати серйозних наслідків для зацікавленої держави-відповідача, якщо їй вдасться уникнути рішення Суду щодо суті справи, за досягненням дружнього врегулювання. Деталі переговорів щодо дружнього врегулювання завжди залишаються прихованими від сторонніх очей, з міркувань політики конфіденційності переговорів щодо дружнього врегулювання.

Характер конкретного порушення прав людини має вирішальне значення в цьому відношенні. Зокрема, у зв'язку з тяжкими злочинами, врегулювання виразно здається недоречним. Грубі і масові порушення (gross and massive violations) прав людини вимагають розслідування і винесення рішення Судом.

Варто відзначити, що вимоги справедливості, актуальні і у зв'язку з тим, що процесуальні сторони в рамках процедури дружнього врегулювання мають знаходитись в рівних умовах, або, принаймні, мати врівноважені позиції на

переговорах з метою досягнення дружнього врегулювання, в іншому випадку таке врегулювання не може розглядатися як справедливе.

Урядовий уповноважений (або урядовий агент) перебуває у набагато вигіднішому становищі з точки зору впливу, досвіду та наявних ресурсів, і цей дисбаланс не повинен призводити до невідповідного становища для заявника, або до будь-якого тиску, який може вчинятися на нього.

Тим не менш, як відомо, певний дисбаланс є прийнятним в інших формах примирливих процедур, наприклад, спори між юридичними особами та індивідуальними позивачами у питаннях приватного права, також характеризується нерівністю сторін.

На нашу думку, і виходячи з того, що Суд має посередницьку роль в дружньому врегулюванні, головним завданням Суду має бути забезпечення вільного і усвідомленого прийняття рішення з боку заявника в процесі дружнього врегулювання справи. Заявник не повинен знаходитись під тиском і повинен чітко усвідомлювати наслідки і обставини укладення угоди про дружнє врегулювання.

Уявляється, що ефективність, необов'язково завжди збігається зі справедливістю. Оцінювання ефективності зосереджене на результативності. Дружнє врегулювання тут відіграє важливу роль. Угоди про дружнє врегулювання, як правило, більш ефективні, ніж судовий розгляд.

Проте, з точки зору справедливості, на адресу інституту дружнього врегулювання часто лунає істотна критика. Так, професор Єльської школи права О. Фісс висловлює істотну критику дружнього врегулювання, звертаючи особливу увагу саме на питання справедливості. Як вказує дослідник, «мета винесення судового рішення не зводиться лише до вирішення спору між сторонами». За його словами, «держави мають прагнути не лише примирення та укладення угод про дружнє врегулювання, вони мають втілювати цінності закладені в законах». Від цього обов'язку, на його погляд, держави не звільняються в результаті дружнього врегулювання: «сторони можуть досягти врегулювання, залишаючи правосуддя невідправленим» [255, р. 1073]. Інші автори також розділяють таку точку зору, що правосуддя не має бути принесене в жертву ефективності. Представники Єльської

школи права Ж. Колман і Ч. Сільвер вважають, що «справедливість вимагає судового процесу» [214, р. 106–108]. Вони вважають, що «дружнє врегулювання може бути несправедливим, оскільки такі угоди можуть або суперечити політиці держави, або нехтувати інтересами третіх особи, інших заявників та зацікавлених осіб» [214, р. 109].

Напруженість між цілями справедливості та ефективності очевидна. Такий стан справ вже спостерігався в нашому дослідженні в контексті антагонізму між консеквенціалізмом, який, між іншого, прагне до ефективності і деонтологією, яка фокусується на справедливості. Аналогічна залежність існує і щодо охоронюваних інтересів, а також етичних проблем, пов'язаних із відправленням правосуддя. Таким чином, антагонізм між ефективністю і справедливістю видається важливим аспектом легітимації дружнього врегулювання.

Відносно зв'язку між правами людини і деонтологічними міркуваннями, вважаємо за можливе надати пріоритет справедливості. Тим не менш, критерії ефективності, також заслуговують на увагу, особливо для належного функціонування Суду. На жаль, значне робоче навантаження Суду є настільки актуальним питанням, що аспект ефективності Суду сьогодні є переважаючим.

При оцінці рівня легітимності угод про дружнє врегулювання, фундаментальні відмінності стають очевидними. Внутрішній конфлікт цінностей лежить в основі цієї проблеми, а саме зіткнення між ефективністю і справедливістю. З одного боку, дружнє врегулювання надає Суду інструмент для прискореного розгляду справ. З іншого боку, дружнє врегулювання може мати серйозні недоліки. Відсутність ретельного судового розслідування, а також авторитетного визначення передбачуваного порушення Конвенції, могло би підірвати авторитет Суду серед міжнародних судових органів у сфері захисту прав людини.

В умовах, коли загальний інтерес у функціонуванні системи сприяє розвитку дружнього врегулювання, інтерес Суду у визначенні розвитку міжнародного права прав людини і роль авторитетного визначника прав людини, грає проти них. В основному, цей конфлікт інтересів не має того ж морально-етичного значення, як

конфлікт цінностей. Однак, він підкреслює складність проблеми і необхідність пошуку збалансованих рішень.

Конфлікт ефективності та справедливості в Європейському суді з прав людини «геометричний» і має щонайменше декілька точок зору. Питання про морально-етичну легітимність дружнього врегулювання не стосується *a priori* лише тих чи інших прав, це питання контексту справи, що розглядається, і воно має низку рівнозначних позицій. Його оцінка в кінцевому підсумку може здійснюватись лише на основі оцінки деталей конкретної справи. В цілому, дружнє врегулювання здається особливо доречним в повторюваних справах, коли прецедентне право Суду вже сформовано. Проти цього, *prima facie*, дружнє врегулювання сумнівне у справах, де мали місце серйозні порушення Конвенції й виник явний конфлікт між сторонами. Угоди про дружнє врегулювання в цих справах вимагають аргументованого обґрунтування, яке може бути частиною рішення ухваленого Судом. Чим про більш серйозні порушення йдеться, тим сильнішим має бути обґрунтування.

Через відсутність чітких меж, легітимність дружнього врегулювання сильно залежить від правильності дотримання його процедури. Дуже важливо, щоб волевиявлення заявника досягнути врегулювання було вільним, наскільки це можливо усвідомленим про відповідні наслідки свого рішення. Це завдання Суду, гарантувати дотримання цих принципів.

У пошуку балансу між конфліктуючими інтересами сторін спору, жоден аспект не є вирішальним і важливим сам по собі. В залежності від окремої ситуації і конкретних обставин справи, видається необхідною ретельно продумана морально-етична легітимація дружнього врегулювання. В кінцевому рахунку, лише індивідуальна професійна суддівська оцінка в кожній конкретній справі може слугувати основою для будь-якої етичної оцінки.

В нашому дослідженні, ми не ставимо завдання знайти беззаперечну відповідь на питання моральної доречності дружнього врегулювання, ми намагаємось розглянути вказану проблему комплексно, вважаючи, що однозначної відповіді на питання морально-етичних аспектів міжнародного судового процесу не існує.

Враховуючи певний «конфлікт» філософських теорій, вважаємо питання дружнього врегулювання в органах міжнародного правосуддя етично складним.

Висновки до Розділу 1

1. Дослідження еволюції мирного врегулювання міжнародних спорів дозволяє говорити про зародження процедури дружнього врегулювання спорів у другій половині XX ст., із початком діяльності Європейського суду з прав людини у 1959 р. Новий етап у розвитку міжнародних примирливих процедур, пов'язаний із формуванням системи регіональних органів міжнародного правосуддя у сфері міжнародного захисту прав людини.

2. В період 1959–1979 рр. відбувається оформлення інституту дружнього врегулювання, дружнє врегулювання наділяється характерними йому й нині, оригінальними на тлі інших форм міжнародних примирливих процедур, рисами – досягнення заінтересованими сторонами спору взаємовигідної згоди щодо справедливої сатисфакції потерпілій стороні на основі поваги до прав людини, як їх визначає відповідний міжнародно-правовий акт.

3. Є підстави вважати, що міжнародно-правовий механізм мирного врегулювання міжнародних спорів – система правових засобів і процесуальних форм врегулювання спорів, включає в себе міжнародні примирливі процедури. Будь-яка форма міжнародної примирливої процедури, має специфічні, лише їй притаманні риси.

4. Інститут дружнього врегулювання, увібрав у себе риси та досвід застосування посередництва (медіації), примирення, переговорів, арбітрування та інших форм примирливих процедур в історичній ретроспективі. Підхід до дружнього врегулювання як до цілого арсеналу засобів, пропонує нові пізнавальні можливості, і є актуальним, як для подальших наукових розвідок, так і для практичної реалізації практики дружнього врегулювання.

5. Зіставлення результатів діяльності європейської, міжамериканської та африканської регіональних систем міжнародного судового захисту прав людини

дозволяє дійти висновку, що незважаючи на відмінність політичних й правових систем, історичного досвіду, рівнів соціально-економічного розвитку держав на американських та європейському контентах, успішна практика дружнього врегулювання дає шанс значно підвищити ефективність діяльності систем регіональних органів міжнародного правосуддя у сфері міжнародного захисту прав людини.

6. Інститут дружнього врегулювання у сфері захисту прав людини суттєво зачіпає низку фундаментальних етичних і морально значущих проблем. Особливої актуальності вони набувають в контексті розгляду грубих порушень прав людини. Питання про морально-етичну легітимність дружнього врегулювання не стосується *a priori* лише тих чи інших прав, це питання контексту справи, що розглядається, і воно має низку рівнозначних позицій. Легітимація рішень міжнародних судів у сфері захисту прав людини, полягає у тому, що такі рішення мають не лише компенсаторний характер, а й повинні відповідати очікуванням суспільства (зокрема, заявників) щодо встановлення справедливості. Враховуючи певний «конфлікт» філософських теорій, вважаємо питання дружнього врегулювання спорів в органах міжнародного правосуддя етично складним.

РОЗДІЛ 2. ДРУЖНЄ ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРІВ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СУДІ З ПРАВ ЛЮДИНИ

2.1. Процедура дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини

Грунтуючись на правовому аналізі здійсненому у попередньому розділі дисертаційного дослідження, можна визначити, що дружнє врегулювання в Європейському суді з прав людини, як правовий інститут – це спільність нормативно-правових (матеріальних і процесуальних), морально-етичних, структурних та функціональних характеристик врегулювання міжнародно-правового спору між сторонами, на основі загальновизнаних принципів міжнародного судового процесу, принципів конфіденційності переговорів та балансу інтересів сторін, взаємовигідної згоди і дотримання прав людини, з винесенням обов'язкового судового рішення для сторін спору або без такого.

Беручи за основу визначення різних форм примирливих процедур, поняттєві тлумачення, детермінації семантичної складової поняття «дружнє врегулювання», пропонується вважати, що дружнє врегулювання як процедура – це форма міжнародної примирливої процедури, яка заснована на загальновизнаних принципах міжнародного судового процесу, принципах конфіденційності переговорів, балансу інтересів сторін і повазі до прав людини, яка може бути застосована на будь-якій стадії судового процесу в Європейському суду з прав людини, з моменту визнання заяви прийнятною та спрямована на досягнення сторонами спору взаємовигідної згоди щодо справедливої сатисфакції потерпілій стороні.

Викладене свідчить, що дружнє врегулювання може одночасно розглядатися як інститут міжнародного процесуального права і як форма міжнародної примирливої процедури.

Починаючи з 1959 р., майже 630 тисяч заяв було розглянуто в межах контрольного механізму Конвенції. Суд виніс приблизно 18 000 рішень щодо суті справ [238].

За період 1959–1998 рр. Європейським судом з прав людини було розглянуто щодо суті 837 справ; у 1999 р. – 177 справ; у 2000 р. – 695 справ; у 2001 р. – 888 справ; у 2002 р. – 844 справи; у 2003 р. – 703 справи; у 2004 р. – 718 справ; у 2005 р. – 1 105 справ; у 2006 р. – 1 560 справ; у 2007 р. – 1 503 справи; у 2008 р. – 1 543 справи; у 2009 р. – 1 625 справ; у 2010 р. – 1 499 справ; у 2011 р. – 1 157 справ; у 2012 р. – 1 093 справи; у 2013 р. – 916 справ; у 2014 р. – 891 справа [229–232].

Процедура дружнього врегулювання спорів в Європейському суді з прав людини виникнувши у 1959 р. разом із самим контрольним механізмом Конвенції, набула найбільшої популярності лише за останні 20 років.

Як зазначає професор Університету Миколая Коперника в Торуні (Польща) Б. Гроновська, дружнє врегулювання – «це, безсумнівно, цікава і важлива функція Суду, глибоко інтегрована в його статистику, хоча, як це було в останні роки, піддана різким коливанням» [259, р. 68].

У 2002 р. Комітет Міністрів Ради Європи прийняв важливу Резолюцію Res(2002)59 щодо практики дружнього врегулювання. Це була реакція Ради Європи на одне із таких коливань у судовій статистиці дружнього врегулювання.

У резолюції чітко вказується, що ця процедура може знайти ефективне застосування, зокрема, у випадках, повторюваних справ, і в тих справах, коли не йдеться про порушення, що свідчать про наявність системної проблеми [211].

15 листопада 2006 р. у своїй доповіді Комітетові Міністрів Ради Європи Група мудреців закликала держави-учасниці як на національному рівні, так і на рівні Ради Європи, заохочувати використання примирливих процедур для подальшого скорочення обсягу роботи Суду у випадках коли справа визнана прийнятною та щодо її суті може бути досягнуте врегулювання (п. п. 108, 141) [210].

У п. 7 Плану дій Інтерлакенської декларації (2010 р.) [263], держави – члени Ради Європи закликали до досягнення дружнього врегулювання і одностороннього визнання допущених порушень Конвенції. На пріоритетну увагу до дружнього врегулювання та односторонніх декларацій в цілому було вказано у п. 9 Брюсельської декларації (2015 р.) [265], та зокрема, щодо «справ-клонів» у п. 1 (Е) Ізмірської декларації (2011 р.) [264].

На теперішній час, в цілому, наявна тенденція до систематичного збільшення угод про дружнє врегулювання в Європейському суді з прав людини.

Відправною точкою для ґрунтовного аналізу правової природи процедури дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини, має бути той факт, що Конвенція не передбачає чіткої правової регламентації та визначення дружнього врегулювання.

Служба Європейського суду з прав людини з питань відносин із громадськістю надає наступну дефініцію поняття «дружнє врегулювання». «Дружнє врегулювання – це угода між сторонами, що призводить до припинення провадження по справі. При досягненні сторонами такої домовленості зазвичай держава сплачує заявнику певну суму грошей. Розглянувши умови дружнього врегулювання й пересвідчившись, що продовження розгляду справи не є необхідним з огляду на повагу до прав людини, Суд вилучає відповідну заяву із списку справ» [53]. Проте таке визначення не може бути визнано офіційним, воно має на меті лише надання загальної інформації про роботу Суду.

З формулювання ст. 39 Конвенції [73], можна дійти висновку, що щодо будь-якої справи може бути застосовано дружнє врегулювання спору на основі поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція та Протоколи до неї, на будь-якій стадії провадження. Проте, така підводка до формулювання не дає осмислення процедури дружнього врегулювання, для більш глибокого розуміння ролі цієї процедури в діяльності Суду, вирішальне значення має детальне вивчення, в тому числі ретроспективне, розвитку Конвенції та Протоколів до неї, Регламенту Суду, Практичних інструкцій, прецедентного права і практики Суду.

При уважному вивченні історії самої Конвенції, можна помітити досить цікавий момент, у первісній редакції Конвенції 1959 р., Європейській комісії з прав людини (далі – Комісії) належить провідна роль у забезпеченні реалізації процедури дружнього врегулювання. На відміну від актуального тексту Конвенції, відповідно до якого «Суд може (may) надати себе у розпорядження заінтересованих сторін для забезпечення дружнього врегулювання спору», до 1998 р. текст Конвенції містив імперативну вказівку на те, що Комісія «повинна (shall) надати себе у розпорядження заінтересованих сторін для забезпечення дружнього врегулювання спору». Так, те що сьогодні є варіацією поведінки для Суду, було зобов'язанням для Комісії.

Між тим, в цілому, мало що змінилось у правовому режимі дружнього врегулювання в рамках Конвенції за період 1998-2015 рр. Але упродовж цього часу, багато що змінилось на практиці і це варто враховувати.

Ми спробуємо продемонструвати всі можливості, переваги, ризики і загрози процедури дружнього врегулювання на різних етапах проходження справ у системі Страсбурзького Суду при їх нормальному прогресі. Загальновідомим серед дослідників процесуального права Ради Європи є підхід до тривалості проходження справ в Суді висловлений Ф. Лічем, який дотримується тієї точки зору, що «зазвичай проходження справ по системі Європейського Суду з прав людини займає не менше чотирьох-п'яти років (якщо вони долають стадію прийнятності), а деякі з них тривають ще довше. Ці затримки можуть бути надзвичайно прикрими для заявника, проте в цілому, система Конвенції доступніша і зручніша для заявників, ніж національне судочинство» [86, с. 56–57]. За умови коли публічних слухань у справі не проводиться, справу може бути розглянуто Судом щодо суті у термін до вісімнадцяти місяців, іноді навіть дещо швидше.

За останні двадцять років нормативно-правова база забезпечення діяльності Суду значно змінилася в бік ефективності, в результаті триваючих реформ системи Суду. Ми розглянемо процедуру дружнього врегулювання у розвитку упродовж цих реформ, вивчимо роль різних учасників, дослідимо практику Комісії, практику

Суду до реформування конвенційного механізму у 1998 р. та від 1998 р. до сьогодні. Такий підхід має вирішальне значення при класифікації видів угод про дружнє врегулювання.

Розвиток процедури дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини відображає ряд різноманітних змін і реформ, яким піддавались інституції Ради Європи за більш ніж 55 років своєї історії. З моменту набуття чинності Конвенцією 3 вересня 1953 р., регіональний правовий режим у сфері захисту і контролю прав людини змінювався не один раз. У первинній редакції Конвенції, відсилка до процедури дружнього врегулювання робиться два рази, у ч. 1 ст. 28 та у ст. 47 (редакція 1959 р.). Європейська Комісія з прав людини (редакція Протоколу № 8 до Конвенції) [316], була першою ланкою у розгляді заяв, відповідала за забезпечення дружнього врегулювання спору на основі поваги до прав людини. Суд приймав справу до розгляду лише після того, як Комісія визнавала безрезультатність зусиль щодо дружнього врегулювання.

Європейська Комісія з прав людини провела свої перші засідання в липні 1954 р., лише через 11 років схваливши свою першу угоду про дружнє врегулювання 17 лютого 1965 р. у справі Бекманс проти Бельгії (*Voeckmans contre la Belgique*). І хоча без сумнівів, Комісія на той час відігравала провідну роль у схваленні угод про дружнє врегулювання, Суд не був повністю виключений з цієї процедури, так дружнє врегулювання було схвалено Судом у справі Людике, Белкасем і Коч проти ФРН (*Luedicke, Belkacem & Koc v. Germany*) та ін.

Постійно зростаюче навантаження на Суд призвело *ab initio* до часткових реформ, і нарешті до докорінної реорганізації Суду. З цього приводу Т. О. Анцупова зазначає, що «перший етап (реформування Суду – С. Б.) кардинально змінив структуру контрольного механізму Конвенції».

У 1998 р. Протокол № 11 до Конвенції замінив первісну дворівневу структуру, що включала Суд і Європейську комісію з прав людини, що засідають кілька днів на місяць, на єдиний постійно діючий Європейський суд з прав людини (новий Суд формувався з одного представника суддівського корпусу від кожної Високої Договірної Сторони Конвенції, зберігаючи при цьому назву «Європейський суд з

прав людини» – С. Б.). Таким чином, до Суду перейшла компетенція Комісії, однак, відповідно до п. 3 ст. 5 Протоколу № 11, вона ще продовжувала свою діяльність упродовж одного року з дати набрання чинності Протоколом № 11. Ця зміна дозволила Суду вирішувати питання про прийнятність заяв, адже раніше функції фільтрації виконувала Комісія» [11, с. 188–189].

Протокол № 11 до Конвенції фактично централізував адміністративну владу Суду в тому, що стосується опрацювання заяв, роботи працівників Суду та ведення реєстру судових справ. Оновлений Суд успадкував всі обов'язки, пов'язані із попередньою фільтрацією заяв, вивченням фактів щодо відомостей вказаних в заяві, встановленням прийнятності заяв. А отже, Суд також вперше в історії Ради Європи офіційно взяв на себе провідну роль у схваленні угод про дружнє врегулювання.

Події 1989–1990 рр. призвели до величезних змін у Раді Європи. В умовах стрімкого збільшення числа держав-членів Ради Європи з 23 наприкінці 1989 р. до 47 у 2008 р., Рада Європи прийняла рішення, що згода держави на ратифікацію Конвенції незабаром після входження до Організації має бути попередньою умовою для приєднання до неї. Починаючи з 1995 р., з розширенням членства в Раді Європи держав Центральної та Східної Європи, число потенційних заявників до Суду зросло майже в два рази. Держави з пострадянськими та перехідними економіками щоразу підіймали більш складні проблеми, ніж ті, що вже сформували практику Суду у справах, що походили зі старих держав-учасниць Конвенції, особливо в тій сфері, де мова йде про системні структурні проблеми (такі, як недоліки судової системи, факти жорстокого поводження з боку правоохоронних органів, нелюдські умови утримання в'язнів, недостатній рівень захисту права власності тощо). На початку 2000-х система Європейського суду з прав людини була буквально втоплена у повторюваних заявах, що містили відомості про структурні недоліки в правових системах держав на національному рівні.

На думку професора Т. О. Анцупової, «другий етап реформи Європейського суду з прав людини пов'язаний із підвищенням ефективності Суду шляхом зміни внутрішньої організації і методів роботи та подоланням проблеми високої кількості

індивідуальних заяв, що очікували свого розгляду. Цей етап пов'язаний із низкою заходів, але, насамперед, прийняттям Протоколів 14 та 14-bis у 2010 р.» [11, с. 189]. Проте авторка зазначає, що «навіть на початку цього етапу реформи було зрозуміло, що внутрішніми перетвореннями Європейського суду з прав людини неможливо подолати кризу, в якій він опинився. Третій етап реформи, який триває дотепер, відбувається під девізом «забезпечення життєздатності» Суду. Він відбувається за активної участі статутних органів Ради Європи, які провели чисельні організаційно-правові заходи, присвячені питанням майбутнього Європейського суду з прав людини. Починаючи з 2010 р., три роки поспіль, скликалися конференції високого рівня щодо майбутнього Суду, з метою визначення засобів, які б гарантували довгострокову ефективність системи Конвенції. Ці конференції, зокрема, привели до прийняття додаткових Протоколів 15 і 16 до Конвенції» [11, с. 189].

Однак, тут необхідно згадати, що між 2006-2009 рр., Суд вперше у своїй історії реформ зайшов у несподіваний для себе глухий кут. Упродовж довгих чотирьох років, вето Російської Федерації заблокували процес реформ у Страсбурзі, незважаючи на зростаючу загрозу збільшення заяв до Суду. У 2008 році на міжурядовому рівні стало зрозуміло, що напружена ситуація із ратифікацією Протоколу № 14 [314] може бути подолана лише шляхом незвичних методів. Рада Європи *inter alia* розглядала можливість набуття чинності Протоколом № 14 для всіх Договірних держав, крім Російської Федерації, але зрештою відмовилась від цієї ідеї. З точки зору міжнародного права, така реалізація створила б суцільну плутанину. Вважається, що оригінальним рішенням для подолання цього глухого кута було прийняття Протоколу № 14-bis [315], проте це не був компроміс, це було зведення до найменш спільного знаменника серед кола Договірних держав у Раді Європи. Протокол № 14-bis, містив лише беззаперечні із запропонованих реформ включених до Протоколу № 14 і тим самим би допоміг Суду збільшити свій потенціал в дуже короткостроковій перспективі. Проте, для того, щоб позбавити єдину державу її вето, Протокол № 14-bis необхідно було ратифікувати лише трьома Високим Договірним Сторонам.

Протоколом № 14-bis Рада Європи переслідувала дві мети. По-перше, це був засіб для уникнення пастки до якої потрапила Рада Європи в процесі ратифікації Протоколу № 14. По-друге, Суд отримав необхідні інструменти, для того щоб впоратись зі зростаючим навантаженням, навіть якщо лише на короткостроковій основі. Тимчасовий характер Протоколу № 14-bis підтверджується у ст. 9: «Цей Протокол утрачає чинність або перестає застосовуватися на тимчасовій основі з дати набрання чинності Протоколом № 14 до Конвенції» [315].

Протокол № 14-bis вніс такі зміни до тексту Конвенції:

- 1) колишня назва ст. 25 Конвенції «Канцелярія та юридичні секретарі» відповідно до ст. 2 Протоколу № 14-bis змінюється таким чином: «Стаття 25 - Секретаріат, юридичні секретарі та доповідачі»;
- 2) ст. 25 Конвенції відповідно до ст. 2 Протоколу № 14-bis доповнюється новим пунктом 2: «При засіданні у складі одного судді Суду допомагають доповідачі, які діють під керівництвом Голови Суду. Вони входять до складу секретаріату Суду»;
- 3) назва ст. 27 Конвенції «Комітети, палати і Велика палата» відповідно до п. 1 ст. 3 Протоколу № 14-bis до Конвенції змінюється таким чином: «Стаття 27 - Одноосібний розгляд, комітети, палати та Велика палата»;
- 4) на підставі п. п. 2 і 3 ст. 3 Протоколу № 14-bis до Конвенції вносяться відповідно зміни в п. 1 ст. 27 Конвенції: «Для розгляду переданих йому справ Суд засідає у складі одного судді, комітетів з трьох суддів, палатами у складі семи суддів і Великою палатою у складі сімнадцяти суддів. Палати Суду створюють комітети на певний строк»; і доповнюється новим пунктом 2: «Засідаючи одноосібно, суддя не повинен розглядати заяву проти Високої Договірної Сторони, від якої цього суддю обрано»;
- 5) назва ст. 28 Конвенції «Оголошення комітетів про неприйнятність» відповідно до ст. 4 Протоколу № 14-bis змінюється таким чином: «Стаття 28 - Компетенція одноосібних суддів і комітетів»;
- 6) зміст ст. 28 Конвенції змінюється на підставі ст. 4 Протоколу № 14-bis та викладається таким чином:

«1. Суддя, який засідає одноособово, може оголосити неприйнятною або вилучити з реєстру справ заяву, подану згідно зі статтею 34, якщо таке рішення може бути прийняте без додаткового вивчення.

2. Це рішення є остаточним.

3. Якщо суддя, який засідає одноособово, не оголошує заяву неприйнятною або не вилучає її з реєстру справ, то цей суддя передає її до комітету або палати для подальшого розгляду.

4. Щодо заяви, поданої згідно зі статтею 34, комітет може одностайним голосуванням:

а) оголосити її неприйнятною або вилучити її з реєстру справ, якщо таке рішення може бути прийняте без додаткового вивчення; або

б) оголосити її прийнятною і одночасно постановити рішення щодо суті, якщо покладене в основу справи питання щодо тлумачення або застосування Конвенції чи протоколів до неї є предметом усталеної практики Суду.

5. Рішення та рішення щодо суті, що приймаються відповідно до пункту 4, є остаточними.

6. Якщо суддя, обраний від Високої Договірної Сторони, яка є стороною у справі, не є членом комітету, комітет може на будь-якій стадії провадження запросити цього суддю зайняти місце одного з членів комітету, беручи до уваги всі відповідні чинники, у тому числі те, чи заперечувала ця Сторона проти застосування процедури, передбаченої підпунктом "b" пункту 4» [315].

Таким чином, перша зміна Протоколу № 14-bis дозволяла одноосібному судді вирішувати питання про прийнятність заяви. Друга зміна розширювала компетенцію комітету з трьох суддів для опрацювання заяв, які були визнані прийнятними і повторюваних «справ-клонів», заявлені порушення в яких впливають із структурних або системних проблем. В редакції Протоколу № 11, ці заяви були б розглянуті палатами Суду, що складаються із семи суддів. Необхідно визнати, що хоча ці заходи і не давали остаточної відповіді на проблеми завантаженості Суду, вони мали підвищити його ефективність.

Протокол № 14-bis не мав недоліків попередніх реформ. В результаті його ратифікації, все частіше і частіше, Страсбурзький суд почав зачиняти двері для заявників із повторюваними заявами. Для цього, він передав частину повноважень від палати до комітету, а від комітету до одноосібного судді. Інших новацій, Протокол № 14-bis не передбачав.

Розділяючи думку професора Т. О. Анцупової, варто зазначити, що застосування диференційованого підходу у здійсненні реформи Суду до набрання чинності Протоколу № 14 було найкращим рішенням у сформованих умовах. Застосування положень Протоколу № 14-bis до Конвенції на тимчасовій основі дозволило прискорити процес розгляду заяв щодо тих держав, на території яких відповідно до національної процедури і ст. 6 Протоколу № 14-bis він ще не набув чинності [9].

Prima facie, рішення, запропоновані Протоколом № 14-bis можуть не здаватись такими, що вирішують фундаментальні проблеми Суду, проте вони були достатньо творчі і помірено прагматичні. Вперше в новітній історії Європейського суду з прав людини, «Європа двох швидкостей» (*Europe à deux vitesses*)⁴ гідно відповіла на кинутий їй виклик. Було запроваджено новий швидкий і зручний спосіб проходження через механізм Суду для заяв, що надходили з держав, які ратифікували Протокол № 14-bis і повільний шлях для всіх інших держав.

Цікаво, що двоступенева система створена Протоколом № 14-bis в кінцевому підсумку призвела до ефективних результатів: в переддень до Інтерлакенської міністерської конференції, яка мала на меті надати імпульс реформі надмірно завантаженого великою кількістю справ Суду 18-19 лютого 2010 р., Російська Федерація Федеральним законом № 5-ФЗ від 04 лютого 2010 р. «Про ратифікацію Протоколу № 14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що вносить зміни до Контрольного механізму Конвенції, від 13 травня 2004 року» ратифікувала Протокол № 14 до Конвенції. Це голосування Державної Думи Росії,

⁴ (від франц. *Europe à deux vitesses*) – термін, що використовується на позначення ідеї про можливість різних темпів інтеграції для різних європейських країн. Держави, що мають бажання й можливості, за згоди всіх інших, можуть швидше просуватися в інтеграційному процесі в певній сфері. Передбачається, що решта згодом приєднається до них.

нарешті, розчистило шлях для набуття чинності Протоколу № 14, 1 червня 2010 р.. Разом за цим, нові процедури набули чинності, а решта положень Протоколу № 14 вже були застосовані із прийняттям Протоколу № 14-bis.

На двох останніх етапах реформи Суду, порядок процедури дружнього врегулювання суттєво не змінювався. Тим не менш, дружнє врегулювання набуває все більшої популярності. І хоча правові засади дружнього врегулювання не змінилися кардинально, Суд знайшов власний *modus improvisus* для використання дружнього врегулювання, творчий шлях, який не був прямо передбачений Конвенцією.

Ця новація у дружньому врегулюванні виникла на тлі постійно зростаючого числа заяв до Суду. Починаючи з 2010 р., Суд та його Секретаріат проводять активну політику визнання більшості заяв, що надходять до Суду неприйнятними (приблизно 96 % заяв за підсумками 1959-2014 рр. визнано неприйнятними) [238]. Для заяв, що задовольняють критеріям, стратегія Суду була більш ніж наочною, по всіх заявах, що стосуються сфер, де вже є напрацьоване Судом прецедентне право (case-law) і щодо заяв проти «благодійних» держав – учасниць Конвенції, робиться спроба завершити розгляд справи дружнім врегулюванням, а в разі якщо таке врегулювання не може бути досягнуто, але уряд готовий запропонувати односторонню декларацію, Суд майже завжди її прийматиме, вилучаючи заяву з реєстру справ. В результаті цього незвичайного вирішення, лише невеликий відсоток від всіх справ на сьогодні розглядається палатами Суду або Великою Палатою. З 90-х років активно шукаючи нешаблонні, проте ефективні способи зниження навантаження на Суд, Європейському суду з прав людини вдалося знайти щонайменше декілька рішень для того, щоб зберегти європейську систему міжнародного захисту прав людини ефективною, – 2 квітня 2012 р. Суд вніс зміни до Регламенту включивши до нього Правило 62А, нормативно закріпивши механізм односторонніх декларацій; – 1 січня 2014 р. набули чинності зміни внесені Судом до Правила 47 Регламенту, зокрема, «для того щоб період в шість місяців був перерваний, заява має відповідати абсолютно всім вимогам Правила 47». Належним чином заповнений бланк заяви має супроводжуватись всіма

копіями відповідних підтверджуючих документів; – 9 вересня 2014 р. у справі Малиш та Іванін проти України (Malysh and Ivanin v Ukraine) [298], Суд зазначив, що «неповні бланки заяв більше не приймаються до уваги з метою переривання шестимісячного строку», підтвердивши положення відповідно до якого, заяви, що не відповідають вимогам оформлення, – не переривають можливий шестимісячний строк на звернення до Суду. Це дозволило Суду у 2015 р. зменшити потік заяв у порівнянні з 2013 р. більш ніж на третину (35%) [239–241].

Ми бачимо, що на практиці Суд часто *post factum* узаконює та легалізує вже опрацьовані дієві механізми роботи за допомогою Протоколів до Конвенції, змін до Регламенту, Практичних інструкцій та вироблення прецедентного права Суду.

На нашу думку, далі доцільно розглянути дружнє врегулювання на кожному із вагомих етапів реформування Європейського суду з прав людини окремо.

Процедура дружнього врегулювання у Страсбурзькому контрольному механізмі до 1998 р. До набрання чинності Протоколом № 11 до Конвенції, Європейська комісія з прав людини відповідала за переговори і укладення угод про дружнє врегулювання.

Ст. 28 Конвенції в редакції Протоколу № 8 викладена таким чином:

«1. У разі якщо Комісія приймає заяву, що направлено їй:

а) вона повинна з метою встановлення фактів, провести разом з представниками сторін розгляд заяви і, в разі необхідності, розслідування, для ефективного здійснення якого зацікавлені держави створюють всі необхідні умови після обміну думками з Комісією;

б) вона повинна в той же час надати себе в розпорядження заінтересованих сторін для забезпечення дружнього врегулювання спору на основі поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція» [316].

Усталеною практикою Комісії було поділитися зі сторонами у справі своєю думкою в частині того, чи мало місце порушення Конвенції. Секретар Палати діючи за дорученням Комісії вивчав разом із сторонами всі можливості досягнення дружнього врегулювання. Ця попередня думка Комісії щодо суті справи використовувалась в якості стимулу для відповідної держави-учасниці вступати чи

не вступати в переговори щодо дружнього врегулювання. Адвокат та колишній секретар секції в Європейському суді з прав людини, професор В. Бергер зазначає, що з точки зору кількості та свого місця в практиці Суду, угоди про дружнє врегулювання займали в той час доволі скромну частину від загальної кількості доповідей Комісії [182, р. 783].

Між тим, Б. Гроновська дійшла до висновку, що в період 1955–1991 рр. із 1038 заяв визнаних прийнятними, по 128 заявах сторонами було досягнуто дружнє врегулювання. До того ж, активну роль у цій процедурі відігравав Генеральний секретар Ради Європи, який спільно із представниками сторін міг брати участь у переговорах щодо забезпечення дружнього врегулювання [261, р. 38].

На жаль, сьогодні у відкритому доступі немає достовірних статистичних даних щодо діяльності Комісії і Суду у період 1959-1998 рр., йдеться насамперед про кількість доповідей та ухвал Комісії і рішень Суду в яких так чи інакше можна було б говорити про дружнє врегулювання.

Відповідно до Пояснювальної доповіді до Протоколу № 14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що вносить зміни в контрольний механізм Конвенції [314], Комісія і Суд ухвалили в цілому 38 389 доповідей, рішень та ухвал за сорок чотири роки до 1998 р.

Як зазначає член Секретаріату Суду М. Блашко, число справ, які щорічно відкривались Комісією у попередньому порядку (ще не внесених до реєстру справ), до 1997 р. перевищило 12 000 справ. Ті ж тенденції демонструвала і статистика розгляду справ у Суді: число справ, які щорічно направлялись до Суду, зросло з 7 в 1981 р., до 52 в 1993 р. і до 119 в 1997 р. [18, с. 7].

Професор Університету Наварри (Іспанія) А. Азурменді, так роз'яснює статистику Суду і Комісії тих років, «у цифрах, наданих Радою Європи на сайті www.dhcour.coe.fr у 1997 р. до Комісії надійшло 4750 заяв, в той час Суд отримав лише 119 заяв» [176, р. 9].

Тим не менш, угоди про дружнє врегулювання, часто схвалювались в результаті переговорів, в процесі посередницької діяльності під керівництвом представника Секретаріату Суду і Комісії. Переговори щодо дружнього

врегулювання добре задокументовані у доповідях Комісії. Інформація щодо змісту угод про дружнє врегулювання доступна для громадськості до першого етапу реформи Суду була набагато більш докладною, ніж та що публікується Європейським судом з прав людини сьогодні.

На думку Д. Гомьєна, Д. Харріса та Л. Зваака, дружнє врегулювання (за ст. 28 Конвенції в редакції Протоколу № 8 – С. Б.) являє собою взаємні поступки заявника і держави-відповідача. Однак, фактично єдиною «поступкою» з боку заявника в процесі дружнього врегулювання може бути відкликання його заяви іноді разом із зобов'язанням не звертатись у зв'язку з цим питанням в інші національних або міжнародні судові органи. Для того щоб досягти дружнього врегулювання, поступки щодо суті повинні робитися державами [35, с. 87].

Наочним прикладом практики Комісії щодо дружнього врегулювання можна навести справу Кагірга проти Туреччини (*Çağırca v. Turkey*), коли внаслідок дій правоохоронних органів та спеціальних служб Турецької Республіки із знешкодження терористів, сім членів родини заявника були необережно вбиті та сім інших осіб отримали поранення. Цікаво, що у справі йшлося про порушення ст. 2-3 Конвенції, і фінансова компенсація була запропонована заявникові *ex gratia* (тобто добровільно, без підтвердження факту порушення Конвенції), Комісія схвалила угоду про дружнє врегулювання між заявником та Урядом Туреччини, відповідач зобов'язався виплатити заявнику *ex gratia* компенсацію в еквіваленті 150 тис. французьких франків (близько 23 тис. євро). Комісія відзначила, що сторони досягли дружнього врегулювання на основі поваги до прав людини, як їх визначено в Конвенції [192].

У справі Кьоксал проти Нідерландів (*Köksal v. the Netherlands*) пов'язаній із передбачуваними тортурами і смертю сина і батька заявника під вартою, Секретаріат Суду організував зустріч сторін у Гаазі (Нідерланди). Справа була врегульована із виплатою 140 тис. нідерландських гульденів (близько 68 тис. євро) і висловленням Урядом Нідерландів «глибокого жалю» з приводу цих смертей, хоча їм було також зазначено, що ця заява «не є визнанням з боку Уряду Нідерландів порушення Конвенції» [289].

Справа Кьоксал проти Нідерландів (Köksal v. the Netherlands) є найрідкіснішим прикладом дружнього врегулювання, укладеного до реформи Суду пов'язаної із прийняттям Протоколу № 11. І у справі Кагірга проти Туреччини (Cagirga v. Turkey), і у справі Кьоксал проти Нідерландів (Köksal v. the Netherlands), мало місце глибоке та затяжне непорозуміння між сторонами. Ці приклади можна розглядати як типові випадки розгляду справ, в яких Суд сам мав велику власну зацікавленість у дружньому врегулюванні справи для того, щоб уникнути коштовної та затяжної місії зі встановлення обставин справи.

В Комісії та практиці Суду до 1998 р. (набрання чинності Протоколом № 11), дружнє врегулювання, насамперед, розумілось як індивідуальне рішення у справах, де справедлива фінансова компенсація, на думку Суду, сама по собі становила об'єктивну сатисфакцію для заявника, навіть і виплачену *ex gratia*, тобто без визнання державою будь-якої юридичної відповідальності за порушення Конвенції. З точки зору абсолютних цифр, дружнє врегулювання забезпечує порівняно високі фінансові винагороди для заявників. Професор Тихоокеанського університету (Сакраменто, Каліфорнія, США) Г. С. Вебер [354, р. 252] відзначає, що «в абсолютному виразі», компенсації за угодами про дружнє врегулювання можуть сягати «від 0 до 262 тис. євро» максимум. Середня сума на яку претендують заявники становить близько 47 тис. євро, середній розмір отриманої в результаті дружнього врегулювання компенсації становить близько 30 тис. євро.

У практиці Комісії та Суду, багато словесних елементів угод про дружнє врегулювання в переважній більшості носять шаблонний характер. Виплата державою фінансової компенсації *ex gratia* та відмова від подальшого оскарження, зазвичай включаються в якості стандартних умов угоди про дружнє врегулювання. Крім того, необхідно розуміти, що дружнє врегулювання припиняє розгляд справи із вилученням заяви з реєстру справ, держава – сторона Конвенції має лише міжнародно-правове зобов'язання дотримання результатів конкретних домовленостей і вона не має публічно визнавати будь-яке порушення положень Конвенції.

В той час як фінансові компенсації включались як частина угод про дружнє врегулювання, що затверджувались Комісією та Судом, інші індивідуальні заходи також узгоджувались сторонами. Огляд рішень щодо дружнього врегулювання тих років наводить на думку, що творчості сторін у цьому питанні не було меж. Лише яскраво виражений індивідуальний характер дружнього врегулювання, як воно розумілось Комісією, може пояснити такий широкий спектр можливих індивідуальних заходів.

На етапі формування практики дружнього врегулювання, Комісія і Суд неодноразово були готові схвалити угоди про дружнє врегулювання, в тих справах, де держава – сторона Конвенції, пропонувала комплекс заходів щодо внесення змін до національного законодавства, у справах Пешке проти Австрії (*Peschke v Austria*), Рід проти Сполученого Королівства (*Reed v. the United Kingdom*) та ін. В ході переговорів, заявник іноді наполягав на зобов'язанні держави щодо внесення змін до конкретних норм національного права, проте така пропозиція могла і не стати частиною кінцевої угоди про дружнє врегулювання. В кінцевому варіанті угоди такі вимоги могли бути відсутніми. Ця практика, проклала шлях до того, що в новому тисячолітті нам відомо під назвою «пілотні рішення» та пілотне дружнє врегулювання.

У справах, які внаслідок високого рівня суспільної небезпеки в багатьох державах – учасниках Конвенції визнаються злочинами, в питанні процесуальних гарантій, Комісія і Суд до 1998 р. сформували комплекс індивідуальних заходів, що включались у доповіді Комісії та рішення щодо дружнього врегулювання, таких, як: призупинення тюремного ув'язнення за рахунок застосування помилування із визначеним випробувальним терміном (Нагель проти Німеччини (*Nagel v. Germany*)); скорочення терміну тюремного ув'язнення за рахунок застосування помилування (Пешке проти Австрії (*Peschke v Austria*) та Ніссен проти Бельгії (*Nyssen v. Belgium*)); закриття кримінальної справи щодо заявника (Лібіх проти Німеччини (*Liebig v. Germany*)); зниження довічного тюремного ув'язнення до 15 років позбавлення волі за рахунок застосування помилування (Алдріан проти Австрії (*Aldrian v. Austria*)); скасування умовного тюремного ув'язнення за рахунок

застосування помилування (Циммерман проти Австрії (Zimmermann v. Austria)); звільнення заявника від 10 років тюремного ув'язнення за рахунок застосування помилування, за умови, що він відмовляється від будь-яких претензій щодо фінансової винагороди і утримується від будь-яких юридичних кроків, спрямованих проти Королівства Нідерландів (Т. проти Нідерландів); повторне відкриття кримінального провадження (Ягер проти Швейцарії (Jager v. Switzerland)).

Очевидно, що ці заходи є критично безпрецедентними з точки зору національної влади. Порухення, щодо яких в самій державі законом встановлена кримінальна відповідальність, відносяться перш за все до компетенції національних судів. У більшості справ, однак, влада представлена урядом або президентом використовувала вибачення перед заявником.

Ще одна сфера, де застосовувався широкий спектр заходів індивідуального характеру, стосується процедур, пов'язаних із отриманням посвідок на постійне проживання і статусом біженця, в рішення щодо дружнього врегулювання включалось: скасування постанови про депортацію та надання посвідки на постійне проживання (Сінгх Уппал та інші проти Сполученого Королівства (Singh Uppal and Others v. the United Kingdom)); надання візи і посвідки на постійне проживання (Бюлюс проти Швеції (Bulus v. Sweden)); видача проїзних документів для виїзду з договірних держав і подорожі в африканські країни (Джама проти Бельгії (Giama v. Belgium)).

Інші індивідуальні заходи, що були включені у рішення щодо схвалення умов дружнього врегулювання: видалення інформації щодо заявника з реєстру досудових розслідувань (А. С. проти Австрії (A.S. v. Austria)); переведення заявника у в'язницю за його вибором і вибачення від імені уряду за втручання в його особисте листування (Савицький проти Польщі (Sawicki v. Poland)); припинення договірних відносин і переривання цивільного судочинства в національних судах (Каррер та інші проти Австрії (Karrer and Others v. Austria)); передача заявника (громадянина Туреччини) до Туреччини для його тюремного ув'язнення в поєднанні з так званою декларацією про небажаність перебування

(проживання) (Алагоз проти Нідерландів (Alagöz v. the Netherlands)); передача заявника (громадянина США) у США для відбування тюремного ув'язнення (Айала проти Португалії (Ayala v. Portugal)); відмова від витрат на усний переклад в ході судового розгляду (Р. Р. проти Німеччини (R. R. v. Germany)), відмова від витрат на експертів і інших судових витрат в кримінальній справі (Млинек проти Австрії (Mlynek v. Austria)); повернення штрафу (А. К. проти Австрії (A.K. v. Austria)); надання спеціального права бути заслуханим у ході адміністративного розгляду (Мусман проти Австрії (Moosmann v. Austria)); визначення права відвідувати дитину (Дункель проти Німеччини (Dunkel v. Germany)); повторне відкриття відновлювального провадження (Полякова та Махова проти Словаччини (Mária Poláková and Daniela Machová against the Slovak Republic)); визнання релігійної групи відповідно до національного законодавства (Християнська організація «Свідки Єгови» проти Болгарії (Khristiansko sdruzenie «Svideteli na Iehova» v. Bulgaria)); висновок в арбітражній угоді (Флаттері проти Ірландії (Flattery v. Ireland)); скасування рішення, відповідно якого собака заявника має бути знищена (Ландстром проти Швеції (Ländström v. Sweden)); вимога до заявника відкликати свою заяву (Сверріссон проти Ісландії (Sverrisson v. Iceland)).

До першого етапу реформування Суду, типовою була ситуація, коли дружнє врегулювання, здавалося, могло б бути доцільним, проте порушення Конвенції вже було заявлено, а питання про справедливу сатисфакцію ще не готове для вирішення. І Комісія, і старий Суд при цьому використовували всі можливості вирішити питання матеріальної компенсації у вигляді *подальшого дружнього врегулювання* (курсив – С. Б.).

Суддя Європейського суду з прав людини від Португалії у відставці (1998-2011), який був суддею більше дванадцяти років, і який до цього займав посаду члена Європейської комісії з прав людини, І. К. Баррето, зазначав, що у переважній більшості рішень щодо дружнього врегулювання, в доповідях Комісії викладені лише індивідуальні заходи. Тим не менш, «в рідкісних випадках уряди погоджувались і на загальні заходи» [177, р. 42]. Гарним прикладом цієї практики є справа Самкова проти Словацької Республіки (Samková v. The Slovak Republic),

де сторони домовилися про дружнє врегулювання на наступних умовах: «Уряд Словацької Республіки має в належній формі, привернути увагу національних судових органів у питанні нагальної необхідності дотримання вимог, що містяться у п. 1 ст. 6 Конвенції, при застосуванні положень Розділу 250f Цивільного процесуального кодексу Словацької Республіки» [330].

Як правило, угода про дружнє врегулювання не уточнює, які національні органи відповідають за виплату фінансових винагород за угодами про дружнє врегулювання. Передбачалося, що національні (або федеральні) уряди будуть розглядати фінансову компенсацію для заявника в якості міжнародного зобов'язання відповідно до національного законодавства. Однак, в окремих випадках, у справі Мусман проти Австрії (*Moosmann v. Austria*) коли відповідальність за передбачуване порушення Конвенції несла місцева влада (в особі земель або кантонів), обов'язковість угоди про дружнє врегулювання була передбачена для конкретних адміністративно-територіальних одиниць [301].

Деякі особливості роботи Комісії та практики старого Суду мають вирішальне значення для розуміння використання дружнього врегулювання в практиці Суду після 1998 р. Значна частина в підготовчій роботі, що стосується переговорів щодо дружнього врегулювання, – це робота Секретаріату в межах делегованих йому повноважень Комісією, саме Секретаріат контактує зі сторонами [291, р. 331]. Крім того, якщо справа набула великого юридичного або політичного значення переговори зі сторонами також проводить Секретаріат, а не члени Комісії [290, р. 188]. Ця посередницька функція Секретаріату Суду в стратегії дружнього врегулювання зіграла важливу роль в Новому Суді після реформи Протоколу № 11 до Конвенції.

У багатьох справах, участь Комісії обмежувались письмовим запрошенням направленим сторонам з пропозицією щодо умов дружнього врегулювання. Тим не менш, контрольна роль Комісії виявлялась у зобов'язанні перевірити, чи було досягнуте пропоноване дружнє врегулювання на основі поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція [177, р. 40]. Більшість угод про дружнє врегулювання складається із встановлення фінансової компенсації для заявника, без

підтвердження порушення конвенційних прав урядом держави – учасниці Конвенції, лише у виключних випадках, уряди готові визнати порушення Конвенції при досягненні дружнього врегулювання, наприклад у справі Валлон проти Італії (*Vallon v. Italy*), «уряд визнав, що мало порушення з їхнього боку Європейської конвенції з прав людини в кримінальному справі, порушеній щодо заявника» [347].

Угоди про дружнє врегулювання до набуття чинності Протоколом № 11 переважно укладались між державами – сторонами Конвенції і одноосібним заявником. До 1998 р. угоди про дружнє врегулювання із декількома заявниками одразу траплялись вкрай рідко. Пілотне дружнє врегулювання в той час ще остаточно не сформувалось як таке. Тим не менш, Комісія іноді могла схвалити декілька угод про дружнє врегулювання з однією датою прийняття доповіді щодо схвалення умов дружнього врегулювання, або раціоналізувати процедуру шляхом злиття декількох заяв в одну, у випадку затягнутої процедури розгляду.

Заявники іноді відмовлялись укладати дружнє врегулювання, навіть за умов готовності держави – сторони Конвенції досягнути врегулювання на розумних і вигідних умовах. Ми припускаємо, що індивідуальні заявники відмовляючись від дружнього врегулювання намагались констатувати факт порушення державою – стороною Конвенції. Проте, ми не маємо доказів цього припущення, оскільки заявники, погоджуючись на дружнє врегулювання, воліють включити факт порушення конвенційних прав до доповіді Комісії або рішення щодо дружнього врегулювання справи. А держави, зазвичай могли відмовлятися врегулювати справу на таких умовах.

Конфіденційність переговорів, як і до Протоколу № 11 до Конвенції, так і зараз залишається актуальною, і на цей факт іноді конкретно вказується в угоді про дружнє врегулювання [304].

У Комісії та практиці старого Суду, угоди про дружнє врегулювання що носять чисто фінансовий характер часто були укладені у справах, що стосувались фактів серйозних порушень прав людини або їх постійних зневажань [171, р. 93]. В цьому контексті слід згадати справу «Фаррелл проти Сполученого Королівства» (*Farrell v. the United Kingdom*), яка виглядає абсолютно критично.

Збройні сили Великобританії помилково вбили людину у Північній Ірландії. Урядовий уповноважений Великобританії уклав угоду про дружнє врегулювання із дружиною померлого на суму 37 500 фунтів стерлінгів, не визнавши при цьому порушення ст. 2 Конвенції та не прийнявши будь-яких додаткових заходів. Проте, кілька більш пізніх випадків дружнього врегулювання зі сторони британського уряду, наочно демонструють, що питання застосування Збройних сил Великобританії у Північній Ірландії було набагато ширшим ніж поодинокий випадок [253].

У справі Скугстрьом проти Швеції (*Skoogström v. Sweden*), розглядалось питання, чи негайно заявник постав перед суддею чи іншою посадовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, як того вимагає п. 3 ст. 5 Конвенції. Зокрема, справа передбачала можливість оцінити, чи може прокурор району розглядатись в якості судді чи іншої посадової особи, якій закон надає право здійснювати судову владу відповідно до національного законодавства Швеції яке діяло в той час. Суд погодився на дружнє врегулювання, незважаючи на те, що угода не містила ані прямої вказівки на необхідність подання поправки до законодавства про судочинство Королівства Швеції, ані того коли ці поправки будуть запропоновані. Три судді піддали критиці висновок більшості, висловивши окрему думку: «...таке рішення не здається нам таким, що відповідає спільними інтересам дотримання прав людини...» [331].

У світлі відомих проблем, що стосуються питання тривалості національних судових розглядів, наприклад в Португалії, Франції та Італії, виникає питання про те, чи були виправдані угоди про дружнє врегулювання у цій сфері і в цих державах. Іноді може здаватися, що «деякі держави-учасниці віддали перевагу укладанню дружнього врегулювання, для того щоб не вирішувати передумов, що лежать в основі існуючої проблеми», – зазначає Секретар Секції Суду С. Доллє [221, р. 244].

З тих заяв, що були проаналізовані нами в ході даного дослідження, видається, що старий Суд нечасто відмовлявся підтримати дружнє врегулювання, навіть у тих випадках, коли Комісія висловлювала чіткі сумніви в тому, що права і свободи

людини дотримано [177, р. 44–47; 291, р. 332]. Іноді, Суд просто приймав дружнє врегулювання, посилаючись на усталену практику з цього питання.

Комісія, як правило, зазначала про успішне досягнення дружнього врегулювання у вигляді доповіді (report) з коротким викладом фактів і досягнутого рішення, в якій зазначалось, що угода, яка досягнута між сторонами укладена на основі поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція.

До набуття чинності Протоколом № 11 до Конвенції, заявник не мав права, звернутись зі заявою напряду до старого Суду. Проте, навряд чи була необхідність в такій можливості. Іноді, сторони домовлялись про досягнення дружнього врегулювання та Комісія вирішувала вилучити справу зі свого реєстру [247]. Проте з матеріалів справ не зовсім зрозуміло, що змушувало Комісію постановити ту чи іншу ухвалу, прийняти ту чи іншу доповідь. Іноді, здається, що Комісія не брала активної участі у переговорному процесі і, отже, воліла вилучити справу з реєстру. Іноді самі сторони просто домовлялись про вилучення справи з реєстру. Тим не менш, ця практика не завжди була послідовною.

Відмінність між цими двома процедурами абсолютно формальна: досягнення дружнього врегулювання спору на основі поваги прав людини, як їх визначає Конвенція, на підставі п. 2 ст. 28 Конвенції, про що зазначалось у доповіді Комісії.

Зміст п. 2 ст. 28 Конвенції в редакції Протоколу № 8 виглядав наступним чином: «2. Якщо зусилля Комісії щодо дружнього врегулювання спору увінчаються успіхом, вона складає доповідь, яка надсилається заінтересованим державам, Комітету Міністрів і Генеральному секретареві Ради Європи для опублікування. Ця доповідь обмежується коротким викладом фактів і досягнутого рішення» [316].

Або вилучення заяви з реєстру справ внаслідок вирішення спору шляхом досягнення дружнього врегулювання на підставі п. п. 1-2 ст. 30 Конвенції.

Зміст п. п. 1-2 ст. 30 Конвенції в редакції Протоколу № 8 виглядав наступним чином: «1. Комісія може на будь-якій стадії розгляду вирішити вилучити заяву з реєстру справ, якщо обставини дозволяють дійти висновку про те, що: а) заявник не має наміру підтримувати свою заяву; б) спір було вирішено; с) з якоїсь іншої причини, встановленої Комісією, якщо подальший розгляд заяви не є виправданим.

2. Якщо Комісія вирішує вилучити заяву з реєстру справ після її прийняття, вона складає доповідь, що містить виклад фактів і рішення щодо вилучення заяви разом з підставами для цього. Доповідь надсилається сторонам, а також Комітету Міністрів для інформації. Комісія може опублікувати її» [316].

З функціональної точки зору, дружнє врегулювання, і у випадку вилучення з реєстру справ, і у випадку схвалення в офіційній доповіді Комісії виконують одну й ту саму мету, – дружнє врегулювання спору.

Слід мати на увазі, що на той період посередницька функція Комісії відігравала вирішальну роль у дружньому врегулюванні справ, розгляд яких відбувався в судовому порядку. Якщо Комісія контролювала весь процес переговорів, повага до прав людини була більш інституційною (організованою та упорядкованою). Цей контроль Комісії над процесом переговорів міг мати навіть превентивну функцію. Якщо сторони укладали дружнє врегулювання самостійно, зберігались небезпека та побоювання, що угода може бути укладена з порушенням поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція. У цих випадках, контроль Комісією здійснювався лише *ex post facto*, і від цього могли постраждати всі зацікавлені сторони, які намагались якнайшвидше позбутись зазначеної справи.

Звернемо увагу, що до реформи Протоколу № 11 до Конвенції, Суд приймав рішення щодо дружнього врегулювання у формі рішень щодо суті (judgements) і рішень про вилучення заяви з реєстру (strike out decisions), незалежно від того, мова йшла лише про справедливу компенсацію [297], чи врегулювання, із прийняттям індивідуальних та загальних заходів [331]. Суд свідомо обрав форму рішення щодо суті і рішення про вилучення заяви з реєстру, для того, щоб залишатись переконаним в тому, що рішення будуть приведені у виконання Комітетом Міністрів Ради Європи.

Зазначимо, що іноді (як до, так і після Протоколу № 11 до Конвенції) Комісія і Суд могли вилучити заяву з реєстру справ на підставі *формального дружнього врегулювання (arrangement)* (курсив – С. Б.) узгодженої між сторонами на національному рівні та доведеної до відома Комісії/або Суду, як у Скугстрьом

проти Швеції (Skoogström v. Sweden) [331]. Ми надаємо пояснення щодо такого врегулювання у підрозділі 2.2 цієї роботи.

На сьогодні політика Суду є такою, що рішення Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання приймаються у вигляді рішень щодо суті (judgments) і рішень (decisions). До набуття чинності Протоколом № 11 до Конвенції, цілком очевидно, що ця практика була непослідовною і не дуже прозорою для сторонніх очей.

Процедура дружнього врегулювання у Страсбурзькому контрольному механізмі з 1998 р. дотепер. Протокол № 11 до Конвенції очікувано був найрадикальнішим кроком в історії реформ Європейського суду з прав людини. Проте реалізація Протоколу № 11 продемонструвала, що реформи на цьому не закінчуються, а будуть не лише тривалими, але й значно більш складними ніж очікувалось. У рамках розвитку закладеного Протоколом № 11, Європейська комісія з прав людини була скасована. Суд, що складався із професійних суддів із значною кількістю співробітників в їх розпорядженні, став повноправним органом міжнародного правосуддя у сфері захисту прав людини. Судово-правозахисний характер Конвенції був істотно розширений в порівнянні з оригінальною редакцією 1950 р., що фактично зберіглась до редакції Протоколу № 10 включно. Юрисдикція Суду була розширена як на індивідуальні, так і на міждержавні заяви та стала обов'язковою, Комітет Міністрів Ради Європи був позбавлений квазісудових функцій у тих справах, що не були передані до Суду.

В результаті, європейська система міжнародного захисту прав людини у 1998 р. була повністю переформатована.

Під час обговорення реформи Протоколу № 11 до Конвенції, дружнє врегулювання перебувало у серйозній небезпеці після відмови від практики повідомлень Комісії щодо того, чи мало місце порушення конвенційних прав. Звісно ж небезпеку становило те, що за відсутності такої практики, уряди могли не мати жодних стимулів, щоб увійти в процес дружнього врегулювання не маючи сигналу щодо ймовірного порушення Конвенції. З самого початку, новий Суд відхилив цю практику на підставі того, що вона не була сумісна з його

юдиціальною (прогностичною) природою [171, р. 91]. Перекладення відповідальності справило значний вплив на розподіл функцій між учасниками процесу. У більшості випадків досягнення дружнього врегулювання, Секретаріат Суду брав на себе ініціативу щодо дружнього врегулювання, а судді лише приймали остаточне рішення. В абсолютних цифрах, дружнє врегулювання почало відігравати набагато більш важливу роль вже в перші роки нового тисячоліття [364, р. 226].

Нам здається, що на теперішній час ми маємо приблизно аналогічну ситуацію з повідомленням держав – сторін, щодо порушень ними Конвенції. Хоча співробітники Секретаріату Суду не говорять відкрито про порушення у справі, формально пропозицію щодо дружнього врегулювання від Секретаріату Суду можна вважати підтвердженням майбутнього порушення конвенційних прав. Урядові уповноважені можуть прогнозувати, чи буде констатоване порушення, і яким може бути розмір компенсації для заявника.

Можливості досягнення дружнього врегулювання на різних стадіях судового процесу в Європейському суді з прав людини. Аплікаційна заява (скарга) проходить через кілька етапів розгляду в Суді. Спробуємо продемонструвати, які актори беруть участь у розгляді заяви, коли починаються переговори щодо дружнього врегулювання. На різних процесуальних стадіях розгляду заяви, дружнє врегулювання виконує різні функції, які і буде проаналізовано.

Важливу роль в опрацюванні заяв відіграє величезне й постійно зростаюче число звернень до Суду. На теперішній час на розгляді Суду знаходиться близько 64 350 заяв (травень 2015 р.) [241]. У 2014 р. Суд зареєстрував на 15% менше заяв проти всіх держав – сторін Конвенції, ніж роком раніше (56 250 проти 65 800, тобто різниця становить 9 550). Найімовірніше, це викликано не зменшенням числа заяв що подаються, а жорсткістю вимог до їх оформлення. Оскільки в 2014 р. в порівнянні з попереднім роком на 84% (11 450) збільшилась кількість відмов у реєстрації заяв. Загальна кількість заяв що очікують на розгляд заяв за 2014 р. зменшилася на 30 тис. (як і в 2013 році), опустившись до 69 900. Це означає, що упродовж року Суд вирішив на 30 тис. заяв більше, ніж зареєстрував (рівно те ж

саме було і роком раніше). Таким чином, Суд розглядає близько 30 тис. заяв на рік [236]. Суд отримує приблизно 1 000 листів на день – іншими словами, приблизно кожні дві хвилини хтось у Європі, пише заяву до Європейського суду з прав людини [352, р. 94]. Проте Суд, зробив власний апарат більш ефективним, в тому числі і на процесуальному рівні. Як на початку нового тисячоліття так і сьогодні, ідея про те, що 47 суддів зможуть прийняти рішення щодо кожного поодинокого випадку порушення прав людини в Європі, здається сюрреалістичною та недоцільною. Упродовж багатьох років, роль адміністративних та допоміжних органів Суду – Секретаріату, перекладачів, експертів, помічників тощо – була значно збільшена. У ході цього розширення персонального складу співробітників Суду, багато компетенцій і повноважень було делеговано донизу. Це твердження також справедливо і в тому, що стосується дружнього врегулювання.

Після того, як заява надійшла до Страсбургу вона не реєструється одразу. Секретаріат починає листування і консультації із заявником, щодо питань, які можуть зробити таку заяву неприйнятною (наприклад, невичерпання всіх національних засобів юридичного захисту, недотримання шестимісячного терміну, анонімна заява, дублювання заяви, заява вже подана до іншого міжнародного органу, зловживання правом на подання заяви, несумісність *ratione personae*, несумісність *ratione loci*, несумісність *ratione temporis*, несумісність *ratione materiae*, явна необґрунтованість, відсутність суттєвої шкоди), ця практика спілкування з Судом може призвести до того, що деякі із заявників відмовляться від своїх вимог. Всі заяви, які вимагають судового розгляду передаються до відповідної Секції Суду. Відповідно до Правила 25 Регламенту Суду, в Суді має бути створено принаймні чотири секції. П'ята секція була створена 1 січня 2005 р. [216]. Після того, як заява зареєстрована, голова секції до якої передана справа призначає одного з членів секції в якості судді-доповідача. У випадках коли заяву розглядає Велика палата, Голова Суду призначає доповідача у міждержавних заявах, один або декілька суддів призначаються на посаду суддів-доповідачів (Правила 48-50 Регламенту Суду). Суддя-доповідач, який є відповідальним за

розгляд і підготовку справи, передає заяву до комітету у складі трьох суддів або палати у складі семи суддів.

Суддя-доповідач входить до складу комітету у складі трьох суддів, які належать до тієї самої секції (Правило 27, п. 1 Регламенту Суду). Відповідно до ст. 28 Конвенції, комітет може оголосити заяву неприйнятною або вилучити її з реєстру справ, якщо таке рішення може бути прийняте без додаткового вивчення. Ці справи вирішуються на основі записки для обґрунтування рішення комітету, що містить короткий опис фактів, тверджень і причини неприйнятності або вилучення заяви. Будь-яка вимога що міститься у ст. 34-35 Конвенції може бути причиною неприйнятності заяви або вилучення заяви з реєстру справ. Рішення комітету щодо прийнятності остаточне.

Відповідно до доповіді Суду від лютого 2015 р. про наслідки вступу в силу нової редакції Правила 47 Регламенту і появи відповідного йому нового формуляру заяви до Суду, Страсбурзький Суд повідомив, в яких виняткових випадках, заяви оформлення яких не відповідає Правилу 47 п. п. 1-3 Регламенту Суду, все ж передаються на розгляд суддям:

- «коли подано клопотання про вжиття забезпечувальних заходів (за Правилу 39 Регламенту Суду – С. Б.); в цьому випадку від заявника не вимагається представляти повністю заповнений формуляр заяви з прикладенням до нього копій всіх необхідних документів, однак такий формуляр заяви має бути спрямований до Суду разом із вказаним клопотанням;
- коли заявники представляють пояснення тому, чому їх заява не відповідає Правилу 47 Регламенту, наприклад, якщо особа, позбавлена волі, не може отримати доступ до певних документів; якщо іноземцю, що знаходиться під вартою, важко зрозуміти, що потрібно надати Суду; якщо заява надійшла з тієї частини України, де відбувається конфлікт, що супроводжується знищенням майна і порушенням порядку надання державних послуг, що впливає на можливість отримання документів та інформації;
- коли – в абсолютно виняткових випадках – заява зачіпає важливі питання тлумачення Конвенції чи практики Суду, які настільки істотні з точки зору

функціонування конвенційного механізму, що виходять за своєю значущістю за рамки індивідуальної заяви» [245].

З 52 758 заяв, отриманих Європейським судом з прав людини у 2014 р. (їх не треба плутати з 56 250 зареєстрованими), 12 191 (23%) не відповідало Правилу 47 Регламенту в новій редакції [236].

Якщо комітет не приймає одноголосного рішення або суддя-доповідач вважає, що існує необхідність у більш ретельному розгляді справи, заяву передають на розгляд до палати. Юрист Секретаріату Суду визначає будь-які важливі чи термінові справи, що вимагають пріоритетного розгляду. Те ж саме стосується будь-якої заяви, яка вважається придатною для винесення пілотного рішення або будь-яких чутливих питань тлумачення Конвенції чи практики Суду. За допомогою юриста у справі і секретаря секції, суддя-доповідач готує доповідь із стислим викладом фактів, зазначеним колом питань, пропозиціями щодо процедур, яких необхідно дотримуватись (неприйнятність, комунікація заяви з державою-відповідачем).

Крім того, «якщо заяву не оголошено неприйнятною або виключеною з реєстру судових справ, палата або голова секції може зробити запит стороні надати будь-яку фактичну інформацію, будь-які документи або інші матеріали, необхідні на думку палати або її голови; сповістити Договірну сторону-відповідача про заяву та запропонувати їй надіслати свої письмові зауваження щодо заяви, а після отримання останніх запропонувати заявникові на них відповісти; запропонувати сторонам надати додаткові зауваження у письмовій формі. Голова секції (або його заступники), діючи в якості одноосібного судді, може відразу оголосити частину заяви неприйнятною або вилучити її з реєстру справ. Таке рішення є остаточним. Заявник має бути поінформований про таке рішення листом. Перед винесенням рішення щодо прийнятності заяви, за проханням однієї зі сторін чи за власною ініціативою, палата може прийняти рішення про проведення слухання, якщо вона вважатиме це за необхідне для виконання своїх повноважень, наданих Конвенцією. В такому випадку сторонам у справі пропонується висловити свою думку щодо

питань, які виникають щодо суті заяв, за умови, якщо палата, як виняток, не вирішить інакше» (п. 2–5 Правила 54 Регламенту Суду).

Як правило, це перший етап, в якому сторони стикаються із самою ідеєю вирішення справи шляхом досягнення дружнього врегулювання. Після одержання зауважень і відповідей, Палата може прийняти рішення про проведення слухання, на якому, як правило, ставляться питання прийнятності та суті заяви. Рішення про неприйнятність є остаточним. Суддя-доповідач у тісній співпраці зі юристами Секретаріату Суду готує проекти рішень для розгляду Палатою.

Перший крок, що веде до дружнього врегулювання, як правило, відбувається на стадії комунікації заяв, зауважень та відповідей них. В цьому зв'язку, Секретаріат може вже зробити сторонам пропозицію щодо дружнього врегулювання. Це зазвичай робиться, коли справа (найчастіше, повторювана «справа-клон») стосується сфери, де вже створене прецедентне право Суду і існує усталений порядок дружнього врегулювання, далі в роботі ми класифікуватимемо цей вид угод про дружнє врегулювання, як *повторюване дружнє врегулювання* (курсив – С. Б.).

Крім того, Секретаріат Суду надсилає сторонам заяву, що Суд надає себе в розпорядження заінтересованих сторін для забезпечення дружнього врегулювання спору на основі поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція та Протоколи до неї відповідно до п. 1 ст. 39 Конвенції. У цій ситуації, Суд чекає сигналу від сторін, демонструючи свою готовність вступити в переговори.

На етапі комунікації заяви (відповідно до пункту 2 (b) Правила 54 Регламенту Суду) палата також може прийняти рішення про одночасний розгляд щодо прийнятності заяви та щодо суті справи, відповідно до п. 1 ст. 29 Конвенції [246]. Сторонам пропонується додати до своїх зауважень будь-які доводи щодо справедливої компенсації та пропозиції щодо дружнього врегулювання.

Треба зазначити, що умови щодо справедливої сатисфакції, дружнього врегулювання та односторонньої декларації, «застосовуються *mutatis mutandis*» (п. 1 Правила 54А Регламенту Суду). Проте Суд може в будь-який момент і у разі потреби винести окреме рішення щодо прийнятності.

Така практика все більше стає радше правилом, ніж винятком.

У жовтні 2004 р. Суд вирішив почати застосовувати принцип, щодо якого палата приймає спільне рішення щодо прийнятності і суті індивідуальних заяв. На етапі розгляду прийнятності заяви сторонам пропонується додати до своїх зауважень будь-які доводи щодо справедливої компенсації та пропозиції щодо дружнього врегулювання (п. 1 Правила 54А Регламенту Суду). Якщо дружнього врегулювання не буде досягнуто, заява може бути визнана прийнятною в порядку передбаченому п. 2 Правила 54А.

Суд взяв до уваги ст. 29 Конвенції, зі змінами, внесеними ст. 9 Протоколу № 14 до Конвенції, що вносить зміни в контрольний механізм Конвенції. В таких справах, сторонам пропонується включити до своїх зауважень будь-які пропозиції, що стосуються сатисфакції і пропозиції щодо дружнього врегулювання. Це зазвичай робиться в повторюваних справах (так званих «справа-клонах»). Щодо них існує добре розроблене прецедентне право і практика Суду, наприклад, у сфері права на справедливий і публічний розгляд справи, розумного строку тривалості судового розгляду, невиконання судових рішень тощо.

Суд розробив безліч методів для роботи з повторюваними справами. Як зазначають Ф. Анг та Є. Бергманс (Льовенський католицький університет, м. Льовен, Бельгія), «пізніше, Секретаріат Суду вирішив відігравати більш активну роль у дружньому врегулюванні» [171, р. 91]. Однак, це неможливо простежити по фактичних рішеннях Суду. Тим не менш, активна роль Секретаріату Суду згадується вже у 2001 р. в доповіді Групи оцінки Комітету Міністрів щодо Європейського суду з прав людини: «Група схвалює пропозицію, що Суд повинен продовжувати відігравати активну роль в угодах про дружнє врегулювання, зі спробами досягати врегулювання якомога в більш ранній стадії розгляду заяви» [209].

І хоча, як висловлюється Ф. Ліч, «новий Суд... у процедурі дружнього врегулювання, щодо суті, відіграє роль «поштової скриньки». Якщо яка-небудь зі сторін висуває пропозиції, вони направляються для коментарів іншій

стороні. Однак у відсутності пропозицій Суд зазвичай не робить подальших кроків для сприяння дружньому врегулюванню» [86, с. 108].

На думку судді Європейського суду з прав людини Х. Келлер (H. Keller) «Суд вже мав (на той період часу – С. Б.) напрацьовані оригінальні пропозиції для застосування порядку дружнього врегулювання. Як правило, це означало, що справа пов'язана з вже напрацьованим прецедентним правом Суду. Пропозиції сторонам засновувались на так званих *tableaux*, шаблонах розроблених Секретаріатом, щоб забезпечити розрахунок справедливої сатисфакції відповідно до ст. 41 Конвенції та сум компенсацій присуджених у схожих рішеннях Суду» [285, р. 35].

Відповідно до положень ст. 30 Конвенції, «Якщо справа, яку розглядає Палата, порушує істотні питання щодо тлумачення Конвенції чи Протоколів до неї, або якщо вирішення питання, яке вона розглядає, може мати наслідком несумісність з рішенням, постановленим Судом раніше, Палата може в будь-який час до постановлення свого рішення відмовитися від розгляду справи на користь Великої палати, якщо жодна зі сторін у справі не заперечує проти цього» [73].

Таким чином, палата має в першу чергу повідомити сторін про свою готовність відмовитися від розгляду справи, сторони можуть подати обґрунтовані заперечення упродовж одного місяця. Якщо заперечення приймається палатою, справа не передається на користь Великої палати і залишається в провадженні палати. На даному етапі, дружнє врегулювання все ще може бути досягнене, але як демонструє судова практика, це вже радше виняток [349].

Як впливає за ст. 43-44 Конвенції, у виняткових обставинах, рішення, винесені палатою можуть бути передані на розгляд Великої палати на вимогу однієї зі сторін у справі. Рішення палати, таким чином, стає остаточним, якщо через три місяці після дати його прийняття таке клопотання не було подано сторонами; якщо сторони заявляють, що вони не будуть просити про передачу справи у Велику палату, або, якщо таке клопотання було зроблено, але відхилено. Колегія у складі п'яти суддів Великої палати приймає таке клопотання, якщо справа порушує серйозне питання щодо тлумачення або застосування Конвенції чи Протоколів до

неї або важливе питання загального значення. Якщо колегія приймає клопотання до розгляду, справа буде переглянута з постановленням рішення щодо суті Великою палатою. У разі відмови у проханні про прийняття клопотання до розгляду рішення стає остаточним з моменту ухвалення рішення про таку відмову. Проте, навіть на цьому етапі можливість досягнення дружнього врегулювання зберігається.

Тобто в теорії, справа ще може бути врегульована на етапі проходження між палатою та винесенням рішення щодо суті Великою палатою [364, р. 224]. Тим не менш, це відбувається доволі нечасто. Після того, як сторони досягли Великої палати, вони бажають отримати рішення щодо суті, і таке бажання пересилує, ймовірно, прагнення до дружнього врегулювання. Те ж саме стосується і самих суддів [321, р. 15].

Ми схильні вважати, що в цілому, судді у Великій палаті мало зацікавлені у дружньому врегулюванні справи.

Щодо подачі індивідуальних заяв, всі, крім держав, а саме будь-які особи, неурядові організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного однією з Високих Договірних Сторін порушення конвенційних прав, можуть подати індивідуальну заяву самостійно або через представника відповідно до ст. 34 Конвенції та п. 1 Правила 36 Регламенту Суду. Сторони мають бути представлені одна одній після повідомлення про надходження заяви Договірної Сторони-відповідача (комунікації заяви), а також необхідно забезпечити представництво заявника на будь-якому слуханні, що проводиться за рішенням палати, якщо у порядку винятку голова палати не надасть заявникові дозвіл представляти свою справу особисто, але, за необхідності, з допомогою адвоката чи іншого затвердженого представника згідно з п. п. 2-3 Правила 34 Регламенту Суду.

Це важливий аспект для дружнього врегулювання. Як тільки заявник повідомляє про свого адвоката або іншого юридичного представника, Секретаріат Суду отримує контакти осіб необхідних для комунікації. Будь-які процедурні кроки і формальні пропозиції щодо вирішення справи, як правило, направляються адвокату або іншому юридичному представнику. Однак заявник є особою, яка в

кінцевому рахунку обов'язково має бути повідомлена про такі кроки та пропозиції, а також має погодитись на них.

Секретаріат консультує представників заявників та інформує їх про можливість використання юридичної допомоги. Як зазначає Х. Келлер, відповідно до прецедентної практики Суду, неюридичне представництво допускається для деяких типів заяв (наприклад, в заявах щодо надмірної тривалості судового розгляду, в заявах про невиконання або неналежне виконання рішень національних судів України, Росії та Молдови, італійських справах про виселення орендарів, справах щодо експропріації в Туреччині, турецьких справах щодо судів державної безпеки) [285, р. 36–37].

Деякі вчені та практики розглядають час як вирішальний фактор у виборі між звичайною процедурою розгляду справи і дружнім врегулюванням. Як зазначає Х. Келлер, посилаючись на шведську суддю Європейського суду з прав людини у відставці (2003–2012) Е.-Х. Фура-Сандстрьом, «дружнє врегулювання досягається набагато швидше, ніж винесення звичайного рішення чи рішення щодо суті» [285, р. 37]. Проте, важко визначити, як довго в середньому може тривати дружнє врегулювання у справі.

Ми припускаємо, що Суд може мати внутрішні негласні правила щодо строків проходження заяви та досягнення дружнього врегулювання. В рамках звичайної процедури, від реєстрації заяви до прийняття першого рішення щодо прийнятності проходить близько одного року. Заяви, що були комуніковані сторонам повертаються до Суду упродовж року після комунікації. Заяви, що були оголошені прийнятними, і в яких не було проведено розгляду щодо суті заяви, розглядаються Судом упродовж року після прийняття рішення про прийнятність. Зрозуміло, що в часових рамках можуть бути винятки, тим не менш, в звичайній процедурі, заявник повинен чекати в середньому від двох до трьох років для вирішення справи з моменту, коли він подав заяву до Суду.

Служба Європейського суду з прав людини з питань відносин із громадськістю зазначає наступне. «Тривалість розгляду справи в Суді визначити неможливо. Суд намагається розглянути заяви в межах трьох років з моменту їх подання, однак

розгляд деяких справ потребує більше часу, деякі ж справи, навпаки, розглядаються швидше. Тривалість провадження в Суді може бути різною в залежності від конкретної справи, судового формування, на розгляд якого її передано, добросовісності сторін у наданні Суду необхідної інформації, а також від багатьох інших чинників, таких як проведення слухань чи передання справи на розгляд Великої палати. Деякі заяви можуть бути визнані терміновими й, отже, можуть бути розглянуті в пріоритетному порядку, – зокрема, коли над заявником нависла загроза фізичної шкоди» [53].

Дійсно, встановлення жорстких часових термінів є найважливішим елементом в роботі Суду щодо досягнення дружнього врегулювання. Очевидно, що в іншому випадку, дружнє врегулювання може бути зірвано, а процедура укладення використана для того щоб надмірно затягувати розгляд справи щодо суті.

Проблема контролю за виконанням рішень щодо дружнього врегулювання, не менш важлива і актуальна, ніж проблема контролю за виконанням остаточних рішень Суду та рішень в яких констатуються порушення Конвенції.

Зобов'язання дотримуватись рішення щодо суті може вимагати виплати справедливої фінансової компенсації, прийняття індивідуальних заходів з протидії впливу скоєного порушення Конвенції і виконання заходів загального характеру для запобігання подальших подібних порушень. Нагляд Комітету Міністрів Ради Європи за виконанням судових рішень охоплює контроль над всіма з цих елементів. Рішення Суду щодо дружнього врегулювання винесені у вигляді рішень щодо суті (judgements) підлягають моніторингу з боку Комітету Міністрів Ради Європи [364, р. 236]. В п. 94 Пояснювальної доповіді до Протоколу № 14 до Конвенції, було зазначено, що положення яка передбачає контроль Комітету Міністрів за виконанням рішень щодо дружнього врегулювання було додано для відображення судової практики, яку Суд вже застосовував [314]. Нагляд Комітету Міністрів гарантує, що зобов'язання, погоджені сторонами будуть імplementовані на національному рівні. Природньо, що повний перелік взятих зобов'язань має бути визначений в конкретній угоді, особливо це стосується вживання заходів загального характеру. Після того, як Суд ухвалив рішення щодо дружнього

врегулювання, більшість урядів зазвичай виплачує фінансові компенсації в оговорений час. Це загальне твердження справедливе для більшості угод про дружнє врегулювання у більшості справ. Проте з урахуванням двох важливих *lapsus linguae*. По-перше, невеликі проблеми виконання можуть бути пов'язані з затримками компенсаційних платежів. Дружнє врегулювання, як правило, не передбачає нарахування відсотків на компенсаційну виплату, *a priori* – це зручна умова для національних урядів, до якої важко апелювати. В угодах про дружнє врегулювання, як правило, зазначається, що виплата фінансової компенсації здійснюється державою *ex gratia* і питання включення юридичного зобов'язання щодо виплати відсотків за прострочення можуть викликати бурхливі дискусії. По-друге, існують обмеження, що стосуються здійснення загальних заходів. Якщо дружнє врегулювання передбачає загальні заходи, їх реалізація, зазвичай є набагато більш важкою і громіздкою, ніж якщо б вони були схвалені у звичайному національному суді. Тому, ті ж проблеми можуть виникати на стадії виконання загальних заходів.

Оцінка наслідків досягнення дружнього врегулювання. Відповідно до п. 1 ст. 39 Конвенції, *in fine* Суд має оцінити чи відповідає запропоноване сторонами дружнє врегулювання повазі до прав людини, як їх визначає Конвенція та Протоколи до неї. Це зобов'язання має вирішальне значення для розуміння юридичної природи дружнього врегулювання. Відповідно до положень Конвенції, дружнє врегулювання не може бути досягнуто сторонами без згоди Суду (п. 3 ст. 39 Конвенції). Будь-яка угода, має бути затверджена Судом в ході судового розгляду; умови такої угоди є відкритою частиною судового рішення, угода про дружнє врегулювання не є результатом врегулювання спорів за межами Суду.

Таким чином, саме Страсбурзький суд, як орган міжнародного правосуддя у сфері захисту прав людини, несе кінцеву та остаточну повну відповідальність за доцільність та результат дружнього врегулювання. Проте, простір для маневру у Суду відносно широкий. Пункт 1 ст. 37 Конвенції, *in fine* накладає зобов'язання того, що «Суд продовжує розгляд заяви, якщо цього вимагає повага до прав людини, гарантованих Конвенцією та Протоколами до неї».

І хоча кінцева оцінка угоди про дружнє врегулювання має вирішальне значення, Суд вельми нечасто відмовляє у взаємній пропозиції сторін щодо дружнього врегулювання. В рішеннях та рішеннях щодо суті нам вдалося знайти лише єдиний явний випадок прозорої відмови Суду у дружньому врегулюванні – це справа Українська Прес-Група проти України (*Ukrainian Media Group v. Ukraine*) [135]. Цікаво, що у справі Чичек і Ецтемель та 6 інших справ проти Туреччини (*Çiçek and Öztemel and 6 other cases v. Turkey*) [197], Суд не повною мірою схвалив дружнє врегулювання, досягнуте на національному рівні. Рішення щодо суті вказує на важливість ретельного розгляду Судом будь-якої угоди про дружнє врегулювання. У справах коли заява зачіпає важливі питання тлумачення Конвенції чи практики Суду, Суд може повідомити державу-відповідача, про усталену прецедентну практику і прийняті рішення у попередніх справах в схожих порушеннях Конвенції.

Щодо питання схвалення Судом угод про дружнє врегулювання, О. Є. Солохін пропонує додатково розглядати позитивну й негативну самотійність Європейського суду з прав людини у цьому питанні, зазначаючи, «щодо питання укладення мирової угоди (термінологічна колізія, йдеться про угоду про дружнє врегулювання – С. Б.) і настання наслідків її укладення – вилучення заяви з реєстру справ – незалежно від волевиявлення заявника або держави-відповідача, Європейський суд володіє самотійністю (позитивною та негативною)». Рішення вилучити справу з реєстру за досягненням попереднього дружнього врегулювання, «незважаючи на незгоду заявника», автор пропонує вважати «позитивною самотійністю» Суду, яка «сприятиме якнайшвидшому відновленню порушених прав заявника». Рішення Суду продовжити розгляд справи щодо суті після досягнення попереднього дружнього врегулювання, на підставі того, що поступки держави «засновані не на повазі прав і свобод людини. Не переконавшись у достатності поступок держави і в реальності їх виконання», автор пропонує позначати, як «негативну самотійність Суду» [127, с. 29].

Ми схильні не розділяти таку позицію автора, на нашу думку, підхід Європейського суду з прав людини до оцінки досягнення сторонами дружнього

врегулювання передбачає набагато більш диференційоване вивчення обставин кожної справи задля переконання в тому, що права і свободи, визначені в Конвенції, дотримані.

Так, наприклад, у справі Аспічі Дехварі проти Нідерландів (*Aspichi Dehwari v. the Netherlands*) – (оскарження відмови у клопотанні про надання притулку в Нідерландах), Суд зазначив, що у кількох попередніх справах він вже визнавав, що існують серйозні підстави вважати, що якщо особа буде вислана або видана в країну походження, вона стикається з реальною небезпекою піддатись катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню в країні походження [173].

Суд також вказував на характер і ступінь конвенційних зобов'язань, які мають Договірні держави у своїх рішеннях у справах Серінг проти Сполученого Королівства (*Soering v. the United Kingdom*), Круз Варас та Інші проти Швеції (*Cruz Varas and Others v. Sweden*), Вілвараджа та інші проти Сполученого Королівства (*Vilvarajah and Others v. the United Kingdom*), Чахал проти Сполученого Королівства (*Chahal v. the United Kingdom*).

Ми припускаємо, що більшість невдалих намагань укласти дружнє врегулювання в практиці Суду викликані, власно кажучи, відмовами схвалити угоди про дружнє врегулювання, які було запропоновано і узгоджено самими сторонами без участі Суду. На жаль, цю гіпотезу неможливо перевірити, оскільки рішення Суду щодо дружнього врегулювання містить лише стислий виклад фактів і досягнутого вирішення, а деталі процесу переговорів носять конфіденційний характер.

Як правило угода про дружнє врегулювання, включає в себе компенсацію *ex gratia*. З міжнародної правової точки зору, це фінансова виплата, яка здійснюється державою на добровільній основі, якщо рішення щодо дружнього врегулювання не містить чіткої констатації факту порушення Конвенції. Якщо підтвердження порушення Конвенції було включено в текст угоди, тоді це буде означати, що ця виплата має обов'язковий характер *obligatio ex*.

Формулювання які використовуються в угодах про дружнє врегулювання та юридична природа дружнього врегулювання мають розглядатись у більш широкому контексті, як на національному, так і європейському рівні.

По-перше, відповідно до ст. 46 Конвенції, «Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення (йдеться про *final judgment* – С. Б.) Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами» [73]. Як результат, *prima facie*, характер виплат *ex gratia*, немає жодних альтернатив в європейському контексті, якщо дружнє врегулювання схвалене у формі рішення щодо суті (*judgement*).

По-друге, дружнє врегулювання, як правило, приймається у поєднанні з відмовою заявника від права подальшого оскарження справи у будь-якому національному або міжнародному органі правосуддя. Зазначена відмова перешкоджає повторному зверненню до інших судових інстанцій. Проте, відповідно до п. 2 ст. 37 Конвенції, у заявника навіть і в цьому випадку зберігається право звернутись до Суду із проханням про поновлення заяви в реєстрі справ, і відповідно, «Суд може прийняти рішення про поновлення заяви в реєстрі справ, якщо він вважає, що це виправдано обставинами» (п. 2 ст. 37 Конвенції).

Захист конфіденційності переговорів щодо дружнього врегулювання та розкриття конфіденційної інформації. Відповідно до ст. 40 Конвенції, слухання в Суді проводяться у відкритому засіданні, якщо Суд за виняткових обставин не вирішить інакше. Доступ до документів, переданих до Секретаріату Суду, є відкритим, якщо Голова Суду не вирішить інакше.

Як виняток з цього правила, всі переговори, що проводяться в рамках процедури дружнього врегулювання в Суді носять конфіденційний характер і не повинні впливати на доводи сторін під час розгляду справи щодо суті.

М. О. Рожкова, Д. В. Афанасьєв та Ю. В. Тай вважають, що «у силу цього вся переписка і переговори, здійснювані з метою досягнення дружнього врегулювання, різні письмові чи усні повідомлення, а також пропозиції і поступки, зроблені в рамках таких переговорів, є конфіденційними. Це означає, що вони не можуть бути використані в якості аргументів в судовому розгляді, якщо сторонам не вдалося досягнути дружнього врегулювання справи, і недопустиме будь-яке посилення на

них у процесі такого розгляду. Порушення цієї вимоги заявником може призвести до визнання його скарги неприйнятною у зв'язку зі зловживанням правом (п. 3 ст. 35 Конвенції)» [115, с. 172].

Дійсно, у справі Гадрабова та інші проти Чеської Республіки (Hadrabova and others v. the Czech Republic) [217] Урядовий уповноважений Чеської Республіки вказав на те, що заявники у своїй вимозі до чеської влади щодо виплати фінансової компенсації прямо послалися на пропозицію, зроблену їм Секретаріатом Суду під час процедури дружнього врегулювання. Суд зазначив, що на вимогу п. 2 ст. 38 Конвенції (редакція Протоколу № 11 до Конвенції – С. Б.) переговори з метою забезпечення дружнього врегулювання спору є конфіденційними. При цьому згідно з п. 2 ст. 62 Регламенту Суду жодні письмові чи усні повідомлення, а також пропозиції або поступки, зроблені з метою досягнення дружнього врегулювання, не можуть бути використані в якості аргументів або обґрунтувань при розгляді справи щодо суті. Страсбурзький суд наголосив на важливості принципу конфіденційності переговорів щодо дружнього врегулювання, визнавши ці дії порушенням принципу конфіденційності переговорів щодо дружнього врегулювання і вказавши, що нехтування цим принципом являє собою зловживання правом за змістом п. 3 ст. 35 Конвенції.

На нашу ж думку, важливо підкреслити й інше. Всі документи, що подаються до Секретаріату сторонами у справі чи будь-якою третьою стороною, пов'язаною із заявою, за винятком документів, що надаються в ході переговорів з метою дружнього врегулювання, передбаченого Правилом 62 Регламенту, є відкритими для громадськості на умовах ознайомлення з ними, встановлених Секретарем Суду, якщо, – з причин, зазначених у п. 2 цього правила, голова палати не вирішить інакше – за власною ініціативою чи за клопотанням однієї зі сторін у справі або іншої особи, якої це стосується. Пункт 2 Правила 62 Регламенту Суду також передбачає, що під час розгляду справи не можна наводити або посилалися на жодну письмову або усну заяву, пропозицію чи поступку, яку було зроблено в рамках спроби дружнього врегулювання. Внаслідок цього сторони надають документи або зауваження щодо їх справи в різних конвертах, в залежності від

того, чи буде ця інформація частиною угоди про дружнє врегулювання, чи буде вона розглянута за звичайною процедурою.

Судом впроваджену узвичаєну практику направлення пропозицій щодо дружнього врегулювання окремо від письмових зауважень, вимог щодо справедливої компенсації та інших документів (п. 16 Практичної інструкції «Змагальні папери») [243]. Посилання на пропозиції, поступки чи інші заяви, представлених у переговорах щодо дружнього врегулювання не можуть бути подані і розглянуті у змагальному процесі (п. 17 Практичної інструкції «Змагальні папери») [243].

Як вже було зазначено, навмисне порушення зобов'язання дотримуватись конфіденційності переговорів щодо дружнього врегулювання визнається Судом зловживанням правом. Проте така санкція за порушення конфіденційності можлива лише у випадку, якщо Суд «із достатньою ясністю» встановить, що розкриття конфіденційної інформації щодо дружнього врегулювання було навмисним.

У справі Міролюбів та інші проти Латвії (*Miroļubovs et Autres c. Lettonie*) [300] прем'єр-міністр Латвії отримав два листи, від особи яка не була заявником у Суді, в яких йшлося про професійну некомпетентність і безчесності особи чиновника, який обіймав посаду в період подій, оскаржуваних заявниками. Листи містили посилання на листування між Секретаріатом Суду, заявниками та представником держави-відповідача з питання щодо можливого досягнення дружнього врегулювання. Крім того, до листів додавались копії документів з листування Суду і сторін, включаючи проект угоди про дружнє врегулювання, які є конфіденційними згідно з п. 2 ст. 38 Конвенції та п. 2 Правила 62 Регламенту Суду.

Суд вказав, що факт розголошення третій особі змісту документів, що стосуються досягнення дружнього врегулювання, є «зловживанням» за змістом п. 3 ст. 35 Конвенції, однак це не означає повної заборони на ознайомлення з такими документами третьої особи або на згадку цих документів в бесіді з ним. Відповідно до п. 2 ст. 38 Конвенції та п. 2 Правила 62 Регламенту Суду сторонам заборонено використовувати конфіденційну інформацію в засобах масової інформації, а також

у листуванні, з яким може ознайомитись велика кількість осіб, а також будь-яким іншим чином робити її загальнодоступною.

У цій справі заявники стверджували, що не знають, як зазначені документи потрапили до рук третьої особи. Зі свого боку, держава-відповідач не представив доказів провини заявників. За відсутності доказів того, що всі заявники що всі заявники дали згоду на розкриття змісту конфіденційних документів третій особі, Суд розтлумачив сумніви на їх користь. Суд підкреслив, що визнання заяви неприйнятною з мотивів зловживання правом у значенні п. 3 ст. 35 Конвенції є винятковою мірою і він не може визнати зловживання правом з боку заявників у значенні п. 3 ст. 35 Конвенції в цій справі. Крім того, він вказав, що плани держави-відповідача про порушення кримінальної або дисциплінарного розгляду щодо заявників можуть поставити питання про порушення державою-відповідачем ст. 34 Конвенції, яка забороняє перешкоджати зверненню до Європейського суду з прав людини.

Обґрунтування політики конфіденційності полягає в тому, що конфіденційна інформація, яка була виявлена в ході переговорів щодо дружнього врегулювання не має вплинути на результат розгляду за звичайною процедурою. Політика конфіденційності покликана захистити сторони від зовнішнього тиску і максимально полегшити досягнення взаємоприйнятного результату, рішення Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання не містять жодних таємних пунктів та умов, «стислий виклад фактів і досягнутого вирішення» є лише вимогою «foolproof» (дотично, захистом від дурня, помилкостійкістю), формальним захистом сторін від спроб тиску на них.

Якщо переговори щодо дружнього врегулювання зазнали поразки, звичайний судовий розгляд справ ведеться незалежно від інформації, наданої сторонами в ході переговорів щодо дружнього врегулювання. В той же час, держава-відповідач також може уникнути розголосу, якого могло б бути завдано, якщо конфіденційна інформація про зміст переговорів щодо дружнього врегулювання була б оприлюднена. Недоліком такої вимоги Регламенту та Конвенції є те, що ззовні дослідникам майже не представляється можливим визначити причини того, чому

та на яких умовах Суд схвалив або відхилив пропозицію щодо дружнього врегулювання. Це представляється особливо важливим у справах, що пов'язані зі звинуваченнями у серйозних порушеннях прав людини, передбаченими ст. 2-4 Конвенції, за якими могло бути винесено рішення щодо суті за звичайною процедурою. У таких справах, в рішенні Суду щодо дружнього врегулювання особливо важливо вказати причини, що виправдовують прийняття Судом дружнього врегулювання. В цьому аспекті, правило конфіденційності посилює вищезгадану проблему легітимації дружнього врегулювання.

Необхідно відзначити, що необхідно розрізняти, з одного боку, декларації та заяви, зроблені в ході конфіденційної процедури переговорів щодо досягнення дружнього врегулювання в контексті ст. 39 Конвенції та з іншого боку, односторонні декларації подані владою держави-відповідача в ході відкритого і змагального розгляду (мова про односторонні декларації йтиметься у підрозділі 2.3). У першому випадку будь-які заяви і декларації носять суворо конфіденційний характер, у другому – односторонні декларації конфіденційними не вважаються.

Встановлення в угодах про дружнє врегулювання розмірів грошової компенсації для заявників. Як правило, сторони домовляються про певну суму відшкодування завданих заявникові збитків *ex gratia* та відшкодування судових витрат. Іноді, але не регулярно, сума компенсації може поєднуватись із податковим кредитом (сумою на яку дозволяється зменшення загального річного оподаткованого доходу заявника). Пункт щодо пені за прострочку сплати платежу заявникові після Протоколу № 11 до Конвенції став майже стандартним елементом, що включається в угоду та рішення щодо дружнього врегулювання у царинах де Суд має напрацьоване прецедентне право. Це, *ex hypothesi*, пов'язано із тим, що дружнє врегулювання розроблене і запропоноване Секретаріатом Суду, *a priori* включає в себе положення щодо виплати відсотків за прострочку. Якщо пункт щодо прострочки не входить в рішення, це може викликати проблеми на стадії виконання та контролю за виконанням, оскільки деякі держави взагалі не згодні платити пеню за прострочку платежу, що належить заявникові (в сенсі

загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями відповідно до п. 1 (с) ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН) [277].

Зазначимо, що матеріали справ не розкривають ступінь участі Секретаріату Суду в процесі визначення точної суми грошової компенсації. Так, наприклад, у справі Дж. М. проти Сполученого Королівства (*J. M. v. the United Kingdom*), Суд, зазначив, що сторони не змогли досягти згоди щодо суми компенсації судових зборів та витрат, які будуть оплачуватись в рамках врегулювання. «Беручи до уваги той факт, що заява не виходить за межі стадії комунікації з урядом-відповідачем, і що більшість фактів вже містилась у справі (...). Суд не задоволений тим, що збори заявлені заявником у розмірі 16 813 фунтів стерлінгів. Суд надав інформацію щодо сум зборів заявлених і присуджених заявника в інших справах проти Сполученого Королівства, які досягли стадії остаточного рішення щодо суті справи (...). Роблячи свою оцінку на основі справедливості, Суд присуджує заявникові суму в 8 000 фунтів стерлінгів в якості компенсації судових зборів та витрат, включаючи ПДВ» [279].

Компенсаційні грошові суми, що подаються в рішеннях щодо дружнього врегулювання, природньо, змінюються відповідно до тяжкості порушення прав людини. Компенсації є різними, справа від справи, держава від держави.

Відносна єдність думок існує у питанні того, що заявникам, як правило, виплачуються скромніші компенсації, ніж ті на які вони претендують. Заявники, що подають заяви у сфері усталеного прецедентного права Суду (наприклад, у сфері права на справедливий і публічний розгляд справи, розумного строку тривалості судового розгляду, невиконання судових рішень тощо) з надією на максимально швидко фінансову компенсацію від держави заздалегідь обманюють себе.

Як зазначає Х. Келлер, «лише у виняткових обставинах, сума компенсації може бути більшою ніж в більшості схожих справ, це в основному, але не виключно, стосується порушення ст. 2 та 3 Конвенції» [285, р. 48].

Фінансовий аспект дружнього врегулювання стає все більш очевидним, коли аналізується практика та статистика Суду в цілому (включаючи суми

відшкодування за матеріальні збитки, компенсації моральної шкоди, судових витрат і витрат, що покривають індекс інфляції), а не в окремих справах.

У більшості справ, Суд сприятиме фінансовим компенсаціям в рішеннях щодо дружнього врегулювання. Проте, в цьому контексті, дружнє врегулювання може бути легітимним лише тоді, коли в рішенні, держава – сторона Конвенції чітко вказує, що вона здатна і готова вирішити основну проблему на національному рівні. На наш погляд, помилковою є вибіркова стратегія Суду, щодо затвердження угод про дружнє врегулювання в певній царині, без звернення уваги на поліпшення на національному рівні (наприклад, щодо проблем тривалості судового розгляду у справах проти Італії). В іншому разі, такі рішення щодо дружнього врегулювання можуть задовільнити вимоги заявника, проте вони жодним чином не поліпшують загальної ситуації із правами людини.

Особливості змісту угод про дружнє врегулювання. Після реформи 1998 р., Європейський суд з прав людини виніс своє перше рішення щодо дружнього врегулювання у 1999 р., у справі Томас Ребоcho проти Португалії (Tomás Rebocho c. Portugal) з приводу строків відправлення цивільного судочинства. В той же час Урядовий уповноважений Португалії у своєму листі до Суду зазначив: «Уряд Португалії погоджується на виплату запропонованої суми компенсації... Це має призвести до повного вирішення справи. Така пропозиція, в жодному випадку не означає, що Уряд Португалії визнає себе винним в будь-якому порушенні Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод по даній конкретній справі» [172].

Окремої уваги заслуговує новий стандарт реформи Суду щодо регулярного забезпечення дружнього врегулювання спорів. Модель якого була запроваджена у справі Богуніцький проти Словаччини (Bohunický v. Slovakia), сторони у справі домовились про включення до угоди про дружнє врегулювання, зобов'язання «не просити про направлення справи на розгляд Великої палати згідно з п. 1 ст. 43 Конвенції після винесення рішення Суду» [185].

Вважаємо, що радше за все, це був певний технічний пункт, який вводився, у разі якщо конкретне врегулювання, досягнуте між заявником і Урядовим

уповноваженим повинно було отримати схвалення відповідним національним урядом. Так, у справі Ромлін проти Швеції (Romlin v. Sweden), Суд зазначив, що Секретаріат отримав лист від Урядового уповноваженого, який включав, окрім іншого, наступну декларацію, «ця угода про дружнє врегулювання потребує формального схвалення Уряду на засіданні Кабінету міністрів (Швеції – С. Б.)» [328].

Як слушно зазначає Л. Зваак, «на практиці, після Протоколу № 11 до Конвенції, фінансові компенсації мали стати основою дружнього врегулювання» [364, р. 226].

Тим не менш, новий Суд продовжував включати до угод про дружнє врегулювання широкий спектр індивідуальних заходів нематеріального або негрошового характеру. З огляду на практику Комісії та старого Суду, індивідуальні заходи могли стосуватись, зокрема, надання дозволів на притулок та посвідок на проживання, наприклад: видача посвідки на проживання, видача дозволу на тимчасове проживання або надання статусу біженця, надання довгострокової візи, видалення заявника зі списку розшукуваних втікачів. Після 2003 р. з кожним роком включення таких заходів стає дедалі більш рідкісним.

На відміну від попередньої практики Суду, після 1998 р. індивідуальні заходи в сфері порушень кримінального законодавства більше не домінували в практиці Суду. В окремих випадках, Суд схвалював індивідуальні заходи, наприклад, зняття судимості. Тим не менш, не було жодних заходів щодо анулювання стягнень або пом'якшення покарань.

В межах практики Суду, був схвалений значно ширший за попередні, обсяг індивідуальних заходів у сфері захисту права власності, *inter alia*: реституція прав на нерухоме майно, надання дозволу на виконання будівельних робіт, надання заявникові права узуфрукту.

Між іншого, спектр індивідуальних заходів включав наступне: доступ заявника до документів, зниження податкового кредиту, публікація прес-релізу, в якому висловлюється жаль з приводу припинення повноважень заявника, повне та ефективне виконання судового рішення, прийнятого національним Верховним

Судом, конфіденційність щодо фінансової винагороди для заявника з метою того, щоб сума винагороди не була опублікована.

На відміну від попередньої практики, висловлення жалю або вибачення стають все більш частими явищами в практиці Суду. Форми висловлення жалю або вибачення, які з'явилися, тепер включали в себе: заяву з висловленням жалю щодо страждань, заподіяних заявнику та, наприклад, публічне вибачення уряду.

Сутність проблеми в цьому контексті полягає в тому, чи висловлював уряд повне, ясне і однозначне визнання порушення Конвенції в конкретній справі. Очевидно, що сам характер дружнього врегулювання контрастує з готовністю уряду офіційно визнати порушення Конвенції. Врегулювання справи в порядку виплати компенсації *ex gratia* є одним з найважливіших стимулів для уряду, для того щоб почати переговори. На початку 2000-х рр., це не було настільки незвичним, шукати в Суді офіційного визнання порушення державою – учасницею Конвенції. Форма такого визнання могла включати в себе: відкритий лист з вибаченнями та визнанням порушення конвенційних прав, визнанням Урядовим уповноваженим порушення Конвенції.

Приголомшливо, що рішення щодо дружнього врегулювання, які містять чітке підтвердження порушення Конвенції переважно стосуються Туреччини. У серії угод про дружнє врегулювання, уряд визнавав, у спільній заяві, порушення Конвенції і висловлював жаль з приводу того, що сталося. У справі Айдін проти Туреччини (*Aydin c. Turquie*), рішення включало в себе стандартну заяву, яка також була включена і в багатьох інших справах. Уряд стверджував, що він шкодує про: «(...) Виникнення подій, що призвели до пред'явлення цієї заяви, зокрема щодо зникнення пана М. Айдін і страждань заподіяних його родині. Прийнято вважати, що недостатня фіксація всіх обставин позбавлення волі і недостатнє розслідування обставин зникнення являють собою порушення ст. 2, 5 та 13 Конвенції. Уряд зобов'язується надати відповідні інструкції та вжити всіх необхідних заходів з метою забезпечення ретельної фіксації всіх обставин позбавлення волі з боку влади та ефективного розслідування зникнень, що проводитимуться відповідно до зобов'язань, що зафіксовані в Конвенції» [175].

Використання цієї формули в багатьох інших справах проти Туреччини, між тим, є не послідовним. Можливо, десь це обумовлено певним тиском, який здійснював Суд на Уряд Туреччини в деяких справах. Уряд визнавав порушення Конвенції на дуже загальних умовах, без будь-яких згадок про конкретні справи. Наприклад у справі Мехмет Озкан проти Туреччини (*Mehmet Özcan c. Turquie*), «уряд визнав, що застосування катувань або нелюдського чи такого, що принижує гідність поводження або покарання ув'язнених порушує ст. 3 Конвенції, і він зобов'язується видати відповідні інструкції, провести ефективне розслідування та вжити усіх необхідних заходів для забезпечення заборони таких форм насильства, що були допущені, для запобігання в майбутньому. Уряд зазначає, що нещодавно прийняті законодавчі та адміністративні заходи призвели до скорочення випадків насильства в таких обставинах» [299].

З матеріалів судових справ, можна простежити, що у випадках серйозних порушень прав людини (зокрема, тих, що стосуються порушень ст. 2-3 Конвенції), Суд схвалює дружнє врегулювання, якщо воно містить два обов'язкових елементи: «співчуття» і «визнання». Цікаво відзначити, що «висловлення жалю» доволі нечасто з'являється в рішеннях щодо дружнього врегулювання, укладених з іншими державами (окрім власне Туреччини), навіть у тих справах, де мова йде про вельми серйозні порушення прав людини.

Починаючи з 2002 р, Суд розробив нову стандартну формулу щодо нагляду за виконанням рішень в турецьких справах, використану у справі Ерат і Салам проти Туреччини (*Erat and Sağlam v. Turkey*) та інших справах: «уряд вважає, що контроль виконання судових рішень з боку Комітету Міністрів по відношенню до Туреччини, в даній і подібних справах є адекватним для забезпечення рішення, та подальшого тривалого поліпшення в цьому контексті. Необхідна для цього співпраця в даному процесі продовжуватиме мати місце» [251].

Починаючи з 2005 р., кількість рішень щодо дружнього врегулювання у справах проти Туреччини з цим розширеним формулюванням зменшилась. Ми припускаємо, що Суд перестав наполягати саме на цьому формулювання в якості попередньої умови для дружнього врегулювання. В рідкісних випадках, ця

формула була скопійована й іншими урядами, а саме Румунією, у справах Нотар проти Румунії (Notar v. Romania) та Молдован та інші проти Румунії (Moldovan and Others v. Romania).

У справі Віталій Терентійович Лі проти України, Уповноважений у справах дотримання Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Ю. Є. Зайцев явно посилається в своїй заяві на прецедентне право Суду у визнанні порушення Конвенції Україною в даній конкретній справі [30].

Цікаво відзначити, що за деякий час до пілотного рішення Броньовські проти Польщі (Broniowski v. Poland) [187], а саме у 2001 р., Суд вже схвалював низку загальних заходів в рішенні щодо дружнього врегулювання. У справі Дімітров, Савов та Вішанов проти Болгарії, наприклад, сторони домовились, що: «(...) всі кримінальні справи і судові вироки в Болгарії проти громадян Болгарії починаючи з 1991 р. (в особливості, але не обмежуючись, Діан Димитров, Красимір Савов і Атанас Вішанов) за відмову від проходження військової служби на підставі того, що це суперечить їх власним переконанням, ті хто готові були в той же час на проходження альтернативної цивільної служби мають бути звільнені, а всі штрафи та/або обмеження, введені щодо них в цих справах мають бути скасовані, ніби ніколи не було жодного осуду за порушення закону. Таким чином, Рада Міністрів Республіки Болгарія приймає на себе відповідальність за те, щоб представити законопроект про загальну амністію щодо цих справ на розгляд Національної асамблеї (...)» [219].

Форма і порядок досягнення дружнього врегулювання. Слід окремо зауважити, що відповідно до п. 3 Правила 62 Регламенту Суду [246], якщо Секретар Суду повідомить Палату про те, що сторони погодилися на дружнє врегулювання, Палата, пересвідчившись у тому, що врегулювання було досягнуте на основі дотримання прав людини, як це визначено у Конвенції та Протоколах до неї, вилучає справу з реєстру справ Суду на підставі пункту 3 правила 43 Регламенту.

Таким чином, одного лише положення Регламенту достатньо щоб зробити висновок щодо форми досягнення дружнього врегулювання. Для врегулювання спору між сторонами може бути достатньо лише простої згоди на пропозицію, за

умови, що такої згоди досягнуто на основі поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція та Протоколи до неї. Така згода часто може бути зафіксована в довільній формі, проте більш поширеною є оформлена письмова декларація (friendly settlement declaration).

Суддя Європейського суду з прав людини у відставці (1998–2008), професор В. Г. Буткевич, розглядаючи досягнення дружнього врегулювання також використовує поняття «декларація», зазначаючи наступне «сторони направляють в Суд відповідну декларацію (йдеться про те, що така декларація має бути підготована у письмовому вигляді – С. Б.) і, якщо Суд переконується, що при цьому права і свободи, визначені в Конвенції, дотримувались, він припиняє провадження у справі» [26, с. 849]. Аналізуючи щорічні звіти Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини, ми дійшли висновку, що офіс Урядового уповноваженого також іноді використовує термінологію «підписано декларації про дружнє врегулювання із заявниками з питань в повторюваних (аналогічних) справах, а саме щодо невиконання або тривалого виконання рішень національних судів» [145]. Ми ж схильні до думки, в українській правовій доктрині, для дефініції письмової форми проголошення сторонами попередньої згоди щодо досягнення дружнього врегулювання, рівнозначно доречно використовувати всі вищенаведені поняття (декларація, заява, пропозиція тощо).

Як справедливо відзначили М. О. Рожкова і Д. В. Афанасьєв [256, с. 120], жодна зі статей Регламенту Суду не говорить про те, що сторони, які досягли врегулювання спору, складають письмову угоду про дружнє врегулювання і скріплюють її своїми підписами. Положення щодо того, що факт підписання угоди про дружнє врегулювання є підставою для вилучення заяви з реєстру справ у Регламенті Суду відсутнє.

Аналогічного висновку дійшов О. Є. Солохін: «заявник і держава-відповідач, беручи участь у процедурі примирення, погоджуються що за певних умов спір буде врегульовано. Тобто сторони провадження в Європейському суді з прав людини беруть на себе зобов'язання виконувати умови, які вони поставили одна перед одною з метою захисту власних інтересів. Видається, що поступки, на які пішли

сторони і які часто є умовами мирової угоди (термінологічна колізія, йдеться про угоду про дружнє врегулювання – С. Б.), закріплюються у підсумковому акті Суду. Та частина рішення, яка містить відомості про поступки сторін, буде мировою угодою, умови якої позначені сторонами» [127].

Вважаємо, що шляхом направлення до Суду відповідних декларацій із зафіксованими домовленостями, вчиненням дій, спрямованих на врегулювання спору, сторони висловлюють свою згоду на дружнє врегулювання. Суд не розглядає саму декларацію, як проект угоди про дружнє врегулювання, оцінюючи лише її відповідність повазі до прав людини та закріплюючи умови сторін у своєму рішенні по справі. Але чи висуває Регламент Суду формальні вимоги до декларації – угоди про дружнє врегулювання як до процесуального документу? Якщо йдеться про конкретну форму – ні. Угода про дружнє врегулювання може бути усною або письмовою, єдиним документом, підписаним представниками сторін у формі декларації або у формі розрізнених заяв.

Регламент Суду чітко не визначає порядок досягнення дружнього врегулювання і його юридичного оформлення. Проте зазвичай, сторони все ж таки обмінюються письмовими пропозиціями (деклараціями) щодо змісту угоди про дружнє врегулювання і укладають спеціальну угоду, як окремий документ. Дружнє врегулювання вважається досягнутим, якщо обидві сторони погодились із взаємними пропозиціями та поступками, що знайшли відповідне відображення у рішенні Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання.

Види рішень Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання.

В цілому, Суд може винести рішення щодо дружнього врегулювання у справі у формі остаточного рішення Європейського суду з прав людини (final judgement) або рішення щодо суті (judgement) та у формі рішення (decision). Остаточне рішення та рішення щодо суті містять авторитетну відповідь Суду на питання, чи мало місце порушення Конвенції чи ні. Всі інші судові висновки виносяться Судом у вигляді звичайних рішень (decision) (наприклад, рішення про прийнятність або неприйнятність заяв, рішення про вжиття тимчасових заходів тощо). А отже, хоча п. 3 ст. 39 Конвенції чітко вказує, що у разі досягнення дружнього врегулювання

Суд вилучає справу з реєстру, шляхом винесення рішення (decision), яке містить лише стислий виклад фактів і досягнутого вирішення, реальна практика Суду демонструє набагато більш різнобарвну картину.

Більшість справ, розглянутих після набрання чинності Протоколом № 11 до Конвенції, Суд зазвичай вирішував у формі рішення щодо суті щодо вилучення заяви з реєстру справ (judgement striking out) поєднаним із рішенням щодо дружнього врегулювання. В таких рішеннях Суд забезпечував лише стислий виклад фактів і досягнутого вирішення справи, зазначаючи про дотримання стандартів прав людини на основі прецедентного права Суду. Тим не менш, сторони дійсно можуть укласти дружнє врегулювання, перш ніж Суд може вирішити питання про прийнятність заяви. Матеріали справ також свідчать про те, що в деяких справах, Секретаріат може не приймати дуже активної участі в процесі переговорів щодо дружнього врегулювання і що сама ініціатива, може виходити з боку уряду. За цих обставин, Суд бере до відома та відповідно погоджується з угодою про дружнє врегулювання, вилучаючи справу з реєстру, шляхом винесення рішення щодо вилучення заяви з реєстру (decision striking out). Те ж саме стосується випадків, коли сторони домовились про відкликання заяви. На регулярній основі, Суд, найчастіше розглядає питання того, чи були дотримані права людини в конкретних справах включаючи його в рішення щодо дружнього врегулювання. Наприклад, у справі Халіл проти Кіпру (Halil v. Cyprus), Суд зазначив, що «З листопада 1999 р. уряд повідомив Суду, що на зустрічі сторін 9 жовтня 1999 р. було досягнуто дружнє врегулювання з повним і остаточним задоволенням всіх претензій заявника, викладених у заяві і з урахуванням всіх інших вимог, пов'язаних із нерухомим майном, що розташоване в Пафосі, щодо яких заявник ще не подав заяви до Суду» [286]. Згодом у 2000 р. у справі «Міжнародна Амністія проти Сполученого Королівства» (Amnesty International (UK) v. the United Kingdom) було зазначено, що рішення щодо дружнього врегулювання укладено на основі поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція та Протоколи до неї, і Суд *in fine* не знаходить жодних особливих обставин, які вимагають продовження розгляду заяви [170].

Певна річ, що такі твердження навряд чи можуть бути перевірені на основі інформації, яка опублікована у самих рішеннях. В деяких російських справах (Рогалєв проти Росії, Рогалєв проти Росії, Старшова і Старшов проти Росії, Шпринов проти Росії, Оганов проти Росії, Пятко проти Росії, Шевцова проти Росії та ін.), інформація щодо деталей укладення угод про дружнє врегулювання взагалі надзвичайно обмежена.

Відповідно до ст. 37 Конвенції, Суд може на будь-якій стадії провадження у справі прийняти рішення про вилучення заяви з реєстру. Суд не може нічим заподіяти у випадку, коли заявник не має наміру далі підтримувати свою заяву; коли спір уже вирішено; або на будь-якій іншій підставі, встановленій Судом, якщо подальший розгляд заяви не є виправданим. Якщо справа вирішена шляхом дружнього врегулювання перед етапом комунікації заяви, Суд вилучає заяву з реєстру шляхом винесення рішення щодо вилучення заяви з реєстру справ (decision striking out). Якщо сторони досягли дружнього врегулювання після того як заява була визнана прийнятною, Суд приймає врегулювання у вигляді рішення щодо суті щодо вилучення заяви з реєстру (judgement striking out). Такі рішення щодо суті щодо вилучення заяви з реєстру, не набагато коротші, ніж ті, які винесені в інших справах, хоча їх текст включає в себе такі обов'язкові елементи:

- зазначення конкретного етапу досягнення дружнього врегулювання;
- стислий виклад фактів;
- декларація дружнього врегулювання, підписана сторонами, в тому числі узгоджені суми грошових компенсації, в тій чи іншій формі має бути присутня сентенція, що справа була повністю врегульована;
- *in fine* стандартна формула, яку використовує Суд, в тому, що він переконаний, що угода укладена на основі поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція та Протоколи до неї відповідно до ст. 37 Конвенції.

Починаючи з 2003 р., дружнє врегулювання приймається Судом за процедурою, відповідно до якої Суд одночасно приймав рішення щодо прийнятності і суті індивідуальних заяв. З 2005 р., ця процедура почала використовуватись Судом на регулярній основі. В умовах зростаючої кількості

заяв, що стосувались прецедентного права Суду, уряди були налаштовані на вирішення справ шляхом дружнього врегулювання перед етапом комунікації заяви, із подальшим вилученням заяви з реєстру справ, тобто до того як буде розглядатись питання про прийнятність або неприйнятність заяви. Вірогідно, це могло бути не завжди доречним та вигідним для уряду, отримувати відповідь Суду щодо прийнятності заяви. Це може пояснити, чому Суд вказував, у тексті рішення, що розгляд справи відповідно до п. 3 ст. 29 Конвенції – «Рішення щодо прийнятності приймається окремо, якщо Суд, за виняткових обставин не вирішить інакше» (в редакції Протоколу № 11) [313] було припинено із подальшим вилученням заяви з реєстру.

Відповідно до п. 2 ст. 37 Конвенції, «Суд може прийняти рішення про поновлення заяви в реєстрі справ, якщо він вважає, що це виправдано обставинами». Це може відбутись в тому випадку, якщо уряд не виконує умов дружнього врегулювання узгодженого сторонами і в подальшому схваленого Судом.

Прикладом такої відмови виконувати досягнуті в ході дружнього врегулювання домовленості є справа Катіч проти Сербії (*Katic v. Serbia*).

Заявники, два інваліди – громадяни Сербії, погодились на дружнє врегулювання із грошовою компенсацією *ex gratia* у розмірі 6 тис. євро від сербського уряду. Суд вилучив заяву з реєстру на підставі п. 3 ст. 29 Конвенції (в редакції Протоколу № 11). Однак заявники згодом повідомили Суд про наявні труднощі із реалізацією угоди. Зокрема, про бездіяльність спеціального службовця призначеного опікуватись виплатою фінансової компенсації. Звертаючи увагу на те, що сербський уряд не відреагував на звернення, Суд вирішив поновити заяви в реєстрі справ [344].

Поновлення заяви в реєстрі справ Суду, можливе і після проголошення односторонньої декларації. Справа Алексенцева та інші проти Росії демонструє чутливість цієї проблеми. Заявники були ліквідаторами наслідків аварії на Чорнобильській АЕС або утриманцями померлих працівників АЕС. Вони отримали рішення національних засобів правового захисту проти місцевих управлінь

соціального захисту населення і останні мали виплатити належні грошові суми заявникам. Однак це рішення не було виконано на національному рівні. В Суді, Уряд Росії запропонував односторонню декларацію визнавши порушення Конвенції (п. 1 ст. 6 Конвенції та ст. 1 Протоколу № 1), з умовою відповідного відшкодування і висловивши готовність виплатити зазначені суми і з додатковим покриттям будь-яких збитків і витрат заявників. Суд вирішив, що подальший розгляд заяви не є виправданим відповідно до п. 1 ст. 37 Конвенції. Зазначені суми компенсації виплачені не були. Незважаючи на намагання Уряду Росії оскаржити це рішення, Суд прийняв рішення про поновлення заяви в реєстрі справ, пізніше постановивши, що мало місце порушення п. 1 ст. 6 Конвенції. Варто відзначити, що за остаточним рішенням у справі, що виніс Суд, сума компенсації була значно вищою, ніж сума раніше запропонована односторонньою декларацією російського уряду. Уряд в односторонній декларації запропонував виплатити заявникам компенсацію в розмірі від 1 500 до 3 000 євро в залежності від тривалості періоду невиконання рішення, задовольнивши вимоги заявників в остаточному рішенні Суд признав компенсації в розмірі від 2 300 до 5 200 євро.

Дивно, але Суд лише двічі у власній історії приймав рішення щодо поновлення заяв в реєстрі справ. Станом на 2015 р. дві вищезазначені справи залишаються єдиними випадками, які можна знайти в базі даних Суду. У дослідженні Х. Келлер, суддю Європейського суду з прав людини у відставці (2003-2012) Е.-Х. Фура-Сандстрьом відзначала що, «Суду відомо про декілька рідкісних справ, в яких уряди, адміністрація або державні органи погрожували заявникам, щоб ті відкликали свої заяви. Звичайно, якщо вони можуть робити це, вони також можуть і тиснути (на заявників – С. Б.) щодо врегулювання. Тому я не виключаю цього, але мені про це достеменно невідомо» [285, р. 162].

Наприклад, у справах Васильєва проти Російської Федерації та Матрьона Полупанова проти Російської Федерації, сторони нібито досягли дружнього врегулювання і згодом представили його до Суду. Проте, з часом, заявниці стверджували, що уклали ці угоди про дружнє врегулювання під психологічним тиском, який здійснювався на них російською владою.

Ми вважаємо, що це пов'язано перш за все з тим, що дружнє врегулювання в цілому успішно працює. Тим не менш, ми переконані, що співвідношення відновлених в реєстрі справ заяв відповідно до п. 2 ст. 37 Конвенції може почати зростати, як тільки Суд розпочне надмірно активну практику використання дружнього врегулювання і односторонніх декларацій у справах проти держав із системними структурними проблемами на національному рівні.

2.2. Види процедури дружнього врегулювання в практиці Європейського суду з прав людини

У сфері застосування процедури дружнього врегулювання у Страсбурзькому суді, сьогодні існує значний розрив між правом в теорії і правом на практиці. В нашому дослідженні, ми вирішили вийти за рамки правової доктрини, спробувавши класифікувати види процедури дружнього врегулювання за категоріями справ. Така класифікація ілюструє різноманітність процедури в цілому, при майже незмінній правовій основі для всіх видів процедур.

Питання, чому кількісні показники угод про дружнє врегулювання за участю різних Договірних держав значно відрізняються, не може бути вирішене виключно з юридичної точки зору. Політика держав у проведенні політики дружнього врегулювання, довіра Суду та його Секретаріату до зацікавленої держави – сторони Конвенції, відіграє домінуючу роль. Проте, пояснення існуванню цих відмінностей, безсумнівно, лежить за межами правової доктрини.

Нам уявляється, що в цілому, в Суді єдине або уніфіковане ставлення до дружнього врегулювання відсутнє. Секретаріат Суду відіграє стрижневу роль у застосуванні практики дружнього врегулювання. Те, що число угод про дружнє врегулювання значно збільшилось в останні роки, головним чином, пояснюється активною позицією Секретаріату Суду.

Секретаріат Суду – є структурним підрозділом Суду, що забезпечує правову й адміністративну підтримку його роботи [53]. При цьому, він є професійно навченим, але не монолітним підрозділом. Юристи, адміністративні й технічні

працівники Секретаріату, а також суддівський корпус можуть мати кардинально різні персональні погляди на політику дружнього врегулювання.

Як вже було зазначено вище, важливою характеристикою дружнього врегулювання як міжнародної примирливої процедури має бути переговорний процес сторін, але протиріччя полягає в тому, що значною мірою, сторони не ведуть переговорів щодо дружнього врегулювання, принаймні, не в традиційному сенсі поняття «переговори».

З формальної юридичної точки зору, існують різні стадії розгляду заяви, упродовж яких може бути досягнене дружнє врегулювання, втілене в різних формах юрисдикційних рішень Суду. Нормативно-правова база, якою керується в своїй роботі Суд відіграє в цьому переважаючу роль. Однак, найважливішим питанням є те, чи потрапляє подана заява в сферу прецедентного права Суду. Крім того, необхідно враховувати, що спори можуть бути врегульовані на національному або на європейському рівні, з допомогою або без допомоги Суду. Дружнє врегулювання може бути наслідком рішенням щодо суті, в якому Суд визнає порушення Конвенції, але не вирішує фінансових питань. Нарешті, дружнє врегулювання може стосуватись одного заявника, або невеликої групи заявників, або може мати наслідки для великої групи осіб, у визначенні заходів загального характеру. Ці фактори є вирішальними для різновидів процедур дружнього врегулювання, які регулюються однією і тією ж самою нормативно-правовою базою, але виконують різні цілі.

В ході нашого дослідження ми з'ясували, що для всебічної оцінки прецедентного права і практики Суду, надалі необхідно розрізняти процедури дружнього врегулювання та подання односторонньої декларації, це різні форми міжнародної примирливої процедури в Європейському суді з прав людини із специфічними характеристиками. Докладніше про це, у підрозділі 2.3.

Класифікація, якої ми будемо дотримуватися в даній роботі, будується на основі критеріїв, запропонованих Х. Келлер [285, р. 60–61]. Хоча ця класифікація не є абсолютно суворою, і часто важко провести чітку межу між двома різновидами процедури дружнього врегулювання, вона відображає основні відмінності різних

видів процедур і дозволяє їх деяким чином структурувати. Класифікація Х. Келлер включає в себе 1) множинні домовленості, 2) типові домовленості, 3) прості домовленості, 4) подальші домовленості, 5) типове дружнє врегулювання, 6) подальше дружнє врегулювання, 7) пілотне дружнє врегулювання, 8) справжнє дружнє врегулювання.

Оскільки дефініції, наведені нижче будуть стосуватись, в тому числі повторюваних справ або «справ-клонів», «провідних» справ та «пілотних» рішень Суду. Ми вважаємо за необхідне наперед визначити ці поняття.

У 2011 р. в своїй щорічній доповіді Комітет Парламентської асамблеї Ради Європи з юридичних питань і прав людини чітко відповів на питання, що таке «провідні» справи («leading» cases), «клони» або «повторювані» справи («clone» або «repetitive» cases) та «ізольовані» справи («isolated» cases) [306].

«Провідною» справою – є справа, яку або Суд, в одному зі своїх рішень щодо суті, або Комітет Міністрів визначив «як таку, що відкриває нову структурну/загальну проблему в державі-відповідачеві, і яка, таким чином, вимагає прийняття нових загальних заходів (хоча вони, можливо, вже були прийняті до того часу у рішенні суду щодо суті), більш або менш важливих в залежності від справи. Цей термін також включає в себе «пілотні рішення», які виходять за рамки конкретної справи або справ, щоб покрити в межах досяжності всі подібні справи, що піднімають одну й ту ж основну проблему [306].

«Справи-клони» або «повторювані» справи, визначаються Судом, як заяви про порушення, які були предметом розглядів, що завершилися винесенням «пілотних/провідних» найзначущих рішень Європейського суду з прав людини, в яких Комітетом Міністрів визначено структурну або системну проблему в одній або декількох «провідних» справах; ці справи як правило, групуються разом із «провідною» справою, для подальшого розгляду Комітетом Міністрів [336; 248]. Комітет Міністрів підкреслює, що іноді коли справа розглядається в перший раз може бути важко встановити (чи є така справа провідною – С. Б.), наприклад, може статися так, що спочатку справу буде кваліфіковано як «ізольовану» і згодом у

світлі нової інформації, що підтверджує існування структурної проблеми перекваліфіковано, як «провідну» [306].

Справи, в яких порушення Конвенції залежить від конкретних обставин справи і де мало ймовірно, повторення зазначеного порушення позначаються Судом, як «ізолювані справи» («isolated cases») [336, р. 31].

Доповідач Комітету з правових питань та прав людини Парламентської Асамблеї Ради Європи С. В. Ківалов, посилаючись на Пояснювальну записку Секретаріату Європейського суду з прав людини [249] вказує, що метою пілотного рішення є: (а) «визначити, чи мало місце порушення Конвенції в конкретному справі»; (b) «визначити дисфункцію національного законодавства, яка викликала порушення»; (c) «надати чіткі вказівки уряду про те, як це можна усунути дану дисфункцію»; (d) утворити національні засоби правового захисту, здатні вирішити подібні справи (у тому числі і ті, що вже знаходяться на розгляді Суду в очікуванні пілотного рішення), або, принаймні, привести до врегулювання всіх тих справ, що перебувають на розгляді Суду [308].

Ще раз звернемо увагу, що якщо справа при розгляді ідентифікована Секретаріатом, як «повторювана», заява направляється в ту саму секцію Суду, що вже розглядає аналогічні заяви. Зазвичай секція Суду розглядає декілька «справ-клонів» за один календарний день. Таким чином, для розуміння сутності деяких видів процедур дружнього врегулювання, важливо розуміти, що поняття «справ-клон» стосується змісту самої заяви.

Упродовж останніх п'яти років після набуття чинності Протоколом № 14 до Конвенції, в розумінні природи та підходів до багатьох процесуальних процедур Європейського суду з прав людини, як ззовні, так і в середині самого Суду, відбулися істотні зміни.

В залежності від категорій справ, ступеню участі заявника в процесі переговорів щодо дружнього врегулювання, форми судового рішення, кількості заявників, способу моніторингу за виконанням умов дружнього врегулювання, рекомендованих Судом індивідуальних та загальних заходів, місцем досягнення дружнього врегулювання, ступенем конфіденційності переговорів, стадій судового

процесу на яких було досягнуто дружнє врегулювання та кола суб'єктів, ми пропонуємо розрізняти такі види процедури дружнього врегулювання у Страсбурзькому суді:

1. За категоріями справ:

- типове дружнє врегулювання;
- групове (об'єднане) дружнє врегулювання;
- імпліцитне (неявне) дружнє врегулювання;
- реальне дружнє врегулювання;
- подальше дружнє врегулювання;
- пілотне дружнє врегулювання;
- міждержавне дружнє врегулювання.

2. За формою судового рішення:

- рішення щодо дружнього врегулювання – у формі рішення (decision) або рішення щодо суті (judgement);
- рішення щодо вилучення заяви з реєстру справ – у формі рішення (decision);
- рішення щодо дружнього врегулювання – у формі доповіді Комісії (report) або у формі рішення (decision) до 1998 р.

3. За кількістю заявників:

- просте – один заявник;
- групове (об'єднане) – два і більше заявника, група заявників, об'єднання заяв.

4. За колом суб'єктів:

- дружнє врегулювання спорів за індивідуальними заявами за ст. 34 Конвенції;
- міждержавне дружнє врегулювання за ст. 33 Конвенції.

5. За способом моніторингу за виконанням умов дружнього врегулювання:

- з наглядом Комітету Міністрів Ради Європи – рішення щодо дружнього врегулювання та рішення щодо суті;
- без нагляду Комітету Міністрів Ради Європи – рішення щодо вилучення заяви з реєстру справ.

6. За рекомендованими заходами:

- лише індивідуальні заходи – переважна більшість рішень;

- лише загальні заходи – вкрай рідко, найчастіше гучні справи, що мають політичне значення;

- індивідуальні та загальні заходи – переважно, але не вичерпно, в пілотному дружньому врегулюванні, коли підіймається проблема системного характеру на національному рівні.

7. За місцем укладення угоди про дружнє врегулювання:

- укладення угоди про дружнє врегулювання в Суді;
- укладення угоди про дружнє врегулювання на національному рівні.

8. За стадіями судового процесу на яких було досягнуто дружнє врегулювання:

- на стадії комунікації заяви;
- на стадії оголошення заяви прийнятною;
- на стадії постановлення рішення щодо суті;
- на стадії виконання рішення щодо суті.

9. За ступенем конфіденційності переговорів:

- дружнє врегулювання як результат конфіденційного процесу переговорів;
- дружнє врегулювання у відкритому судовому процесі.

На підставі зазначеної вище класифікації і дефініцій, а також проаналізованої судової практики, ми детально розглянемо в даній роботі шість видів процедур дружнього врегулювання за категоріями справ: типове, імпліцитне, групове (об'єднане), реальне, подальше, пілотне. Окремо буде розглянуто формальне дружнє врегулювання спорів (поза рамками судового провадження). Така класифікація представляється нам найбільш яскравою і в той же час змістовною.

Зазначимо, що в статистику рішень Суду щодо дружнього врегулювання (позначка *friendly settlement*) потрапляють лише рішення щодо справжнього, типового, імпліцитного, подальшого та пілотного (якщо у рішенні є посилання на пілотну справу) дружнього врегулювання.

Формальне дружнє врегулювання. Розуміння природи дружнього врегулювання як міжнародної примирливої процедури, яка не може існувати в чистому вигляді поза системою органів міжнародного правосуддя у сфері захисту

прав людини, якнайбільше відокремлює дружнє врегулювання від інших примирливих процедур.

Наше дослідження максимально фокусується на тих справах, які були врегульовані в рамках судової процедури. Тим не менш, ми не маємо права відкидати варіант, що сторони можуть також домовитися, щодо вирішення спору без допомоги Суду, переважно, це може відбуватися на національному рівні. В якості єдиного виключення, ми схильні виокремлювати такий вид процедури дружнього врегулювання, як формальне дружнє врегулювання.

Іноді лише загроза констатації порушення Конвенції може підказати уряду почати переговори із заявником. На теперішній час, ця процедура відбувається згідно з п. 1 (b) ст. 37 Конвенції, коли «Суд може на будь-якій стадії провадження у справі прийняти рішення про вилучення заяви з реєстру, якщо обставини дають підстави дійти висновку, що спір уже вирішено» [73].

Час від часу в затяжних справах стомлені судовими дебатами сторони вирішують звернутись до Суду, щодо вилучення заяви з реєстру на підставі того, що спір було вирішено поза Судом. Найраніший випадок формального дружнього врегулювання, який нам вдалося знайти в базі даних Суду HUDOC повертає нас у 1967 р., у справі Куртц та Зелтманн проти ФРН (*Kurtz et Seltmann contre la République fédérale d'Allemagne*) [292], адвокат заявників повідомив Комісію, що сторонами були досягнуте позасудове врегулювання, і заявник вважає, що заява стала позбавлена підстав. Комісія, переконавшись, що врегулювання досягнуте на основі поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція, вилучила заяву з реєстру справ.

Хоча відмінність між формальним дружнім врегулюванням та іншими видами процедур дружнього врегулювання, здається зрозумілою, на практиці розрізняти ці види процедури може бути доволі складно.

Дружнє врегулювання завжди вимагає рішення, рішення щодо суті або остаточного рішення винесеного Судом із посиланням на ст. 39 Конвенції. Якщо заявник виражає намір далі не підтримувати свою заяву вже після того, як досягнуте формальне дружнє врегулювання з національним урядом, у таких

ситуаціях, Секретаріат Суду, як правило, не бере участь в переговорах. Суд може вилучити такі заяви з реєстру лише за умови, якщо подальший розгляд заяви не є виправданим на основі поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція та Протоколи до неї (п. 1 ст. 37 Конвенції). Суд приймає таке рішення у формі рішення про вилучення заяви з реєстру.

В рамках рішень щодо вилучення заяви з реєстру справ, Суд не заслуховує думку сторін і не покладається на неї. В тексті рішення зазначається, що сторони відмовились від усіх взаємних претензій і не звертаються з клопотанням про передання справи на розгляд Великої палати. В деяких справах, коли не було жодної відповіді на листи Суду від імені заявників, Суд може вилучити заяву з реєстру справ у зв'язку з відсутністю інтересу з боку сторін або за іншими невідомими причинами (відсутність будь-якої реакції заявника). Час від часу, Суд також може вирішити, що сторони не виявляють явних намірів клопотати про передання справи на розгляд Великої палати.

У більшості рішень Суду щодо формального дружнього врегулювання, у тексті рішення щодо вилучення заяви з реєстру, відтворена формула, що «позивач відмовився від усіх інших претензій щодо яких було подано заяву і не буде вимагати передання справи на розгляд Великої палати». У справах, коли вилучення заяви було умовою формального дружнього врегулювання, сторони прямо вказували на це в документах переданих до Суду.

Іноді, Суд брав до відома намір заявника не підтримувати свою заяву і зазначав, що він не бачить жодних додаткових підстав для розгляду справи, враховуючи, що існує прецедентне право Суду. Прийняття відповідного законодавства на національному рівні, також могло бути важливим фактором для Суду, врахувати формальне дружнє врегулювання між сторонами.

Варто відзначити, що функцію формального дружнього врегулювання можна віднести до функцій перехідного правосуддя, про які зазначають в своїх працях професор Даремського університету (Велика Британія) Т. Аллен та професор Університету Торонто (Канада) Д. Дізенхаус [169; 222].

Гарним прикладом тут може слугувати справа Хегнар та Періскопус АС проти Норвегії (Hegnar and Periscopus AS v. Norway), яка потрапила до Суду, але потім була формально врегульована. Уряд відкрито послався на прецедентне право Суду, визнавши, що національне рішення може викликати стурбованість в контексті ст. 10 Конвенції.

Перехідна функція формального дружнього врегулювання стала очевидною у ряді справ проти Словенії. У 2007 р. у Словенії почав функціонувати закон, із зазначенням у перехідних положеннях якого, що дія даного закону поширюється на рішення у справах, що були винесені до ухвалення цього закону. Уряд Словенії був готовий самостійно визнати порушення за п. 1 ст. 6 Конвенції і виплатити справедливій компенсації.

Різниця між цими справжнім та формальним дружнім врегулюванням полягає і в ступені участі працівників Суду у переговорах щодо врегулювання. В той час як Суд майже не залучається до переговорів щодо формального дружнього врегулювання, він відіграє активну роль у справжньому дружньому врегулюванні.

Другою важливою відмінністю є те, що формальне дружнє врегулювання схвалюється виключно у формі угоди між сторонами на національному рівні із подальшим вилученням заяви з реєстру, часто навіть після того як заява була передана до Страсбурзького суду, в той час як реальне дружнє врегулювання, схвалюється Судом у вигляді рішення, рішення щодо суті або остаточного рішення.

На жаль, сьогоднішня політика підвищення рівня конфіденційності нарад і переговорів сторін щодо дружнього врегулювання, в поєднанні із тенденцією останніх років щодо зниження інформативності рішень Суду до абсолютного мінімуму, призводить до ускладнення в роботі щодо пошуку формального дружнього врегулювання в рішеннях Суду та розмежування тих чи інших видів процедур.

Ми вважаємо, що за відсутності прямого посилання на ст. 39 Конвенції або оформлених декларацій щодо дружнього врегулювання, неможливо достеменно дізнатись чи була насправді сторонами висунута та чи інша пропозиція до того як справа була вилучена з реєстру, вважати формальне дружнє врегулювання,

дружнім врегулюванням у чистому вигляді було б помилковим, така взаємна домовленість не проходить достеменну перевірку Суду на відповідність Конвенції.

Формальне дружнє врегулювання можна розглядати лише в ретроспективному або навіть в соціально-правовому аспекті.

Типове дружнє врегулювання. Той факт, чи належить та чи інша справа, що надійшла до Страсбурзького суду, до прецедентного права Суду – має вирішальне значення для майбутньої долі заяви. Особливо, у справах, що стосуються тривалості судового розгляду, строків утримання під вартою на стадіях дізнання і досудового слідства, невиконання рішень національних судів, що набрали законної сили. В таких справах, Секретаріат, як правило, надсилає сторонам лист-пропозицію із повним чорновим варіантом проекту угоди про дружнє врегулювання, вказуючи, що на те, «що Суд надає себе у розпорядження заінтересованих сторін для забезпечення дружнього врегулювання спору на основі поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція та Протоколи до неї» (в контексті п. 1 ст. 39 Конвенції) [73].

Для таких пропозицій – чорнових варіантів угод представлених Секретаріатом Суду, ми пропонуємо використовувати узагальнюючий термін – типове дружнє врегулювання.

Чорновий варіант майбутньої угоди, яку пропонує сторонам Секретаріат Суду містить конкретну фінансову пропозицію щодо «справедливої сатисфакції». Така пропозиція зазвичай робиться у письмовій формі і має бути доведена до відома сторін незалежно від їх намірів врегулювати справу. Ніяких реальних переговорів між сторонами не відбувається. На даному етапі, інформація, надана заявником, його, або її представником Секретаріату Суду відіграє вирішальну роль.

Питання, чи повинен заявник наполягати на звичайній процедурі розгляду справи або повинен прийняти пропозицію Секретаріату щодо врегулювання не має простої відповіді. Переваги та недоліки такого рішення для заявника мають бути ретельно вивчені.

В ході аналізу судової практики, ми дійшли висновку, що в таких ситуаціях, різні, хоча не всі, Секції Суду мають повторювану практику – пропонувати трохи

більш високий рівень компенсації (приблизно на 10 відсотків більший від фінансової винагороди, яку можна було б отримати в ході звичайної процедури розгляду справи). Це збільшення призначається, для того щоб бути стимулювати заявника до дружнього врегулювання, незважаючи на відсутність констатації порушення Конвенції.

Необхідно відзначити, що лише у справах проти Турецької Республіки, встановлення порушення Конвенції, найчастіше є передумовою для будь-яких дій сторін щодо дружнього врегулювання.

Варто також відзначити, що пропонована Секретаріатом Суду грошова сума, трохи вища за ту, яку заявник може отримати в ході судового розгляду, у випадку якщо заявник не бажає врегулювати справу, держава-відповідач може спробувати припинити розгляд справи, запропонувавши односторонню декларацію.

Якщо крок фінансової пропозиції Секретаріату щодо врегулювання не мав успіху, оскільки держава – сторона Конвенції відмовилась від врегулювання, можна було б очікувати, що остаточна сума грошової компенсації в рішенні Суду, мала б бути трохи більшою в контексті ст. 41 Конвенції. Проте, вона не збільшується, ми не знайшли жодних доказів протилежного.

Подібної логіки дотримувався Суд у справі Альфатлі проти Туреччини (Alfatli and Others v. Turkey), яка наочно ілюструє цей механізм. Заява була подана від шістнадцяти турецьких громадян які скаржились на те, що кримінальна справа порушене проти них, не була розглянута справедливо та упродовж розумного строку відповідно до вимог п. 1 ст. 6 Конвенції. Крім того, окремі заявники скаржились, що їх право на справедливий і публічний судовий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом було порушено, оскільки вони були засуджені військовим судом, який не був незалежним і безстороннім. Всі заявники, крім одного погодились врегулювати справу. В порядку дружнього врегулювання, Уряд Турецької Республіки готовий був сплатити повну суму в 222 650 євро. П'ятнадцять заявників були розподілені на чотири групи. Заявники з кожної групи отримали по 16 500, 14 500, 14 636 або 15 325 євро із прийняттям до уваги тривалості кримінального провадження на національному рівні.

Один із заявників не погодився врегулювати справу, посилаючись в своїй заяві на ті самі порушення Конвенції (право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом). Факт порушення Конвенції було встановлено і заявник, відповідно до ст. 41 Конвенції (право на справедливу сатисфакцію), вимагав компенсацію у розмірі між 20 000 та 30 000 євро. За рішенням Суду, Уряд Турецької Республіки був змушений заплатити заявникові загальну суму у розмірі 13 000 євро.

Звісно ж, із деталей справи важко визначити, до якої з чотирьох груп заявників можна було б віднести даного заявника, якщо б він погодився на дружнє врегулювання справи. Тим не менш, сума компенсації явно демонструє, що з точки зору фінансової вигоди, добиватися рішення щодо суті було не найкращим вибором.

Таким чином, принаймні, з психологічної точки зору, заявник отримав задоволення в тому, що Суд визнав, що в його справі мав місце факт порушення Конвенції. З практичної точки зору, видається, що він міг би отримати більшу суму грошової компенсації погодившись на дружнє врегулювання із державою.

Заявники та їх представники, звертаючись до Страсбурзького суду, на наше переконання, мають приділити достатню увагу вивченню механізму дружнього врегулювання, перш ніж просто відкинути пропозицію типового дружнього врегулювання.

У типовому дружньому врегулюванні, Урядовий уповноважений іноді прагне зменшити запропоновану Судом суму справедливої сатисфакції, у справах, коли уряд, *ex hypothesi* (ймовірно), програє на основі існуючого прецедентного права Суду, і там де, наприклад, є численні судові рішення, що підтверджують рівень компенсацій, опір держави, таким чином, лише значно ускладнює ситуацію.

У разі виникнення спору про розмір належної компенсації, яку отримає заявник, для Секретаріату Суду набагато легше розглядати справу за звичайною процедурою, ніж докладати зусиль до дружнього врегулювання. Опір будь-якої зі сторін пропозиціям про врегулювання, в більшості випадків, сигнал для Секретаріату про закінчення процесу врегулювання і повернення справи до

провадження за звичайною процедурою. Як нам видається, це чітка позиція Суду, що винесення рішення щодо суті або рішення є набагато більш швидким і ефективним способом завершити справу, якщо пропозиція щодо дружнього врегулювання викликає суперечки сторін.

На цьому тлі виникає питання, а чи може пропозиція Секретаріату Суду взагалі розглядатись як реальний метод дружнього врегулювання? Оскільки, в цьому контексті, жодна зі сторін не бере на себе ініціативу залагодити справу і ніяких переговорів між сторонами не відбувається. Більше того, пропозиції щодо врегулювання, як правило, завершуються нічим, якщо сторони не можуть домовитись про відповідну компенсацію. Якщо ж, від пропозиції фінансової компенсації відмовляється заявник, це лише може прискорити подання державою – учасницею Конвенції односторонньої декларації.

Як зазначає Х. Келлер, посилаючись на Урядового уповноваженого Польщі у справах Європейського суду з прав людини (2001-2012) Я. Воласевіча, коли заявники відмовляються від запропонованих компенсацій, він використовує односторонні декларації [285, р. 67].

Отже, типове дружнє врегулювання насамперед застосовується у сфері чинного прецедентного права Суду, проте певна «спонтанність», цього різновиду врегулювання може виступати як передумовою успішного врегулювання, так і уніфікованим вихідним сигналом для держави подати односторонню декларацію, у разі відмови заявника від поданої пропозиції врегулювання.

Групове або об'єднане дружнє врегулювання. Ми схильні до того, що окрему підгрупу утворює групове або об'єднане дружнє врегулювання, утворене об'єднанням заяв, груповими заявами або заявами із великою кількістю заявників.

Як зазначають Х. Келлер та Д. Сутер, «множинна процедура» (mass procedure), «може використовуватись тоді, коли Суд має справу з конкретними (специфічними – С. Б.) заявами» [284, р. 65].

Групове або об'єднане дружнє врегулювання схвалюється рішенням або рішенням щодо суті і має додаткові характеристики:

- це дружнє врегулювання щодо декількох заяв (мінімум двох);

- воно завжди включає в себе два і більше заявника, в основному десятки, іноді навіть сотні заявників;
- заяви хоч і підіймають спільну проблему, вони базуються на різних фактах, це не одна заява з декількома заявниками;
- імена всіх заявників вказуються у вигляді таблиці після тексту рішення.

Групове або об'єднане дружнє врегулювання має всі вищезазначені ознаки, супроводжуючись злиттям заяв, найчастіше із схожим формулюванням, «Суд вирішує об'єднати заяви та вилучити їх з реєстру справ» (Антоненко та Омелянчик проти України) або «Суд вважає, що заяви мають бути об'єднані, враховуючи спільність їх фактичного та юридичного підґрунтя» (Людмила Олексіївна Букова проти України та 8 інших заяв) [7; 83]. Групове або об'єднане дружнє врегулювання за природою першого рішення може належати до будь-якого виду процедур дружнього врегулювання.

Імпліцитне (неявне) дружнє врегулювання. З огляду на тенденції судової практики Страсбурзького суду, необхідно зауважити, що сьогодні заявники все частіше погоджуються на односторонні декларації запропоновані урядом у справах, що стосуються стійкого прецедентного права Суду. Формулювання зазначене в рішенні Суду у справі Федотова проти Росії, є гарним прикладом демонстрації того підходу до односторонніх декларацій, який сформувався сьогодні в Європейському суді з прав людини, «Суд хотів би зазначити, що сторони не зуміли дійти дружнього врегулювання у справі. Суд нагадує, що за певних обставин, заява може бути виключена з реєстру справ, згідно з п. 1 (с) ст. 37 Конвенції на підставі односторонньої декларації уряду-відповідача, навіть якщо заявник бажає продовжити розгляд справи. Однак треба зазначити, що ця процедура є виключною і як така може обійти відмову заявника досягнути дружнього врегулювання. Крім того, прийняття умов дружнього врегулювання запропонованого урядом є радше правом заявника, ніж його обов'язком, й відмова в подібному рішенні не може сама по собі розглядатись, як відсутність наміру далі підтримувати свою заяву. Крім того, Суд хотів би зазначити, що необхідно розрізняти заяви зроблені в контексті суворо конфіденційного дружнього врегулювання з одного боку і односторонні

декларації подані державою-відповідачем публічно і в контексті змагальної судової процедури» [254].

Теоретичні відмінності між дружнім врегулюванням і односторонніми деклараціями майже стерлися, на практиці вони постійно перетинаються і деякою мірою накладаються одне на одного.

Рішення Суду щодо вилучення заяви з реєстру справ згідно з п. 1 ст. 37 Конвенції охоплюють як дружнє врегулювання, так і односторонні декларації. Фактично результатом згоди заявника із пропозицією односторонньої декларації завжди буде дружнє врегулювання, оскільки обидві сторони погодилися вирішити справу на основі заходів, викладених у пропонованій односторонній декларації уряду, тобто, принаймні на визнанні порушення і фінансовій винагороді.

Після набуття чинності Протоколом № 14 до Конвенції, в деяких справах, коли заявник погоджується на пропоновану урядом односторонню декларацію, Суд почав використовувати у своїх рішеннях наступну формулу «неявне дружнє врегулювання між сторонами» (*implied friendly settlement between the parties*). В якості прикладу, справедливо буде навести рішення Суду у справі Юлія Володимирівна Тимошенко проти України між сторонами, в якому Суд зазначив, «що заявник висловив згоду з умовами декларації щодо дружнього врегулювання, запропонованої урядом і вважає, що згода заявника може розглядатись як неявне дружнє врегулювання між сторонами. Тому Суд бере до відома дружнє врегулювання, досягнуте між сторонами. Він переконаний, що угода укладена на основі поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція та протоколи до неї і не бачить причин для продовження розгляду заяви» [362].

Необхідно відзначити, що на практиці, в цьому та інших схожих рішеннях Суд фактично закріпив у власній прецедентній практиці акцептовані (підкреслено – С. Б.) односторонні декларації як різновид процедури дружнього врегулювання. Вважаючи односторонні декларації окремою формою міжнародної примирливої процедури в Європейському суді з прав людини. Для таких рішень, у цьому дослідженні ми пропонуємо використовувати узагальнюючий термін – імпліцитне (неявне) дружнє врегулювання, відповідно до термінології самого Суду.

Реальне дружнє врегулювання. Основний засіб, за допомогою якого заявники та держави – сторони Конвенції досягають згоди, що призводить до припинення провадження по справі, це – реальне дружнє врегулювання, яке є результатом процесу переговорів, які відбуваються за сприяння Секретаріату Суду або лише між сторонами. Як правило, реальне дружнє врегулювання супроводжується досягненням сторонами домовленості врегулювати вимоги висунуті у конкретній заяві після реального посередництва, незалежно від того, чи призвела така домовленість до прийняття загальних заходів, зокрема, внесення поправок до законодавства, чи за необхідності, до заходів індивідуального характеру, чи лише до присудження справедливої фінансової компенсації. Ініціатива щодо справжнього дружнього врегулювання може надходити і від самих сторін, і від Секретаріату Суду.

Прихильницею цього виду дружнього врегулювання є Х. Келлер, яка зазначає, що «в сферах, де не існує встановленого прецедентного права Суду – тобто у відмінних від оскарження права на справедливий і публічний судовий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, строку досудового утримання під вартою та невиконання судових рішень які набрали законної сили – Секретаріат може іноді запропонувати перший чорновий проект для дружнього врегулювання» [285, р. 69].

Проте, таке врегулювання не відбувається на регулярній основі і не слідує конкретній, детально розробленій схемі на відміну від процедури типового дружнього врегулювання. В обставинах справжнього дружнього врегулювання між сторонами відбуваються реальні переговори.

Як вказує Х. Келлер, «таке дружнє врегулювання, на внутрішньому жаргоні Суду, називають «непаперовим» дружнім врегулюванням [285, р. 69], на відміну від типового дружнього врегулювання, яке зазвичай пов'язане із процедурою документування.

В абсолютних цифрах, більшість угод про дружнє врегулювання в Суді за останні роки відносяться до різновиду типового дружнього врегулювання, яке було

розглянуто вище. Реальне дружнє врегулювання найменш розповсюджений та найрізкісніший різновид процедури дружнього врегулювання.

При цьому, варто зазначити, що значну кількість ознак справжнього дружнього врегулювання запозичило пілотне дружнє врегулювання, яке утворює власну окрему підгрупу.

Подальше дружнє врегулювання. За загальним правилом, Суд компенсує у повному обсязі лише дійсно завдані заявникові збитки. Однак у випадку, якщо розмір фактично понесених збитків не піддається точному розрахунку, він може присудити компенсацію у розмірі, що відповідає приблизним розрахункам, підготовленим на основі наявної фактичної інформації. Суд може також вважати справедливим, присудити суму компенсації менше реально понесених збитків або витрат або не присудити нічого [242].

Важливо розуміти, що в наміри Суду ніколи не входить покарання Високої Договірної Сторони. Суд не вважає доречним присуджувати заявникам компенсації, кваліфіковані як «каральні», «обтяжливі» або «показові».

Однак на момент постановлення основного рішення, Суд не завжди в змозі точно оцінити збитки заявника. Дружнє врегулювання відіграє важливу роль в ситуаціях, коли Суд вже встановив порушення Конвенції, проте відклав вимогу заявника щодо відшкодування збитків на підставі того, що ця вимога не може бути задоволена в цей час. В такому випадку, Суд може відкласти рішення про справедливую сатисфакцію (just satisfaction) відповідно до ст. 41 Конвенції, в очікуванні вирішення питання розміру відшкодування в окремій угоді між сторонами в подальшому.

Як правило, Суд лише встановлює ліміт часу для передачі письмових зауважень сторін, документів щодо укладеної угоди або самого проекту угоди про врегулювання. В цих умовах, сторони у той чи інший спосіб, з або без допомоги Секретаріату, приходять до дружнього врегулювання. Таке врегулювання, насправді є набагато легшим, враховуючи, що порушення Конвенції не викликає сумнівів і питанням переговорів зазвичай залишається лише розмір фінансової компенсації. В подальшому, Суд вилучає справу з реєстру у формі рішення щодо

суті. Ми кваліфікуємо цей різновид процедури дружнього врегулювання, як подальше дружнє врегулювання.

Класичним прикладом подальшого дружнього врегулювання можна навести рішення у справі Земан проти Австрії (Zeman v. Austria), в якому наводиться докладний зміст угоди про дружнє врегулювання.

Пілотне дружнє врегулювання. У період кінця 70-х – 90-х рр. XX ст. Страсбурзький суд декілька разів стикнувся із значною кількістю однакових заяв, що впливали з якоїсь системної або структурної проблеми в національній правовій системі однієї з держав – сторін Конвенції, проте вже з 2000-х рр. звернення до Суду із проблемами системного характеру приймає особливо масовий характер.

Явище системних проблем в національних правових системах Суд вперше ідентифікував у 1978 р., в міждержавній справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» (Ireland v. the United Kingdom), зазначивши у своєму рішенні, що «практика несумісна з положеннями Конвенцією, полягає в накопиченні ідентичних або аналогічних порушень, які досить численні і взаємопов'язані, щоб складати не просто самотійні ізольовані інциденти, а бути елементами послідовності або системи» [278].

Між тим тенденція до об'єднання справ почала проявлятися вже після реформи Суду. Так, Х. Келлер зазначає, що 5 жовтня 1999 р., Суд постановив рішень щодо 11 заяв поданих проти Італії, щодо строків судового розгляду кримінальних справ на загальну суму грошових компенсацій 270 000 000 італійських лір та 15 183 євро; 19 жовтня 1999 р. щодо п'яти заяв проти Італії, щодо строків судового розгляду кримінальних справ на загальну суму грошових компенсацій 115 000 000 італійських лір тощо. Подібна практика у 1999 р. спостерігається і у справах проти Франції [285, р. 49].

У 1999 р. в справі Ботацці проти Італії (Botazzi v. Italy), Суд зазначив накопичення ідентичних порушень через відсутність достатнього засобу правового захисту на національному рівні, – «частота, з якою зустрічаються порушення демонструє, що існує накопичення однакових порушень, які досить численні, щоб

становити не просто самотійні інциденти. Такі порушення відображають постійну ситуацію, яка досі не усунена, і щодо яких позивачі не мають внутрішніх засобів правового захисту» [186].

Наслідком цього рішення, Суд схвалив близько 120 угод про дружнє врегулювання у справах проти Італії щодо порушення п. 1 ст. 6 Конвенції. Таким чином, ймовірне припущення, що Уряду Італії було простіше пропонувати заявникам фінансові компенсації, аніж проводити ті чи інші реформи.

Наприкінці 90-х рр. Суд ще не застосовував заходів загального характеру. Проте у 1999 р. у справі Кудла проти Польщі (*Kudla v. Poland*), Суд вперше підкреслив, що право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі згідно із ст. 6, 13 Конвенції має бути реалізовано, і вирішувати цю проблему необхідно на національному рівні.

Після приєднання до Конвенції держав Центральної та Східної Європи, число заяв почало рости експоненційно і прецедентне право Суду щодо системних або структурних проблем в державах різко почало зростати.

У 2004 р. Комітет Міністрів запропонував Суду для вирішення цієї проблеми новий інструмент, в тексті Резолюції Res(2004)3 Комітету Міністрів Ради Європи від 12 травня 2004 р. щодо рішень, які розкривають системну проблему, що лежить в основі порушення, Комітет Міністрів рекомендував Європейському суду з прав людини, «вказувати у своїх рішеннях, де встановлено факт порушення, по можливості, на системну проблему, що лежить в основі порушення Конвенції, та на джерело її виникнення, особливо коли вона впливає зі змісту чисельних заяв, для того щоб допомогти державам віднайти прийнятне рішення, а Комітету Міністрів контролювати його виконання» [212]. В той самий день Комітет Міністрів ухвалив Рекомендацію Res(2004)6 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо вдосконалення засобів правового захисту на національному рівні, яка звертала увагу на заходи, спрямовані на реалізацію вищезгаданого цього виду рішень [208].

У тому ж 2004 р., Суд використав новий інструмент у справі Броньовські проти Польщі (*Broniowski v. Poland*). Справа Броньовські стосувалась структурної

проблеми польського законодавства щодо компенсацій за втрачене майно польським громадянам після їх репатріації в Польщу після Другої світової війни, потенційними жертвами якої було 80 000 осіб. І хоча термін «пілотне рішення» в самому тексті рішення Великої палати не з'являється, за загальною думкою, прийнято вважати, що алгоритм «пілотного рішення» було вперше використано саме у справі Броньовські.

28 квітня 2008 р., Суд також вилучив з реєстру справу Хуттен-Чапска проти Польщі (Hutten-Czapska v. Poland) [266] внаслідок того що сторони досягли пілотного (через системний характер порушення права власності) дружнього врегулювання оформивши угоду про дружнє врегулювання, що містилась в тексті рішення Суду. Суд встановив порушення вимог ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції у зв'язку з тим, що закон зобов'язав заявницю – власницю найманого житла – за свій рахунок утримувати його в належному стані, а також обмежив її можливості щодо підвищення орендної плати та припинення договору найму. Польський уряд відшкодував заявниці матеріальну шкоди та судові витрати, а також зобов'язався прийняти заходи загального характеру, як-то: надати державну фінансову допомогу для інвестування в соціальне житло; дозволити власникам найманого житла збільшувати орендну плату, щоб покрити витрати на його утримання і ремонт і отримувати прибуток; забезпечити прозорість механізму підвищення орендної плати тощо. Суд затвердив укладену угоду про дружнє врегулювання й припинив провадження у справі, визнавши також зобов'язання уряду по відношенню до інших людей, що опинились в подібній до заявниці ситуації.

Невід'ємним наслідком визнання урядом своїх зобов'язань перед великою кількістю заявників є поєднання укладення із заявниками угод про дружнє врегулювання із поданням односторонніх декларацій за масовою процедурою. Ці дві риси найяскравіше характеризують пілотне дружнє врегулювання.

Так, у справі Бурдов проти Росії (№ 2), як зазначає А. І. Ковлер, лише у 2011 р. «укладено 27 мирових угод (угод про дружнє врегулювання – С. Б.); крім того, направлено до Європейського суду 834 односторонні декларації» [69].

Іншим прикладом є пілотне рішення Юрій Миколайович Іванов проти України, лише за 2013–2014 рр. Урядом України направлено свою позицію щодо більш ніж 1419 заяв серед більше ніж 18 000 заявників [151–152].

Л. Вільдхабер, визначав до восьми різних особливостей пілотного рішення. Вважаємо, що необхідно їх зазначити, оскільки вони характеризують елементи повноцінного пілотного рішення [21]. Серед особливостей пілотних рішень колишній суддя виділяє такі:

«1) виявлення порушення Великою Палатою, що вказує на те, що у державі існує проблема, яка стосується цілої групи осіб (тим не менш, у справі Бурдов проти Росії (№ 2), Суд дав зрозуміти, що пілотне рішення не обов'язково має виноситись Великою палатою – С. Б.);

2) надання висновку щодо того, що вказана проблема спричинила або може спричинити подання великої кількості інших заяв до Суду;

3) надання вказівки державам щодо загальних заходів, які необхідно вжити для вирішення проблеми;

4) вказівка на те, що ці національні заходи мають зворотну силу для вирішення існуючих подібних справ;

5) відкладення розгляду Судом усіх справ із цього ж питання;

6) рішення щодо вжиття правових та адміністративних заходів в резолютивній частині пілотного рішення;

7) відкладення будь-якого рішення з питання про справедливую сатисфакцію до вжиття державою зазначених заходів;

8) інформування основних зацікавлених органів Ради Європи щодо прогресу у виконанні пілотного рішення. До вказаних органів Ради Європи належить Комітет Міністрів, який є відповідальним органом за здійснення контролю за виконанням рішень Суду; Парламентська асамблея, а також Комісар з прав людини» [357, р. 69].

Основні питання в пілотному дружньому врегулюванні знаходяться в рамках ст. 41 Конвенції та застосування загальних заходів. У цьому сенсі, пілотне врегулювання суттєво відрізняється від типового і подальшого дружнього

врегулювання, оскільки пілотне врегулювання не лише турбується про індивідуального заявника, а й вимагає від уряду, запропонувати конкретні заходи загального характеру. Надзвичайно влучним тут є судження яке наводить Х. Келлер, посилаючись на колишнього віце-президента Європейського суду з прав людини професора Х. Розакіса, – «В Броньовські, ми б не прийняли дружнього врегулювання до винесення рішення щодо суті» [285, р. 73].

Розмах пілотного дружнього врегулювання стає очевидним, якщо врахувати подальший розвиток який відбувався як на національному, так і на європейському рівні у листопаді 2005 р., після дружнього врегулювання, укладеного у справі Броньовські і набрання чинності польським Законом від 8 липня 2005 р. про реалізацію права на компенсацію за втрачене майно, що залишилось за межами нинішніх кордонів польської держави (*Ustawa o realizacji prawa do rekompensaty z tytułu pozostawienia nieruchomości poza obecnymi granicami Rzeczypospolitej Polskiej*) [346], представники польського уряду відвідали Секретаріат Суду, оглянувши матеріали всіх справ заявників, що претендують на компенсації за втрачене майно на території річки Буг, які на той момент перебували на розгляді Суду. Метою цієї урядової місії було обрати групу претендентів, щодо яких, з причини їх віку, стану здоров'я або складної особистої ситуації, уряд готовий був забезпечити прискорене здійснення їх права на справедливую компенсацію, як це було визначено Законом.

У листі від 16 лютого 2006 р. уряд звернувся до Суду з іменами 50 заявників, які були включені в так звану «прискорену процедури виплат». 14 червня 2006 р., уряд представив документ із «планом дій» щодо виплат компенсацій. У цьому документі також уточнено вимоги та формальності, які мали бути виконані для того, щоб отримати компенсацію відповідно до положень закону. Закон встановив максимум 20 відсотків від поточної вартості майна залишеного за межами нинішніх кордонів Республіки Польща. Визначення вартості майна здійснювалось на підставі схожого нерухомого майна, що знаходилось у сфері порівнянних ринків нерухомості. При визначенні вартості майна враховувалась середня ціна аналогічного майна в даній місцевості, порівнянний рівень урбанізації та

адміністративного характеру в місцевості, де знаходилось майно в період до 1939 р. Особи, які не були задоволені цим рішенням звертались до Страсбурзького суду повторно проте марно. Суд постановив, що за умови дотримання процедури, якщо заявники та інші постраждалі особи отримають передбачені компенсації, подальший розгляд їх заяв та інших подібних заяв, не є виправданим.

Таким чином, дружнє врегулювання досягнене сторонами після винесення пілотного рішення Суду, за посередництва Секретаріату Суду або без такого посередництва, ми відносимо до пілотного дружнього врегулювання.

Міждержавне дружнє врегулювання. Конвенція розрізняє два види заяв: індивідуальні, які подаються будь-якою особою чи групою осіб, юридичною особою приватного права чи неурядовою організацією щодо порушення їх прав; та міждержавні заяви, подані однієї державою – стороною проти іншої.

Мета дружнього врегулювання по міждержавних заявах, та ж сама, що і в окремій індивідуальній заяві. Сторони прагнуть уникнути авторитетного рішення щодо суті, що як результат, допоможе не залучати до справи увагу громадськості та засобів масової інформації. Тим не менш, дружнє врегулювання щодо міждержавних заяв має дві важливі відмінності. По-перше, сторони ведуть переговори на формально паритетній збалансованій основі (за принципом суверенної рівності, згідно з п. 1 ст. 2 Статуту ООН), по-друге, вкрай незначна кількість прикладів міждержавного дружнього врегулювання, демонструє, що його роль в прецедентному праві Суду доволі сумнівна. Останнє безумовно, пов'язано із тим, що міждержавні заяви в цілому використовуються дуже рідко. Договірні держави неохоче починають процес одна проти одної, оскільки процедура міжнародного судового розгляду сама по собі за своєю природою не є дипломатичною, а це може негативно вплинути на дипломатичні відносини однієї держави – учасниці Конвенції з іншою.

Станом на травень 2015 р. Європейським судом з прав людини було отримано 18 міждержавних заяв щодо наявності в діях держави-відповідача порушень Конвенції, у 4 справах Судом були постановлені рішення щодо суті [237]. Крім того у 2 справах було постановлені рішення щодо дружнього врегулювання.

М. Дженіс, Р. Кей та Е. Бредлі зазначають, що «перше дружнє врегулювання в міждержавній справі мало місце у 1985 р.» [45, с. 54]. Справа стосувалася п'яти заяв, поданих у 1982 р. «Франція, Норвегія, Данія, Швеція та Нідерланди проти Туреччини» (France, Norway, Denmark, Sweden, the Netherlands v. Turkey) [257], де вони скаржились на те, що внаслідок введення у 1982 р. воєнного стану, Туреччина порушила 6 статей Конвенції. Представники урядів провели ряд зустрічей, після чого передали Комісії спільний проект врегулювання з пропозицією турецькому уряду взяти на себе відповідальність за дотримання всіма державними органами зобов'язань за ст. 3 Конвенції. Крім того, в угоді про дружнє врегулювання «із задоволенням» зазначалося, що Уряд Туреччини після оголошення про частковий відступ від дотримання Конвенції у 1980 р. поступово скорочує територію, на якій діє воєнний стан, змінивши ряд правових документів.

У своїй доповіді від 7 грудня 1985 р. Комісія зазначила, що актом дружнього врегулювання було визнано, що внесені Туреччиною до свого законодавства зміни відповідають її зобов'язанням, передбаченим Конвенцією. Сторони також домовилися про те, що Уряд Туреччини у 1986 р. представить Комісії три періодичні доповіді з викладом законодавчих та практичних заходів щодо забезпечення ефективного дотримання положень ст. 3 Конвенції. Проте, в угоді нічого не говорилося про заходи, які необхідно прийняти у зв'язку з іншими можливими порушеннями Конвенції. «Непрямим результатом» дружнього врегулювання стало також початкове визнання Туреччиною права на індивідуальну заяву (одного із зобов'язань Туреччини перед Радою Європи), передбаченого ст. 25 Конвенції, хоч це визнання було обмежене рядом суперечливих застережень [193, р. 887].

Як зазначають Д. Гомьєн, Д. Харріс та Л. Зваак, що «дружній характер врегулювання», практичні цілі взаємних поступок і накопичений на сьогодні досвід ясно свідчать про те, що такого рішення (щодо дружнього врегулювання – С. Б.) легше домогтися при розгляді заяв окремих осіб, коли конкретні інтереси заявника можуть часто бути належним чином задоволені шляхом поступок, на які готові держави, з тим щоб уникнути ризику прийняття несприятливого рішення. Як

правило, подібний результат набагато менш вірогідний при розгляді міждержавних заяв, чия політична природа, що посилюється характером порушених питань як справи принципу і відсутністю матеріальної зацікавленості, яка могла б бути задоволена діями держави, зумовлює, що жодна зі сторін не захоче піти на поступку для досягнення дружнього врегулювання» [35, с. 88–89].

Справа «Франція, Норвегія, Данія, Швеція та Нідерланди проти Туреччини» (France, Norway, Denmark, Sweden, the Netherlands v. Turkey) [257] є єдиним випадком дружнього врегулювання міждержавної справи в рамках Комісії. Комісія відіграла найактивнішу роль в процесі врегулювання.

В цілому, на нашу думку, дружнє врегулювання у цій справі мало набагато більший ефект, ніж можливе рішення щодо суті щодо того, що Туреччина порушила Конвенцію.

Після реформи пов'язаної із набуттям чинності Протоколом № 11 до Конвенції, у 1997 р. Данія подала заяву «Данія проти Туреччини» (Denmark v. Turkey) [218]. Уряд Данії просив Страсбурзький суд, вивчити звернення громадянина Данії пана К. Коч до турецької влади. Пан К. Коч був підданий жорстокому поводженню і катуванням, поки він перебував в ув'язненні в Туреччині. У 2000 р. Суд схвалив дружнє врегулювання досягнуте сторонами. Це міждержавне дружнє врегулювання особливо цікаво нам тим, що воно включає в себе заяву «висловленню жалю з боку Уряду Туреччини», що підтверджує рідкісні та індивідуальні випадки застосування тортур і жорстокого поводження з ув'язненими, а також схильність турецького уряду до виплати значних компенсацій за такими угодами і здійснення певних зрушень в сфері дотримання прав людини.

Справа була вирішена на двосторонній основі з «незначними редакційними правками» [290, р. 197] угоди з боку Секретаріату Суду.

Таким чином, надмірна заполітизованість угод дружнього врегулювання найбільш помітна при розгляді міждержавних заяв. Вважаємо, що у цих справах, проти формального балансу, виступає виражений реальний дисбаланс сил між сторонами, значно більший за той що має місце, у справах по заявах індивідуальних заявників. Ми повинні мати на увазі, що суверенна рівність держав є принципом,

який гарантується Європейським судом з прав людини та Статутом Організації Об'єднаних Націй. Проте, насправді було б наївним вважати, що всі держави рівні з точки зору влади і впливу.

2.3. Процедура схвалення умов односторонньої декларації в Європейському суді з прав людини

У 2001 р. в системі Конвенції з'явилося нове явище, яке стало логічним продовженням розвитку процедури дружнього врегулювання – процедура схвалення умов односторонньої декларації. Оформившись в системі Суду лише у 2012 р. (правила 62А додане до Регламенту Суду 2 квітня 2012 р.) [246], пропозиції односторонніх декларацій урядами держав – учасниць Конвенції, стали вагомою підставою для Суду щодо вилучення заяв з реєстру, незважаючи на небажання заявника надати згоду на таку декларацію на умовах, які були запропоновані Урядовим уповноваженим в його справі. Наймасовішого поширення та використання на регулярній основі, односторонні декларації набули лише в останні декілька років.

В нашому дослідженні ми з'ясували, що необхідно розрізняти процедури дружнього врегулювання та подання односторонньої декларації, як різні форми міжнародної примирливої процедури в Європейському суді з прав людини із специфічними характеристиками.

У межах такої точки зору, пропонується також вважати процедуру схвалення умов односторонньої декларації – формою міжнародної примирливої процедури, заснованою на принципі поваги до прав людини, яка може бути застосована на будь-якій стадії судового процесу в Європейському суді з прав людини, з моменту визнання заяви прийнятною та виражається у відкритій пропозиції держави щодо справедливої сатисфакції потерпілій стороні, за умови її згоди, або без такої згоди за рішенням Суду.

Уявляється коректною думка адвоката Гельсінської спілки з прав людини у Польщі Д. Бичавської-Синярської, яка вважає, що «одностороння декларація – це

обіцянка держави, подана на будь-якій стадії судочинства, що визнає порушення Конвенції і проголошує бажання держави виплатити справедливую компенсацію заявникові. Визнання порушення Конвенції звичайно досить розмите. Європейський суд розглядає належність декларації та розмір запропонованої справедливої компенсації. Якщо розмір справедливої компенсації відповідає розміру, який був би призначений Судом в аналогічній справі, останній приймає декларацію і виносить рішення про вилучення заяву з реєстру справ, які підлягають розгляду» [28].

Погоджуючись з С. В. Ківаловим, який зазначає, що життєздатність системи Конвенції підпадає під сферу спільної відповідальності як Суду, так і держав-учасниць, що закріплено основоположним принципом субсидіарності [67, с. 9], на наш погляд, справедливо буде вказати, що Ізмірська, Інтерлакенська, Брайтонська та Брюсельська декларації закликають держави-учасники Конвенції «приділяти пріоритетну увагу альтернативним процедурам судового розгляду, таким як дружнє врегулювання та односторонні декларації» [265].

У своїй вступній промові до звіту Суду за 2011 р., колишній Президент Європейського суду з прав людини Н. Братца зазначив, що Інтерлакенська декларація підкреслила зацікавленість Суду у більш широкому використанні дружнього врегулювання і односторонніх декларацій, як методів зменшення зростаючого числа заяв, що знаходяться на розгляді Суду [233].

Подання односторонніх декларацій, сьогодні усталена практика між деякими Урядовими уповноваженими і Судом. В той час як у 2006 р. було подано всього 3 односторонні декларації, це число збільшилось до 47 у 2007 р., 78 у 2008 р., 142 у 2009 р., 193 у 2010 р., 703 у 2011 р., 606 у 2012 р., 409 у 2013 р., 502 у 2014 р. [238; 229–232]. На основі цих статистичних даних, стає очевидним, що Суд може бути занадто поблажливим й терпимим у питанні щодо вилучення справ зі свого реєстру. Щодо деяких справ, може складатися враження, що Суд приймає односторонні декларації, які засновані на вельми сумнівній пропозиції від держави-відповідача.

Односторонні декларації *ab initio* використовувались переважно щодо повторюваних справ («справ-клонів»). В таких справах, держава-відповідач, як

правило, готова визнати порушення Конвенції, і запропонувати заявникові фінансову компенсацію, така практика підтверджується численною кількістю справ. При цьому уряд може першим запропонувати заявникові досягти дружнього врегулювання на підставі прецедентного права Суду.

На практиці та відповідно до Правила 62А Регламенту Суду, держави – сторони Конвенції зазвичай вдаються до подання односторонніх декларацій після невдалої спроби досягти дружнього врегулювання. Як зазначають У. Ердал та Х. Бакірчі, «передача Секретаріатом Європейського суду пропозиції щодо укладення дружнього врегулювання заявникові є чітким сигналом уряду, що запропонована в угоді сума прийнятна для Суду і відповідає тій, яка б зазвичай була призначена в якості компенсації в подібних справах. Таким чином, (в подальшому – С. Б.) у держави виникає спокуса подати односторонню декларацію» [252, р. 201].

Як зазначає Х. Келлер, з точки зору заявника, це вирішальний момент, коли Секретаріат або уряд держави-учасниці може внести пропозицію щодо дружнього врегулювання. Відмовляючись, заявник ризикує тим, що держава - учасниця обере для себе односторонню декларацію і запропонує її Суду. Звісно ж, Суд вирішуватиме, чи необхідно приймати таку пропозицію уряду, проте, на цьому етапі, заявник не матиме на хід розгляду справи вже ніякого впливу [285, р. 63].

Якщо Суд приймає подання односторонньої декларації, він приймає рішення щодо схвалення умов односторонньої декларації та про вилучення заяви з реєстру справ відповідно до п. 1 ст. 37 Конвенції.

Розпочавши практику прийняття односторонніх декларацій у справі Акман проти Туреччини (*Akman v. Turkey*), Суд детально зупинився на конкретних факторах прийнятності односторонніх декларацій у справі Тагсін Акар проти Туреччини (*Tahsin Acar v. Turkey*), рішення щодо суті від 3 травня 2003 р.

Відповідні обставини включають в себе:

- характер суті заяви;
- існуюче прецедентне право Суду і готовність держави-відповідача виконати вимоги Суду щодо вжиття необхідних заходів (в тому числі загального характеру – С. Б.);

- подальший результат цих заходів у даній справі;
- обставини (факти), на які посилаються сторони, забезпечення встановлення цих обставин (фактів) Судом;
- спосіб, в який уряд має намір забезпечити справедливу сатисфакцію завданої заявникові шкоди;
- чітке визнання урядом передбачуваного порушення Конвенції, а також обсяг визнання порушення [341].

Цей перелік не є вичерпним і може змінюватись, оновлюватись і доповнюватись час від часу. Остання вимога щодо визнання урядом передбачуваного порушення Конвенції (конвенційних прав) не має характер вимоги *sine qua non* для прийняття Судом односторонньої декларації. Однак, виходячи з того, що оголосивши заяву прийнятною, Суд вже замасковано вказує на факт наявності порушення Конвенції, прецедентне право Суду дозволяє стверджувати, що визнання порушення конвенційних прав принаймні *de facto* є умовою *sine qua non* для прийняття Судом односторонньої декларації.

У справі Тахсін Акар проти Туреччини (Tahsin Acar v. Turkey), Суд зазначив, що він визнає, що повна міра відповідальності за порушення Конвенції, яка вимагається заявниками, не може розглядатись Судом в якості умови *sine qua non*, на стадії підготовки врегулювання на основі односторонньої декларації, зробленої представником уряду. Тим не менш, у справах, що стосуються осіб, які зникли без вісті або були вбиті невідомими особами і там, де *prima facie*, є докази в матеріалах справи і підтвердження того, що внутрішнє розслідування не виправдало вимог Конвенції, в таких справах, односторонні декларації, мають принаймні містити визнання цього факту порушення, у поєднанні із зобов'язанням держави-відповідача провести під наглядом Комітету Міністрів Ради Європи, в контексті його обов'язків за п. 2 ст. 46 Конвенції, розслідування, яке б знаходилось в повній відповідності до вимог Конвенції, як це визначено Судом в попередніх аналогічних справах [341].

Правозастосовна практика щодо односторонніх декларацій значно вплинула на цю процесуальну форму примирливої процедури. Значна кількість

односторонніх декларацій була відхилена Судом, на підставі того, що Суд не побачив в односторонніх деклараціях відповідних компенсацій, наприклад, у справах Веренцов проти України, Ранцев проти Кіпру та Росії та багатьох інших [353; 319].

Упродовж тривалого часу, в односторонні декларації, не були включені твердження про факт порушення Конвенції, але в них містився аргумент щодо того, що врегулювання «не включає в себе оцінку обґрунтованості звинувачення» [262]. Проте, після справи Акман проти Туреччини (*Akman v. Turkey*), в більшість рішень щодо схвалення умов односторонніх декларацій у «турецьких» справах щодо подібних порушень були включені підтвердження відповідного порушення конвенційних прав. Фрази можуть відрізнятись в деталях, в залежності від обставин справи, але мають ті ж основні форми, «уряд висловлює жаль і приймає в загальних рисах, що мав місце факт порушення Конвенції». Проте, починаючи з 2005 р., «турецькі» рішення щодо схвалення умов односторонніх декларацій та угод про дружнє врегулювання із висловленням жалю та наявністю факту порушення Конвенції стали рідшими.

Звичайно існують і певні правові проблеми застосування процедури односторонніх декларацій. Зростаюче число заяв призводить до серйозних зловживань у використанні односторонніх декларацій урядами держав-відповідачів, внаслідок чого дія цього інструменту поширюється не лише повторювані справи («справи-клони»), але й на нові справи, правозастосовна практика і прецедентне право Суду по яких ще не склалося. У вересні 2012 р. набрали чинності нові правила «Односторонні декларації: політика і практика», що регулюють використання односторонніх декларацій [250]. Цей документ містить вже закріплені в Регламенті Суду (правило 62А) положення, однак не пропонує рішень щодо запобігання триваючого зростання односторонніх декларацій у нових справах, практика і прецедентне право Суду по яких ще не склалось. Регламент Суду підкреслює, що виключення заяв з реєстру справ, у зв'язку з односторонньою декларацією має бути наслідком відмови заявника від дружнього врегулювання (п. 1 (а) правила 62А), при цьому за виняткових обставин одностороння декларація

може бути подана і без попередньої спроби досягти дружнього врегулювання (п. 2 правила 62А).

Водночас, ані правила, ані Регламент Суду жодним чином не регулюють проблему нагляду за виконанням рішень Суду заснованих на односторонніх деклараціях із подальшим вилученням заяви з реєстру справ, не говорячи вже, про нагляд за виплатою заявникові фінансової компенсації та вжиттям додаткових заходів індивідуального характеру.

Д. Бичавска-Синярска, посилаючись на Секретаря-Канцлера Європейського суду з прав людини Е. Фріберга, зазначає, що «в інтересах ефективності функціонування Європейського суду і надійності виконання його рішень односторонні декларації мають в будь-якому випадку залишатися під наглядом Комітету міністрів, незалежно від того, стосуються вони фінансових питань або справедливої компенсації чи ні» [28, с. 85].

Як зазначає Урядовий уповноважений у справах Європейського суду з прав людини в Україні (2014-2015) Н. Севостьянова, держава має свободу розсуду щодо певних заходів для виконання рішень Європейського суду, які обираються в залежності від особливості кожної конкретної справи. Проте така свобода не є абсолютною, оскільки нагляд за виконанням рішень Європейського суду здійснює Комітет Міністрів згідно з п. 2 ст. 46 Конвенції [121, с. 23].

Як результат проведеного аналізу рішень Суду в базі даних HUDOC, при пошуку за ключовими словами «unilateral declaration/déclaration unilatérale» (одностороння декларація), ми вважаємо за можливе, визначити додатковий критерій прийнятності односторонніх декларацій, крім тих, що містяться у рішенні щодо суті в справі Тагсін Аджар проти Туреччини» (Tahsin Acar v. Turkey) та зазначені Судом у правилах «Односторонні декларації: політика і практика», що спостерігається у значній кількості справ.

Суддя Європейського суду з прав людини Г. Ю. Юдківська у своїй окремій думці у справі Волков проти України зазначила, що «застосування принципу *restitutio in integrum*, хоча він і є первинним засобом правового захисту від порушень прав людини, звісно ж обмежено. Відновлення *status quo ante* в більшості

випадків неможливе, або вкрай проблематичне. Стаття 35 Проекту статей про відповідальність держав за міжнародні протиправні діяння Комісії міжнародного права ООН говорить, що «держава, відповідальна за міжнародне протиправне діяння, зобов'язана здійснити реституцію, тобто відновити становище, яке існувало до вчинення протиправного діяння, якщо і в тій мірі в якій реституція: а) не є матеріально неможливою, і (б) не тягне за собою тягар, який абсолютно непропорційний вигоді від отримання реституції замість компенсації» [303].

Найчастіше, Суд прийматиме односторонню декларацію навіть якщо фінансова компенсація була запропонована урядом *ex gratia* (тобто фактично без визнання будь-якої відповідальності за порушення та подальших юридичних зобов'язань для держави, хоча це часто піддається критиці Суду в його прецедентному праві, наприклад у справі Баз'якс проти Латвії (*Bazjaks v. Latvia*) [180], за умови, що на думку Суду існує можливість *restitutio in integrum* та поновлення *status quo ante*. У справі Рохля проти України (*Rokhlya v. Ukraine*) [327], на яку неодноразову посилався у своїх рішеннях Суд аргументуючи свою позицію, Суд вказує що виплата *ex gratia* може бути прийнятною, якщо зазначені порушення не ґрунтуються на проблемах системного характеру, що вимагають вжити заходів загального характеру для запобігання схожих порушень в майбутньому, а відшкодування, запропоноване урядом, припинить порушення та усуне його наслідки у спосіб, який відновить настільки, наскільки це можливо, стан речей, що існував до скоєння порушення [23, с. 199–200].

Така позиція демонструє, що одностороння декларація може бути не сприйнята Судом, найчастіше у випадку недостатньої суми компенсації на розсуд Суду, так, у справі Іатрідіс проти Греції (*Iatridis v. Greece*) [274], Суд зазначив, що в разі якщо природа порушення допускає *restitutio in integrum*, держава-відповідач зобов'язана його реалізувати, Суд не має, ані сил, ані практичної можливості зробити це самостійно. Якщо, національне законодавство не дозволяє - або передбачає лише часткове – відшкодування для заявника, ст. 41 Конвенції уповноважує Суд призначити потерпілій стороні таку сатисфакцію, яку він вважатиме за доцільне.

Таким чином, хоча і дружнє врегулювання, і односторонні декларації, можна розглядати як форми міжнародних примирливих процедур у сфері захисту прав людини, ці процедури доволі істотно різняться. Принаймні, якщо переговори, що проводяться для забезпечення досягнення дружнього врегулювання є конфіденційними, односторонні декларації подаються Урядовими уповноваженими в частині публічної судової процедури.

Професор Афіньського університету Х. Розакіс розглядає кінцевою метою Суду – вивчення питання чи укладене дружнє врегулювання спору на основі поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція та Протоколи до неї. Однак, якщо Суд стикається з односторонньою декларацією, він має необмежену свободу на свій власний розсуд прийняти або відхилити зроблені пропозиції. Дружнє врегулювання зазвичай не включає в себе визнання факту порушення Конвенції, в той час як таке положення міститься в односторонніх деклараціях. Хоча дружнє врегулювання, як правило, виключає можливість звернутися із клопотанням про передання справи на розгляд Великої палати, це буде дозволено, якщо справа буде вилучена з реєстру на підставі односторонньої декларації [329, р. 1011].

Дружнє врегулювання відповідає вільному волевиявленню сторін. Таким чином, угоди про дружнє врегулювання не вимагають такого елементу як одностороннє визнання провини. Питання і форма того, чи стане публічне визнання (констатування) частиною угоди про дружнє врегулювання, залишається таким, що покладене на розсуд сторін. Тим не менш, ситуація інша відносно односторонніх декларацій. Аргумент про свободу волі в якості важливого елемента легітимації в цьому випадку на спрацьовує. Навіть якщо заявник вважатиме за краще продовжити розгляд, за наявності змістовної на розсуд Суду пропозиції односторонньої декларації, розгляд справи буде припинено. Таким чином, виникає наочний дефіцит легітимності і він має бути компенсований за рахунок інших елементів легітимації примирення сторін.

Одностороннє визнання порушення Конвенції має вирішальне значення в цьому відношенні. Через публічне оголошення прийняття державою відповідальності, результат справи може бути аналогічним за ефект рішення Суду щодо суті.

Немає значення, так чи інакше, визнає власне порушення сама держава чи це буде зроблено за прогнозованим рішенням Суду. Ми вважаємо, що така поступка держави якоюсь мірою здатна компенсувати відсутність згоди заявника. Але для досягнення такого ефекту одностороння декларація має містити недвозначні і точні формулювання. Їх точність і ясність мають бути порівняні із аналогічним рішенням Суду, яке б могло мати місце в іншому разі. Загальних фраз й формулювання висловлення жалю недостатньо. Ми погоджуємось з думкою професора Утрехтського університету (Нідерланди) Л. Зваака, «що одностороння декларація має включати в себе чітке пояснення того, що трапилося і недвозначну заяву про відповідальність держави-порушника» [364, р. 235]. В іншому випадку, як зазначає Ф. Анг, «припинення справи не є легітимним для заявника в порівнянні із отриманням об'єктивного рішення щодо суті» [171, р. 101-102].

Одностороння декларація хоч і має добровільний характер, все ж таки дозволяє державі самостійно визначити її зміст. На нашу думку, Суд визнаючи свою відповідальність за захист прав людини і дотримання норм Конвенції, має більше дослухатись до бажання заявника продовжити розгляд справи. Тут необхідно навести декілька суддівських думок: думку, що збігається з позицією більшості складу Суду екс-Президента Європейського суду з прав людини Ж.-П. Коста та окрему думку судді Л. Лукаїдесі у справі Тогджу проти Туреччини (Тоґсу v. Turkey), «тим не менш, уряд не несе відповідальності за порушення на які було вказано заявником і не береться проводити будь-які розслідування відносно зникнення сина заявників, що було предметом заяви... Я боюсь, що прийняте рішення може стимулювати практику, коли держави – особливо ті, що стикаються із серйозними порушеннями або численними заявами щодо порушення прав людини, будуть зацікавлені у виплатах заявникам компенсацій *ex gratia*, не допускаючи при цьому ніякої відповідальності держави і будь-якого несприятливого розголосу... Ця практика буде неминуче підривати ефективність судової системи публічного засудження порушень прав людини за допомогою юридично обов'язкових рішень і, як наслідок, суттєво зменшить необхідний тиск на ті уряди, які порушують права людини» [343].

Вважаємо, що односторонні декларації можуть бути найбільш доречними у часто повторюваних справах із майновими або фінансовими інтересами сторін. Припускаємо, що схвалення односторонніх декларацій, навіть більше пріоритетне для Суду, у справах, де держава в результаті схвалення умов односторонньої декларації, позбудеться заяв із значною кількістю заявників. Однак, за великим рахунком, цей інструмент врегулювання має використовуватись вельми обережно. І хоча вони можуть бути майже ідентичними за змістом, рішення щодо схвалення Судом умов односторонньої декларації ніколи не може бути прирівняне до рішення Суду щодо суті.

Висновки до Розділу 2

1. Як правовий інститут, інститут дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини являє собою спільність нормативно-правових (матеріальних і процесуальних), морально-етичних, структурних та функціональних характеристик врегулювання міжнародно-правового спору між сторонами, на основі загальновизнаних принципів міжнародного юридичного процесу, принципів конфіденційності переговорів та балансу інтересів сторін, взаємовигідної згоди і дотримання прав людини, з винесенням обов'язкового судового рішення для сторін спору або без такого.

2. Ґрунтуючись на визначеннях різних форм примирливих процедур, поняттєвих тлумачень, детермінаціях семантичної складової даного правового поняття, пропонується вважати, що дружнє врегулювання як процедура – це форма міжнародної примирливої процедури, яка заснована на загальновизнаних принципах міжнародного судового процесу, принципах конфіденційності переговорів, балансу інтересів сторін і повазі до прав людини, яка може бути застосована на будь-якій стадії судового процесу в Європейському суді з прав людини, з моменту визнання заяви прийнятною та спрямована на досягнення сторонами спору взаємовигідної згоди щодо справедливої сатисфакції потерпілій стороні.

3. У сфері застосування інституту дружнього врегулювання в Страсбурзькому суді, сьогодні існує значний розрив між правом в теорії і правом на практиці. На підставі представленої в роботі класифікації і дефініцій, а також проаналізованої судової практики, ми пропонуємо розглядати сім видів процедур дружнього врегулювання за категоріями справ: типове, імпліцитне, групове (об'єднане), реальне, подальше, пілотне, міждержавне. Окремо розглянуте формальне дружнє врегулювання спорів (поза рамками судового провадження). Така класифікація представляється нам найбільш яскравою і в той же час змістовною.

4. В ході нашого дослідження ми з'ясували, що для всебічної оцінки прецедентного права і практики Європейського суду з прав людини, необхідно розрізняти процедури дружнього врегулювання та подання односторонньої декларації, як різні форми міжнародної примирливої процедури в Європейському суді з прав людини із специфічними характеристиками. Поряд з тим, дружнє врегулювання і подання односторонньої декларації, можуть розглядатися і досліджуватися окремо як інститути міжнародного процесуального права й форми примирливих процедур.

5. Вважаємо, що односторонні декларації можуть бути найбільш доречними у часто повторюваних справах із майновими або фінансовими інтересами сторін. Однак, за великим рахунком, цей інструмент врегулювання має використовуватись вельми обережно. Хоча вони можуть бути майже ідентичними за змістом, рішення Суду щодо схвалення умов односторонньої декларації ніколи не може бути прирівняне до дружнього врегулювання або рішення щодо суті.

6. Після реформи Суду в 1998 р., Суд і Секретаріат перетворили практику дружнього врегулювання у найбільш творчий спосіб мирного врегулювання спорів, який досі чомусь залишається непоміченим серед юристів-практиків та теоретиків: адвокатів, правозахисників, викладачів і громадських активістів. Цей аспект має детально розглядатись на тлі постійно зростаючого робочого навантаження на Суд.

7. Оформившись в середині ХХ ст., як окрема, самостійна форма міжнародної примирливої процедури із власною сферою регулювання в органах міжнародного правосуддя, дружнє врегулювання багато в чому залишається *terra incognita* для правового світу й на початку ХХІ ст.

8. Дружнє врегулювання має значний потенціал, розвиваючись, ця процедура стає щоразу більш ефективною. При цьому, дружнє врегулювання має певні обмеження. Процедура дружнього врегулювання, не підміняє собою функції судового розгляду у міжнародному судовому органі у сфері захисту прав людини.

9. На теоретичному рівні, дружнє врегулювання може бути використано щодо всіх випадків порушення прав і свобод людини. В той же час, ми припускаємо, що практика дружнього врегулювання при вирішенні системних і структурних проблем держав – сторін Конвенції, і там де мають місце грубі і масові порушення прав людини, у випадках порушення права на життя та свободу від катувань, має розглядатись іншим чином, як процедурно, так і щодо суті.

РОЗДІЛ 3. ДРУЖНЄ ВРЕГУЛЮВАННЯ У СПРАВАХ ПРОТИ УКРАЇНИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СУДІ З ПРАВ ЛЮДИНИ: НАЦІОНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

3.1. Законодавство України про заходи щодо досягнення дружнього врегулювання спору у справах проти України в Європейському суді з прав людини

Діяльність органів державної влади України щодо досягнення дружнього врегулювання у справах проти України регламентується низкою законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів.

По-перше, це Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 р. [108], Закон України «Про ратифікацію Протоколів № 12 та № 14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» від 9 лютого 2006 р. [109], а також Офіційний переклад Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, затверджений Міністерством закордонних справ України 27 січня 2006 р. [89] По-друге, це Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. [95] По-третє, це низка підзаконних актів, як, наприклад: Указ Президента України «Про порядок здійснення захисту прав та інтересів України під час урегулювання спорів, розгляду у закордонних юрисдикційних органах справ за участю іноземного суб'єкта та України» від 25 червня 2002 р. № 581/2002 [107]; Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 31 травня 2006 р. № 784 [103], Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Положення про Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини» від 10 вересня 2014 р. № 431 [99], Постанова Кабінету Міністрів України «Про організаційні заходи, пов'язані із забезпеченням представництва України при

розгляді справ у Європейському суді з прав людини» від 29 квітня 2004 р. № 553 [104]; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про дружнє врегулювання у справі в Європейському Суді з прав людини» від 31 травня 2005 р. № 169-р [100], Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Положення про представника Урядового у повноваженого у справах Європейського суду з прав людини і регіональне відділення Секретаріату Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини» від 9 лютого 2007 р. № 44/5 [101] та деякі інші акти, що передбачають конкретні повноваження державних органів та установ, які задіяні в процесі досягнення дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини.

Системність та узгодженість цих законодавчих актів, а також їх відповідність сучасним тенденціям розвитку міжнародних примирливих процедур та процесуального права Ради Європи є актуальною проблемою українського законодавства.

Основним показником розвитку з боку України як держави-відповідача практики дружнього врегулювання, є демонстрована державними органами України, ініціативність й висока зацікавленість у застосуванні процедури дружнього врегулювання, підкріплена не лише законотворчістю, а й пошуком національних механізмів забезпечення реалізації положень Конвенції, які допомогли б знизити число прийнятих за українськими заявами мотивованих рішень, прискорити розгляд нових заяв, а також вивести на якісно новий рівень суспільну довіру до системи виконання Україною вже прийнятих Судом рішень.

Непослідовність законодавця в юридичному закріпленні порядку і процедур забезпечення участі, захисту прав та інтересів України під час розгляду справ у Європейському суді з прав людини починає простежуватись з прийняттям Указу Президента України № 581/2002 «Про порядок здійснення захисту прав та інтересів України під час урегулювання спорів, розгляду у закордонних юрисдикційних органах справ за участю іноземного суб'єкта та України» від 25 червня 2002 р., яким було затверджено вищезазначений Порядок, а відповідальність за затвердження Порядку забезпечення захисту прав та інтересів України під час

розгляду справ у Європейському суді з прав людини була покладена на Кабінет Міністрів України [107].

У відсутність об'єктивних причин для зволікань, Кабінету Міністрів України знадобилося два роки для прийняття Постанови Кабінету Міністрів України № 553 «Про організаційні заходи, пов'язані із забезпеченням представництва України при розгляді справ у Європейському суді з прав людини» від 29 квітня 2004 р., яким був затверджено Порядок забезпечення представництва України під час розгляду справ у Європейському суді з прав людини.

На підставі цього документа, процедура дружнього врегулювання спору у справах проти України характеризується низкою особливостей, наведених нижче.

«У разі якщо обставини справи та попередня прецедентна практика Суду дають підстави прогнозувати констатацію Судом порушення положень Конвенції, Уповноважена особа вживає заходів для дружнього врегулювання спору з заявником. Міжвідомча робоча група (у разі її створення) приймає рішення про укладення угоди про дружнє врегулювання спору в порядку, передбаченому законодавством України.

Угода між Уповноваженою особою і заявником про досягнення дружнього врегулювання спору надсилається до Суду. Після затвердження Судом рішення про врегулювання спору Мін'юст дає органу Державного казначейства доручення на здійснення у межах відповідних асигнувань на забезпечення представництва України в Суді платежу за угодою на користь заявника.

Якщо вимоги заявника стосуються інших способів відновлення порушеного права, крім виплати коштів, яку може бути здійснена заінтересованими органами виконавчої влади, підприємствами, установами чи організаціями, укладається відповідна угода про дружнє врегулювання спору, яке підписується заявником, керівником органу виконавчої влади, підприємства, установи або організації та Уповноваженою особою» [104].

У цих положеннях процедура дружнього врегулювання, використовувана Судом, вперше знайшла формальне відображення у правовому полі України.

Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (№ 3477–IV від 23 лютого 2006 р.), безумовно, став необхідним кроком у сфері реалізації рішень Суду, однак на практиці, українські суди виявилися не готові застосовувати практику Європейського суду з прав людини, а національна юстиція зіткнулася з «труднощами перекладу» його рішень. На сьогодні, в законі лише побіжно згадано процедуру дружнього регулювання в рамках термінології, якою користується Суд.

Разом з тим, в Положенні про Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України № 784 «Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 31 травня 2006 р., одним із завдань Уповноваженого було закріплено проведення переговорів із заявником про укладення угоди про дружнє врегулювання, у разі потреби узгодження на міжвідомчому рівні умов дружнього врегулювання у справах проти України, укладення угоди про дружнє врегулювання [103].

У 2011 р. Головування України в Комітеті Міністрів Ради Європи, дозволило зміцнити правові практики дружнього врегулювання спорів в Європейському суді з прав людини, в рамках виконання Україною зобов'язань взятих перед Радою Європи, Президентом України був прийнятий Указ № 24/2011 від 12 січня 2011 р. «Про план заходів щодо виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи», в якому Міністерству юстиції України доручається постійно забезпечувати дружнє врегулювання із заявниками до Європейського суду з прав людини суперечок, що є предметом розгляду Суду, в повторюваних (аналогічних) справах [105].

Сформована за вищезазначений період, правова позиція України як держави-відповідача, на нашу думку, не була викликана розумінням реальної можливості використання процедури дружнього врегулювання як інструменту досягнення згоди на основі справедливої компенсації. Така позиція держави і тоді, і сьогодні продиктована насамперед загальною тенденцією проведення реформ, спрямованих на підвищення ефективності системи правосуддя в Україні.

З іншого боку, на думку автора, процедура дружнього врегулювання у справах, що розглядаються Європейським судом з прав людини, демонструє, що для держави-відповідача *a posteriori* дружнє врегулювання носить насамперед стабілізаційний (спрямований на усунення причин порушення Конвенції), а не компенсаційний характер.

В цілому, практика Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання як у справах проти України так і у справах проти інших держав характеризується високим ступенем розрізненості і важко піддається єдиній чіткій класифікації. Ситуацію ускладнює і конфіденційний характер переговорів сторін щодо дружнього врегулювання в поєднанні з концептуальною тенденцією Суду до власної помилкостійкості, яка призводить до зменшення інформації щодо досягнутого врегулювання, тобто «стислий виклад фактів і досягнутого вирішення» наводиться в рішенні Суду в абсолютному необхідному мінімумі [22].

В представленому дослідженні ми аналізуємо: рішення Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання у справах проти України, рішення Європейського суду з прав людини про вилучення заяви з реєстру (за дружнім врегулюванням) у справах проти України, рішення Європейського суду з прав людини про схвалення умов односторонньої декларації у справах проти України, знайдені в базі даних Європейського суду з прав людини – HUDOC в пошуку за ключовими словами «friendly settlement/règlement amiable» (дружнє врегулювання) та «unilateral declaration/déclaration unilatérale» (одностороння декларація) за період 2001 – 2014 рр.; офіційну статистику Суду; щорічні звіти про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини з 2006 по 2014 рр.

Оцінюючи важливість об'єктивного висвітлення статистичних даних щодо практики дружнього врегулювання у справах проти України та необхідність роз'яснень щодо деяких статистичних показників, зазначимо наступне. Страсбурзький суд у своїй щорічній статистиці вказує лише на кількість рішень щодо дружнього врегулювання та рішень про схвалення умов односторонньої декларації. Суд не виокремлює серед вищезазначених рішень, кількості заяв, що

надійшли до Суду, по яких винесені ці рішення. Тобто кількість постановлених рішень щодо дружнього врегулювання та кількість фактично вилучених з реєстру справ може відрізнятись доволі суттєво.

При цьому, Суд об'єднує у статистичних показниках, показник рішень щодо неприйнятності заяви та рішень щодо вилучення заяви з реєстру, і якщо у першому випадку – дружнє врегулювання неможливе, то у другому – відсоток справ в яких було досягнуте дружнє врегулювання може бути дуже вагомим. Ми радимо абсолютною мірою не покладатись на дані, представлені у щорічних статистичних даних про діяльність Суду.

Застосування процедури дружнього врегулювання є важливим індикатором стану судових механізмів превентивного вирішення більшості індивідуальних звернень до Суду, що визнані прийнятними.

На виконання Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», 31 травня 2006 р. було прийнято постанову Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» за № 784 [103].

Вказаною постановою визначено, що представництво України в Європейському суді з прав людини у разі розгляду питань дотримання нею Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та звітування про хід виконання рішень Європейського суду з прав людини у справах проти України здійснюється в установленому порядку Міністерством юстиції через Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини.

Ми використовуємо щорічні звіти про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини. Вважаємо, що зазначені в них показники надають найбільш глибоке уявлення щодо використання процедури дружнього врегулювання та подання односторонніх декларацій у справах проти України. На сьогодні, офіс Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини опублікував дев'ять звітів щодо своєї діяльності

з 2006 по 2014 рр. Звіти доступні громадськості на офіційному сайті Міністерства юстиції України.

3 травня 2001 р. Європейський суд з прав людини виніс своє перше рішення у справі проти України – рішення про вилучення заяви з реєстру (за дружнім врегулюванням) у справі Кайсин та інші проти України. Суд схвалив дружнє врегулювання між Урядом України і тринадцятьма заявниками. Заявники звернулися до Страсбурзького суду 16 жовтня 1998 р. із заявою, в якій стверджували, що вони стали жертвами порушення п. 1 ст. 6 Конвенції, внаслідок невиконання рішення Червоноградського міського суду Львівської області, яким визнавалося їх право на пенсію за інвалідністю, а шахті «Червоноградська» № 2 наказувалось сплатити їм належні суми. 27 січня 2000 р. після отримання висновків сторін, Суд визнав заяву прийнятною для розгляду. В листі від 12 жовтня 2000 р. Уряд України повідомив Суд про те, що сторони уклали угоду про дружнє врегулювання, відповідно до якої передбачається виплата кожному заявникові суми компенсації, що відповідає сукупності його пенсії за інвалідністю та відшкодування збитків. В листі від 1 грудня 2000 р. уряд проінформував Суд про те, що 26 жовтня 2000 р. він перевів на рахунки заявників в Ощадбанку України всі відповідні кошти, як результат однозначно задовольнивши претензії, які були висунуті заявниками, а також здійснивши відшкодування збитків. Суд взяв до уваги дружнє врегулювання, досягнуте сторонами, констатувавши що, відповідно до укладеної угоди, уряд сплатив суми, які вимагалися заявниками і які ті акцептували. Таким чином, Суд дійшов висновку, що справу вирішено в сенсі п. 1 ст. 37 Конвенції. Переконавшись, що вищезгадане врегулювання ґрунтується на дотриманні прав людини, як воно визначене в Конвенції та Протоколах до неї [61].

Упродовж наступних чотирьох років Уряд України не укладав угод про дружнє врегулювання із заявниками у Європейському суді з прав людини [285, р. 207].

За результатами розгляду справ проти України у 2006 р., у 16 справах Європейським судом з прав людини було затверджено умови дружнього врегулювання спору між Україною та заявниками. Впродовж 2006 р. підписано 22

декларації про дружнє врегулювання із заявниками з питань в повторюваних (аналогічних) справах, а саме щодо невиконання або тривалого виконання рішень національних судів [145].

У 2007 р. Європейським судом з прав людини у 26 справах було затверджено умови дружнього врегулювання спору між Україною та заявниками. Справи, у яких Європейським судом було затверджено умови дружнього врегулювання із заявниками, стосуються невиконання або тривалого виконання рішень національних судів. Підставою для укладення угоди про дружнє врегулювання спору із заявниками стала констатація Європейським судом з прав людини порушень Україною положень Конвенції в інших справах за аналогічними обставинами. Упродовж 2007 р. підписано 39 декларацій про дружнє врегулювання із заявниками в повторюваних (аналогічних) справах [146].

У 2008 р. Європейським судом з прав людини винесено 1 рішення про затвердження умов дружнього врегулювання спору між Україною та заявницею. Впродовж 2008 р. підписано 2 декларації про дружнє врегулювання із заявниками [147].

У 2009 р. Європейським судом з прав людини було винесено 4 рішення про затвердження умов дружнього врегулювання спору між Україною та заявниками. Впродовж 2009 р. підписано 22 декларації про дружнє врегулювання із заявниками [148].

У 2010 р. у 17 справах було досягнуто дружнє врегулювання [149].

У 2011 р. у 48 справах було досягнуто дружнє врегулювання [144].

У 2012 р. Європейським судом з прав людини було постановлено 25 рішень щодо дружнього врегулювання справ у 52 заявах та 37 рішень про схвалення умов односторонніх декларацій Уряду України щодо 600 заяв [150].

У 2013 р. Європейським судом з прав людини було постановлено 24 рішення щодо дружнього врегулювання справ у 31 заяві та 15 рішень про схвалення умов односторонніх декларацій Уряду України щодо 23 заяв [151].

У 2014 р. Європейським судом з прав людини було постановлено 8 рішень щодо дружнього врегулювання щодо 32 заяв та 21 рішення про схвалення умов односторонніх декларацій Уряду України щодо 58 заяв [152].

Урядовий уповноважений у справах Європейського суду з прав людини (2014–2015 рр.) Н. Севостьянова відзначає, що станом на серпень 2014 р. «Європейським судом було ухвалено 984 рішення щодо України щодо наявності порушень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у 658 з них було встановлено відсутність ознак всіх чи декількох зі стверджуваних заявниками порушень положень Конвенції та/або визнано відповідні скарги заявників частково неприйнятними. Крім того, Європейським судом згідно зі статтею 39 Конвенції було постановлено 136 рішень щодо дружнього врегулювання та 115 рішень про схвалення умов односторонньої декларації відповідно до Правила 62А Регламенту Європейського суду» [121, с. 23–24].

Офісом Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини здійснюється переклад усіх рішень Європейського суду з прав людини у справах проти України (в тому числі рішення щодо дружнього врегулювання та про схвалення умов односторонньої декларації) українською мовою, а також забезпечується опублікування повних текстів цих рішень Європейського суду в офіційному друкованому щотижневому виданні «Офіційний вісник України» та їх розміщення на офіційному сайті Міністерства юстиції України. Стислі виклади рішень Європейського суду з прав людини також публікуються у друкованому виданні «Урядовий кур'єр».

На офіційному сайті Міністерства юстиції України, станом на 01.05.2015 р. опубліковано 108 рішень щодо дружнього врегулювання та 117 рішень про схвалення умов односторонньої декларації.

Абсолютну більшість рішень Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання у справах проти України, можна віднести до типового, імпліцитного дружнього врегулювання та підгрупи групового (об'єднаного) дружнього врегулювання. Проте існують поодинокі виключення, як наприклад, пілотне дружнє врегулювання, у випадках коли Уряд України пропонує декларацію

щодо дружнього врегулювання із прямою відсилкою до процедури реалізації пілотного рішення Юрій Миколайович Іванов проти України, а саме у справі Лідія Василівна Рензяєва проти України [322].

Основною підставою для Уряду України щодо підготовки лівової частки угод про дружнє врегулювання спору із заявниками, стала констатація Європейським судом з прав людини порушень Україною положень Конвенції в інших справах за аналогічними обставинами, а також прецедентне право Суду.

Переважну більшість допущених Україною порушень Конвенції, в яких сторонами було досягнуте дружнє врегулювання можна розподілити на такі групи справ:

- 1) невиконання або тривале виконання рішень національних судів;
- 2) недоліки судової практики, що призводять до порушення права особи на справедливий судовий розгляд.
- 3) тривале кримінальне провадження (щодо тривалості досудового слідства та судового розгляду);
- 4) застосування судами та прокуратурою процедури оскарження судових рішень, які вступили в силу, в порядку нагляду;
- 5) неефективність розслідування кримінальних справ за фактами смерті, зникнення осіб, а також погане поводження з потерпілими заявниками з боку працівників правоохоронних органів;
- 6) жорстоке поводження з особами, які перебувають під контролем держави (в місяцях досудового тримання під вартою або в місцях виконання покарань);
- 7) неналежні матеріально-побутові умови утримання осіб, які перебувають в місцях досудового тримання під вартою або в установах виконання покарань, а також ненадання вказаній категорії осіб адекватної медичної допомоги;
- 8) порушення принципу презумпції невинуватості;
- 9) недотримання права на повагу до приватного і сімейного життя, житла, таємниці кореспонденції;

10) порушення права на свободу та особисту недоторканність.

Відповідно до Правила 12 Правил процедури Комітету Міністрів Ради Європи про порядок нагляду за виконанням рішень Європейського суду з прав людини і умов дружнього врегулювання, якщо рішення Суду передається Комітетові Міністрів відповідно до ст. 39 Конвенції, Комітет Міністрів закликає зацікавлену Високу Договірну Сторону поінформувати його про виконання умов дружнього врегулювання. Комітет Міністрів перевіряє, чи виконані умови дружнього врегулювання у тому вигляді, в якому вони викладені в рішенні Суду [213].

Ми вважаємо, що дані Комітету Міністрів якнайкраще відбивають реальну ситуацію щодо дружнього врегулювання. Всі інші наявні статистичні дані, не надають повної та дійсної інформації щодо дружнього врегулювання у реальному часі. Кількісні показники усіх постановлених рішень Суду щодо дружнього врегулювання; поданих та вилучених з реєстру заяв, на нашу думку, не відбивають повної картини для стороннього спостерігача.

Серед загальної кількості, рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України виконання яких знаходиться на контролі Комітету Міністрів Ради Європи (станом на 1 червня 2015 р.) – 1035 рішень, кількість рішень в яких сторонам вдалося досягти дружнього врегулювання становить 61 рішення (5,9%).

Важливим для України практичним аспектом застосування процедури дружнього врегулювання, є вивчення можливості розширення спектра застосування процедури дружнього врегулювання у «провідних справах» (*leading cases*) проти України та повторюваних (аналогічних) до них.

Станом на 1 червня 2015 р. на офіційному сайті Комітету Міністрів [200] розміщено 142 рішення Європейського суду з прав людини у провідних справах проти України виконання яких знаходиться на контролі Комітету Міністрів Ради Європи. Комітет Міністрів використовує для таких справ позначку «LEAD».

За інформацією Секретаріату Комітету з юридичних питань і прав людини ПАРЕ, яка була підготовлена для проведення зустрічі зазначеного Комітету у м. Осло (Норвегія) 6-7 червня 2011 р., основні структурні недоліки правової системи

України виявляють такі справи, що розглядались Європейським судом з прав людини проти України (станом на 2011 р.):

1. Афанасьєв проти України та 6 аналогічних справ – Суд встановив: неналежне поводження в міліції та відсутність процедурних гарантій.

2. Доронін проти України та 6 аналогічних справ – Суд встановив: незаконне та/або тривале утримання під вартою.

3. Гонгадзе проти України – Суд встановив: відмову у захисті права на життя, відмову здійснити ефективне розслідування смерті, відсутність ефективного засобу правового захисту.

4. Невмержицький проти України та 2 аналогічні справи – Суд встановив: погані умови тримання під вартою.

5. Салов проти України та 1 аналогічна справа – Суд встановив: відсутність незалежності та неупередженості судів.

6. Світлана Науменко проти України та 81 аналогічна справа – Суд встановив: затягування цивільного і кримінального процесу.

7. Юрій Миколайович Іванов проти України (пілотне рішення – С. Б.) і Жовнер проти України та 378 аналогічних справ – Суд встановив: невиконання остаточних рішень національних судів [306].

До цього переліку варто додати також додати групу так званих «квазіпілотних» рішень (винесених відповідно до ст. 46 Конвенції), рішень Суду, резолютивна частина яких рішень не містить вказівок на заходи загального характеру.

До категорії «квазіпілотних» належать рішення у справах Харченко проти України, Балицький проти України, Каверзін проти України, Василь Іващенко проти України, Олександр Волков проти України та Веренцов проти України [60, с. 17].

Серед провідних справ, які наразі знаходяться на контролі Комітету Міністрів та серед вищезазначених справ, які відбивають основні структурні недоліки правової системи України, на жаль немає жодної справи (за винятком окремих

заявників у групі справ Юрій Миколайович Іванов проти України) щодо якої сторонами було успішно досягнене дружнє врегулювання.

Важливо підкреслити, що українська сторона тяжіє до пілотного та групового дружнього врегулювання за заявами, що стосуються пілотного рішення групи справ Юрій Миколайович Іванов проти України, проте практичні кроки України на цьому шляху донині не принесли бажаного успіху.

21 лютого 2012 р. Європейський суд з прав людини розглянув стан реалізації пілотного рішення у справі Юрій Миколайович Іванов проти України і стан справ у близько 2 800 подібних заяв, які перебували на розгляді Суду на той момент. Оскільки строк, відведений Судом (до 15 липня 2011 р.) на виконання рішення у справі Ю. М. Іванова не був додержаний, Суд вперше у власній історії зазначив, що держава не вжила необхідних заходів загального характеру. Суд зазначив, що близько 1 000 нових подібних заяв надійшли з 1 січня 2011 р., і постановив відновити розгляд заяв з аналогічних питань, але висловив сподівання, що українська влада буде продовжувати співпрацювати з Комітетом Міністрів з метою реалізації пілотного рішення без зволікань [11, с. 317].

Як відзначає Н. І. Севостьянова, впродовж шести місяців 2014 р. Судом було прийнято до провадження більше 8 000 заяв, із них 5 600 заяв стосувались справи Юрій Миколайович Іванов проти України. Лише впродовж травня 2014 р. до провадження було 2 500 заяв щодо наявного пілотного рішення, яке вже нараховує більше вісімнадцяти тисяч заявників [121, с. 23–24].

Характеризуючи особливості застосування процедури дружнього врегулювання за заявами проти України, варто зазначити, що перші спроби застосування Урядом України процедури дружнього врегулювання в Суді, як правило, мали політичні мотиви: підтримання позитивного іміджу держави, зниження медійного розголосу, зменшення ймовірності подання нових заяв. Подібні приклади та їх подальше закріплення в правовому полі припадає на 2001–2006 рр., Тобто на період, який передував реформі Суду, пов'язаній з прийняттям Протоколу № 14 до Конвенції і постановленого першого пілотного рішення

Європейського суду з прав людини щодо України у справі Юрій Миколайович Іванов проти України.

У 2005 р. Урядом України було зроблено спробу дружнього врегулювання у справі Гонгадзе проти України, йдеться, про безпрецедентне Розпорядження Кабінету Міністрів України № 169-р «Про дружнє врегулювання у справі в Європейському Суді з прав людини» від 31 травня 2005 р. внесеному Прем'єр-міністром України Ю. Тимошенко [100].

Цим розпорядженням, Прем'єр-міністр доручила Уповноваженому у справах дотримання Конвенції В. Лутковській підписати декларацію про дружнє врегулювання у справі. Відповідно до тексту декларації, Уряд України визнавав, що «шкодує про ті дії, які призвели до подачі заяви про зникнення і вбивство чоловіка пані Гонгадзе», що «неналежне розслідування обставин цієї справи, як-то заяв про загрозу життю, подальше зникнення і вбивство, є порушенням ст. 2, 3 та 13 Конвенції, беручи до уваги біль і страждання, заподіяні заявниці та її родині», «зобов'язується вжити всіх необхідних заходів з продовження ретельного розслідування обставин вбивства Г. Гонгадзе з метою притягнення до відповідальності всіх осіб, винних у вчиненні злочину, і забезпечувати у майбутньому додержання вимог, передбачених положеннями зазначених статей. Незважаючи на результати розслідування Уряд зобов'язується забезпечити прийняття в подальшому всіх відповідних заходів з метою досягнення результату цього розслідування» [100]. Відповідно до зазначеної декларації, Уряд України був готовий «добровільно» сплатити пані Гонгадзе суму компенсації в розмірі 100 тис. євро.

Пані Гонгадзе не підписала декларацію про дружнє врегулювання і в своєму рішенні у справі Європейський суд з прав людини визнав порушення ст. 2–3, 13, 41 Конвенції, присудивши заявниці ту ж саму суму у розмірі 100 тис. євро в якості компенсації матеріальної та моральної шкоди [258], але з єдиною для неї відмінністю, наявним підтвердженням у рішенні Суду факту порушення Конвенції.

Виконання рішень Європейського суду з прав людини та активна політика держави щодо розвитку дружнього врегулювання в умовах гострої нестачі бюджетних коштів не є простим завданням.

Стратегічним кроком, що має знайти вирішення на національному рівні, має стати виділення відповідних бюджетних коштів для підготовки Урядовим уповноваженим у справах Європейського суду з прав людини обґрунтованих пропозицій щодо компенсаційних виплат для заявників.

Враховуючи вищевикладене, а також загальний зміст та спрямованість Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», доцільно було б в подальшому передбачати у Державному бюджеті України окрему статтю витрат на забезпечення реалізації політики дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини.

При цьому, як слушно зазначає Д. Дмитренко, головним протиріччям застосування процедури дружнього врегулювання, залишається те, що більшість фахівців, під виконанням рішення Європейського суду з прав людини розуміють, лише фінансову його сторону [46, с. 28]. Тобто виплату встановленої матеріальної компенсації замість справедливої сатисфакції та *restitutio in integrum*. Фінансова компенсація може бути лише опцією, коріння проблеми знаходиться в усуненні законодавчих прогалин та вжитті необхідних заходів загального характеру. Без усунення недоліків щодо тривалого невиконання рішень національних судів та порушень інших конвенційних прав на національному рівні, проблему зростаючої кількості заяв до Страсбурзького суду подолати не вдасться.

Розвиток системної практики дружнього врегулювання та подання односторонніх декларацій у поєднанні зі створенням ефективної системи державних гарантій щодо виконання рішень національних судів може відкрити нову українську сторінку в історії унікальної європейської установи у сфері захисту прав людини.

3.2. Виконання рішень Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання у справах проти України

Щоб уникнути помилкових суджень, стан виконання рішень Європейського суду з прав людини необхідно розглядати на тлі політичної ситуації та економічних факторів в кожній окремій державі-стороні Конвенції, системного характеру передбачуваних порушень Конвенції, конкретних обставин судових справ.

Виконання рішень Європейського суду з прав людини є обов'язком кожної Високої Договірної Сторони відповідно до положень ст. 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [73]. Як зазначалося вище, в Україні порядок виконання рішень (в тому числі рішень щодо дружнього врегулювання) та застосування практики Європейського суду з прав людини врегульовано спеціальним Законом [95] та іншими нормативно-правовими актами.

Проблеми виконання рішень Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання зумовлені різними факторами, зокрема, такими як постійне збільшення кількості заяв до Суду (на жаль, сьогодні Україна є однією із держав-лідерів за цим показником, близько 64 350 заяв очікують розгляду Судом станом на травень 2015 р. [241]), гостра нестача бюджетних коштів, зростання кількості повторюваних заяв («справ-клонів») тощо.

Важливим індикатором стану виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини в Україні «є кількість пілотних рішень та кількість обґрунтованих заяв проти України» [11, с. 304–305].

Станом на травень 2015 р. на контролі Комітету Міністрів Ради Європи перебуває близько однієї тисячі рішень у справах проти України, які тією чи іншою мірою залишаються невиконаними (у частині виплати справедливої сатисфакції та/або вжиття заходів індивідуального або загального характеру).

Як підкреслює Т. О. Анцупова, «Україна є майже винятковим прикладом серед держав-сторін Конвенції, де було прийнято спеціальний закон, що регулює порядок виконання рішень Європейського суду з прав людини» [11, с. 311].

«Очевидно, що один і той самий підхід для поліпшення внутрішніх засобів правового захисту (наприклад, вимога про прийняття типового закону) не прийнятний. Суд визнає, що держави-учасниці вимагають гнучкості для роботи в рамках їх особливостей національних умов і правових систем» зазначає у своїй доповіді голова парламентської делегації Нідерландів у Парламентській Асамблеї Ради Європи, професор, пані М.-Л. Бемельманс-Відек (Bemelmans-Videx) [307].

Конвенція не передбачає будь-яких санкцій у разі, якщо держава не виконує рішення Суду. Принагідно варто відзначити, що для держав – членів Європейського Союзу (у разі найжорсткіших санкцій, які може прийняти Рада Європи за постійне невиконання рішень Суду) це може створити ефект доміно, оскільки приєднання до Конвенції є однією з умов членства в ЄС.

Перманентна реформа Європейського суду з прав людини, пов'язана із набранням чинності Протоколами № 11–14 до Конвенції та відкриттям у червні 2013 р. до підписання Протоколу № 15. Триваюче вдосконалення Контрольного механізму до Конвенції, так само як і винесення першого для України пілотного рішення у справі Юрій Миколайович Іванов проти України 15 жовтня 2009 р., в якому Суд визнав системної проблему невиконання рішень національних судів; здавалося б, все це мало вчинити значний вплив на конвенційні механізми в Україні і знайти відповідне відображення в національному законодавстві, вирішивши питання створення системи державних гарантій щодо виконання рішень національних судів.

Колишній Голова Європейського суду з прав людини Ж.-П. Коста зазначив, що проти України найчастіше надходять заяви про порушення ст. 2, 3, 5 та 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Цей висновок підтверджує статистика розгляду справ проти України, яка свідчить, що найбільшу кількість справ проти України було розглянуто за ст. 6 Конвенції. Щоправда, ст. 6 Конвенції посідає перше місце за кількістю заяв і розглянутих справ щодо всіх договірних сторін Конвенції. Як зауважує Г. Ю. Юдківська, «стаття 6, беззаперечно, займає центральне місце у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Право на справедливий судовий розгляд втілює головний

принцип верховенства права; та в епоху процедуралізації фундаментальних прав питанням процесуальних гарантій при відправленні правосуддя, яке має відповідати вимогам справедливості, безсторонності та незалежності, приділяється підвищена увага» [154, с. 795–878].

У 2012–2013 рр. були прийняті Закони України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» (№ 4901–VI від 5 червня 2012 р.) й «Про внесення змін до деяких законів України щодо виконання судових рішень» (№ 583–VII від 19 вересня 2013 р.). Вищевказаними законодавчими актами було створено систему державних гарантій виконання судових рішень, відповідальність за які несе держава (рішення, боржниками за якими є державні підприємства, установи, організації, а також юридичні особи, примусова реалізація майна яких забороняється відповідно до національного законодавства). У 2013 р. в Закон було внесено зміни, спрямовані на вирішення питання щодо погашення вже існуючої заборгованості за судовими рішеннями (винесеними до 01 січня 2013 р.), відповідальність за виконання яких покладено на державу.

Для практичної реалізації вищевказаного механізму Уряд ухвалив Постанову Кабінету Міністрів України № 440 «Про затвердження Порядку погашення заборгованості за рішеннями суду, виконання яких гарантується державою» від 3 вересня 2014 р., якою затвердив порядок інвентаризації та погашення заборгованості за рішеннями суду, виконання яких гарантується державою. Цей порядок забезпечує проведення інвентаризації всіх невиконаних рішень судів та поступове погашення заборгованості, що накопичилась.

Ефективне функціонування цієї системи гарантій наразі ускладнене відсутністю бюджетного фінансування у необхідному розмірі, а кількість невиконаних рішень національних судів, що накопичилась за мало не десятиліття, є надзвичайно великою. Проте створена система інвентаризації дозволить поступово виплачувати кошти заявникам і, в ідеальному варіанті, має усунути необхідність звернень до Європейського суду з прав людини у цьому питанні.

Практична сторона виконання рішень Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання зводиться до вжиття загальних та індивідуальних

заходів, що запропонував Європейський суд з прав людини в рішеннях проти України. Найбільші складнощі виникають у сфері усунення системних/структурних проблем у правовій системі України, виявлених рішеннями Суду.

Можна виділити декілька новітніх тенденцій щодо вдосконалення процесу виконання рішень Європейського суду з прав людини (в тому числі рішень Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання), які широко обговорюються юридичною спільнотою.

Йдеться про впровадження нової норми, яка передбачатиме здійснення Верховною Радою України парламентського контролю за виконанням рішень Страсбурзького суду. При цьому на орган, відповідальний за забезпечення представництва України в Європейському суді з прав людини та координацію виконання його рішень (Урядовий уповноважений у справах Європейського суду з прав людини), може бути покладений обов'язок інформувати Верховну Раду України про виконання рішень та застосування практики Суду, а також подавати щороку, не пізніше 1 березня, звіт про виконання рішень та застосування практики Суду в Україні, у тому числі пропозиції щодо вжиття заходів загального характеру шляхом внесення змін до чинного законодавства [98], станом 27 листопада 2014 р. проект Закону № 0928 було відкликано.

Ймовірно, можна було б сказати, що в умовах тривалої економічної кризи, девальвації національної валюти та збройної агресії з боку Російської Федерації, українській державі важко виконувати взяті на себе міжнародні зобов'язання, між тим держава мусить по них відповідати.

Одночасно, 27 листопада 2014 р. у Верховній Раді України було зареєстровано проект Закону про внесення змін до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (щодо забезпечення виконання судових рішень) (далі – проект № 0913) [97]. Станом на 05 червня 2015 р., текст законопроекту підготовано до другого читання. Відповідний Комітет Парламенту рекомендував Верховній Раді України прийняти проект Закону в другому читанні та в цілому як Закон [31].

З огляду на перспективи прийняття зазначеного законопроекту, а також значущість запропонованих у ньому змін для виконання рішень Європейського суду з прав людини та практики застосування органами державної влади України практики Суду, нам видається, що він заслуговує на широке наукове обговорення.

Законопроект № 0913, направлений на вирішення багатьох гострих проблем, які затримують виконання Україною рішень Європейського суду з прав людини, що набрали законної сили.

За змістом ч. 1 ст. 1, Урядовий уповноважений у справах Європейського суду з прав людини отримує можливість надавати аналітичні висновки у вигляді обґрунтованих прецедентною практикою Суду правових позицій щодо наявності чи відсутності підстав для констатації Судом порушення Конвенції національними судами у конкретних справах за результатом судового провадження на національному рівні. Відповідно до ст. 18¹, 18² і 18³ проекту Закону, вищі судові органи спеціалізованих судів отримали зобов'язання забезпечувати належне застосування судами відповідної юрисдикції Конвенції та практики Суду. Сторони у справі або суд за власною ініціативою отримують можливість звернутися до Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини із запитом на надання аналітичного висновку щодо прецедентної практики Суду із конкретного питання. Тим самим, законопроект запроваджує розповсюдження відомого у міжнародній практиці інституту *amicus curiae brief*, широко застосованого Страсбурзьким судом, інституту третьої сторони, яка не виступає в інтересах процесуальних сторін, між тим надає правові висновки щодо складних проблем права, підкреслюючи при цьому авторитет і незалежність суду, за яким завжди залишається остаточне рішення прийняти або відхилити висловлені позиції.

Вказане положення перекликається із Протоколом № 16 до Конвенції [], що стосується лише одного питання: на його підставі вищі суди держав – членів Ради Європи отримують можливість запитувати у Європейського суду з прав людини консультативні висновки з питань інтерпретації і застосування прав, гарантованих

Конвенцією та Протоколами до неї, в контексті справ, що розглядаються зазначеними судами на національному рівні.

Зазначеним законопроектом запроваджується виплата відшкодування справедливої сатисфакції, призначеної Судом не лише в грошовій, а й в іншій формі, визначеній законом, наприклад, за рахунок виплати векселів. Так, сума справедливої сатисфакції визначена у рішенні Суду щодо дружнього врегулювання або сума грошової виплати визначена у рішенні Суду про схвалення умов односторонньої декларації може виплачуватися в грошовій або іншій формі, визначеній законом. Вважаємо, що в сьогоденних економічних умовах, це ледь не єдиним виходом із ситуації, що склалася, в умовах нестачі коштів державного бюджету на виплату відшкодувань.

Відповідно до ч. 1, 3 ст. 8, проектом вирішується питання строку виконання рішень Європейського суду з прав людини, виплата стягувачеві відшкодування має бути здійснена у строк, передбачений у Рішенні, з моменту набуття ним статусу остаточного. Упродовж десяти робочих днів від дня відкриття виконавчого провадження за Рішенням Орган представництва надсилає до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, постанову про відкриття виконавчого провадження.

У ч. 2 ст. 10, перелік Додаткових заходів індивідуального характеру доповнено іншими заходами, передбаченими у Рішенні, включаючи виконання умов щодо дружнього врегулювання у справі та умов односторонньої декларації у справі.

Авторами законопроекту уточняється категорійно-понятійний апарат Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», а існуюча термінологія приводиться у відповідність до вимог Конвенції.

Підсумовуючи все вищезазначене, можна зробити висновок, що сумлінне та ефективне виконання рішень Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання є завданням, яке містить у собі чимало викликів і вимагає постійного

вдосконалення як законодавства, так і його правозастосування і, найважливіше, становлення певного рівня правосвідомості юридичної спільноти.

Власне виконання рішень Європейського суду з прав людини необхідно розуміти широко, це не лише виконання самих лише рішень Суду, але й забезпечення постійної відповідності національного законодавства та судової і адміністративної практик вимогам Конвенції. Лише так можна гарантувати певний рівень реального дотримання прав людини в Україні і як наслідок – утвердження фундаментальних цінностей демократичних змін.

Розвиток на національному рівні інституту взаємодії між заявником і державою–відповідачем, безсумнівно, сприяв б практиці дружнього врегулювання й подоланню розбіжностей, що виникли між сторонами спору.

Успішною може бути процедура відбору інститутом Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини, справ, за якими державі доцільно намагатися дружнього врегулювання із заявниками.

Якнайшвидше дружнє врегулювання виявляється нерідко пов'язане не лише з поліпшенням законодавства й усуненням різного роду недоліків національної правової системи, а й часто виявляється «дешевшим» для держави, ніж оспорюваний судовий розгляд із винесенням рішення щодо суті.

Достатня законодавча база для реалізації та застосування процедури дружнього врегулювання вже існує, а досягнення Україною, як державою–відповідачем високих показників дружнього врегулювання, в майбутньому сприятиме підвищенню іміджу держави на європейській і міжнародній арені.

Підтримуючи курс на впровадження європейських стандартів у всіх сферах суспільного життя, Україна знаходиться у процесі невідворотних змін й все частіше використовує прецеденти Європейського суду з прав людини для визначення певного критерію, стандарту якості, на який необхідно орієнтуватись. Свідоме осмислення державними органами важливості рішень Європейського суду з прав людини сприятиме належному гарантуванню прав і свобод людини й забезпеченню довгострокової ефективності систем національної та міжнародної юстиції.

Висновки до Розділу 3

1. Застосування процедури дружнього врегулювання є важливим індикатором стану судових механізмів превентивного вирішення більшості індивідуальних звернень до Європейського суду з прав людини, що визнані прийнятними. Практика Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання, як у справах проти України, так і у справах проти інших держав характеризується високим ступенем розрізненості і важко піддається єдиній чіткій класифікації. Ситуацію ускладнює і конфіденційний характер переговорів сторін щодо дружнього врегулювання в поєднанні з концептуальною тенденцією Суду до власної помилкостійкості, яка призводить до зменшення інформації щодо досягнутого врегулювання, тобто «стислий виклад фактів і досягнутого вирішення» наводиться в рішенні Суду в абсолютному необхідному мінімумі.

2. Основною підставою для Уряду України щодо підготовки лівової частки угод про дружнє врегулювання спору із заявниками, стала констатація Європейським судом з прав людини порушень Україною положень Конвенції в інших справах за аналогічними обставинами, а також прецедентне право Суду.

3. Абсолютну більшість рішень Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання у справах проти України, можна віднести до типового, імпліцитного дружнього врегулювання та підгрупи групового (об'єданого) дружнього врегулювання. При цьому важливо підкреслити, що українська сторона тяжіє до пілотного та групового дружнього врегулювання за заявами, що стосуються пілотного рішення групи справ Юрій Миколайович Іванов проти України, проте практичні кроки України на цьому шляху донині не принесли бажаного успіху.

4. Основним показником розвитку з боку України як держави–відповідача практики дружнього врегулювання, є демонстрована державними органами України, ініціативність й висока зацікавленість у застосуванні процедури дружнього врегулювання, підкріплена пошуком національних механізмів забезпечення реалізації положень Конвенції, які допомогли б знизити число

прийнятих за українськими заявами мотивованих рішень, прискорити розгляд нових заяв, а також вивести на якісно новий рівень суспільну довіру до системи виконання Україною вже прийнятих Судом рішень.

5. На рівні національного законодавства України, правова позиція необхідності досягнення дружнього врегулювання спору за власною ініціативою уряду або за ініціативою заявника наразі отримала найбільшого сприяння з боку законодавця та Уряду України і викликана розумінням реальної можливості використання процедури дружнього врегулювання як засобу досягнення згоди між сторонами на основі справедливої сатисфакції.

6. Практична сторона виконання рішень Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання зводиться до вжиття загальних та індивідуальних заходів, що запропонував Європейський суд з прав людини в рішеннях проти України. Найбільші складнощі виникають у сфері усунення системних / структурних проблем у правовій системі України, виявлених рішеннями Суду.

7. Сумлінне та ефективне виконання рішень Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання є завданням, яке містить у собі чимало викликів і вимагає постійного вдосконалення як законодавства, так і його правозастосування.

8. Розвиток системної практики дружнього врегулювання та подання односторонніх декларацій у поєднанні зі створенням ефективної системи державних гарантій щодо виконання рішень національних судів може відкрити нову українську сторінку в історії унікальної європейської установи у сфері захисту прав людини.

ВИСНОВКИ

У дисертації розв'язано важливу наукову задачу щодо визначення особливих правових характеристик інституту дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини в умовах розвитку міжнародного судового процесу у сфері захисту прав людини, що дало змогу сформулювати такі узагальнюючі положення та висновки:

1. Міжнародні примирливі процедури є частиною інституційно-правового механізму мирного врегулювання міжнародних спорів. Міжнародні примирливі процедури застосовуються у разі, якщо намагання сторін застосувати інші засоби мирного врегулювання не дали позитивного результату і мало місце звернення до органу міжнародного правосуддя. Дослідження еволюції мирного врегулювання міжнародних спорів дозволяє говорити про зародження процедури дружнього врегулювання спорів у другій половині XX ст. Цей новий етап у розвитку міжнародних примирливих процедур пов'язаний із формуванням системи регіональних органів міжнародного правосуддя у сфері міжнародного захисту прав людини. У період 1959–1979 рр. відбувається оформлення інституту дружнього врегулювання міжнародних спорів, дружнє врегулювання наділяється характерними йому й нині, оригінальними на фоні інших форм міжнародних примирливих процедур, рисами – досягнення заінтересованими сторонами спору взаємовигідної згоди щодо справедливої сатисфакції потерпілій стороні на основі поваги до прав людини, як їх визначає відповідний міжнародно-правовий акт. Інститут дружнього врегулювання, увібрав у себе риси та досвід застосування посередництва (медіації), примирення, переговорів, арбітрування та інших форм примирливих процедур в історичній ретроспективі. Підхід до дружнього врегулювання як до цілого арсеналу засобів відкриває нові пізнавальні можливості і є актуальним для подальших наукових досліджень.

2. В історичному ракурсі принцип сприяння примиренню сторін або дружньому врегулюванню спору (*favor conciliationis*) у міжнародному праві прав людини хоч і не одразу отримав формальне юридичне закріплення, але досяг

високого ступеня розвитку під впливом якісних змін у системі органів міжнародного правосуддя у другій половині XX століття. Ці зміни були зумовлені розрядкою міжнародної напруженості з наданням правам людини і загальнолюдським цінностям політичної ваги, рівнозначної цінностям миру, безпеки та сталого економічного розвитку.

Порівняльний аналіз договірних основ європейської, міжамериканської та африканської регіональних систем захисту прав людини та правил процедури відповідних регіональних судових установ дозволяє дійти висновку, що процедура дружнього врегулювання в міжамериканській та африканській системах захисту прав людини у багатьох аспектах є аналогом процедури дружнього врегулювання як частини примирливого механізму страсбурзької системи.

3. Інститут дружнього врегулювання спорів у сфері захисту прав людини порушує низку фундаментальних етичних і морально значущих проблем. Особливої актуальності вони набувають при розгляді грубих порушень прав людини. Питання про морально-етичну легітимність дружнього врегулювання не стосується *a priori* лише тих чи інших прав, це питання конкретної судової справи, що розглядається, і воно має низку рівнозначних позицій. Враховуючи певний «конфлікт» філософських теорій, питання дружнього врегулювання в органах міжнародного правосуддя слід вважати етично складним. Балансування між публічними й приватними інтересами сторін та етичними уявленнями має відбуватись шляхом гармонізації різних фундаментальних цінностей. Глибокий конфлікт між ефективністю й справедливістю в дружньому врегулюванні спорів не може бути вирішений раз і назавжди. Ефективність Європейського суду з прав людини сьогодні підтверджує його визначна роль у підтримці єдності договірно-правових основ у сфері захисту прав людини; вплив не лише на інтереси сторін спору, а й на формування очікувань, які нерідко коригують поведінку осіб, які не брали участь у судовому процесі. Тому у системі функцій судового процесу в Європейському суді з прав людини (поряд з охоронною, контрольною, функціями судочинства та судової правотворчості) можна виділити функцію легітимації рішень Європейського суду з прав людини, яка полягає у тому, що вони мають не

лише компенсаторний характер, а й повинні відповідати очікуванням суспільства (зокрема, заявників) щодо встановлення справедливості.

4. Дружнє врегулювання та схвалення умов односторонньої декларації як судові засоби мирного врегулювання спорів формують примирливий механізм страсбурзької системи.

Як правовий інститут, інститут дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини являє собою спільність нормативно-правових (матеріальних і процесуальних), морально-етичних, структурних та функціональних характеристик врегулювання міжнародно-правового спору між сторонами на основі загальновизнаних принципів міжнародного судового процесу, принципів конфіденційності переговорів та балансу інтересів сторін, взаємовигідної згоди і дотримання прав людини, з винесенням обов'язкового судового рішення для сторін спору або без такого. Ґрунтуючись на визначеннях різних форм примирливих процедур, поняттєвих тлумачень, детермінаціях семантичної складової цього правового поняття, вважаємо, що дружнє врегулювання як процедура – це форма міжнародної примирливої процедури, яка заснована на загальновизнаних принципах міжнародного судового процесу, принципах конфіденційності переговорів, балансу інтересів сторін і повазі до прав людини, яка може бути застосована на будь-якій стадії судового процесу в Європейському суді з прав людини з моменту визнання заяви прийнятною та спрямована на досягнення сторонами спору взаємовигідної згоди щодо справедливої сатисфакції потерпілій стороні.

5. Нині міжнародно-правовою доктриною ще не розроблено єдиної універсальної класифікації видів процедури дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини. Попередні класифікації зарубіжних авторів були засновані на критеріях, які, на нашу думку, важко формалізувати, що створювало певні труднощі для дослідження процедури дружнього врегулювання. Сучасна класифікація має усувати недоліки попередніх і охоплювати всі особливі характеристики цієї форми примирливої процедури. Пропонуються такі критерії класифікації видів процедур дружнього врегулювання в Європейському суді з прав

людини: категорія справ, форми судового рішення, кількість заявників, коло суб'єктів, спосіб моніторингу за виконанням умов дружнього врегулювання, рекомендовані заходи, місце укладення угоди про дружнє врегулювання, стадії судового процесу, на яких було досягнуто дружнє врегулювання, ступінь участі заявника у процесі переговорів щодо дружнього врегулювання. Так само варто розрізняти види процедури дружнього врегулювання: типове, імпліцитне, групове (об'єднане), реальне, подальше, пілотне, міждержавне та формальне дружнє врегулювання.

6. Необхідно розмежовувати процедуру дружнього врегулювання та процедуру схвалення умов односторонньої декларації як різні форми міжнародної примирливої процедури в Європейському суді з прав людини із специфічними характеристиками. Пропонується вважати процедуру схвалення умов односторонньої декларації формою міжнародної примирливої процедури, заснованою на принципі поваги до прав людини, яка може бути застосована на будь-якій стадії судового процесу в Європейському суді з прав людини з моменту визнання заяви прийнятною та виражається у відкритій пропозиції держави щодо справедливої сатисфакції потерпілій стороні, за умови її згоди або без такої згоди за рішенням Суду. Вважаємо, що односторонні декларації можуть бути найбільш доречними у часто повторюваних справах, де заявники вимагають виключно встановлення справедливої сатисфакції у грошовому вираженні. Найчастіше Суд прийматиме односторонню декларацію навіть якщо фінансова компенсація була запропонована урядом *ex gratia*, тобто фактично без визнання будь-якої відповідальності за порушення та подальших юридичних зобов'язань для держави, за умови, що існує можливість *restitutio in integrum* та поновлення *status quo ante*.

7. Для України розвиток практики застосування процедури дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини, підкріплений реальним усуненням структурних недоліків національної правової системи, допоміг би: зменшити кількість прийнятих рішень щодо суті проти України; істотно знизити розголос щодо виявлених Європейським судом з прав людини порушень та зменшити ймовірність нових звернень до Суду; підвищити суспільну довіру до

дотримання Україною принципів демократії, верховенства права та захисту прав людини і основоположних свобод. В Україні сформовано достатні нормативно-правові засади для застосування процедури дружнього врегулювання у справах проти України. Проте системність та узгодженість практики виконання рішень Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання у справах проти України є актуальною проблемою правозастосовної практики. Стан використання процедури дружнього врегулювання у справах проти України демонструє, що для української держави політика дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини має передовсім компенсаторний, і лише *a posteriori* – стабілізаційний (спрямований на усунення причин порушення Конвенції) характер. Застосування урядом процедури дружнього врегулювання у справах проти України в Європейському суді з прав людини дозволяє змінити політику держави щодо додержання європейських стандартів захисту прав людини з компенсаторної на превентивну.

8. Виконання рішень Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання та активна політика держави щодо розвитку практики дружнього врегулювання, в умовах гострої нестачі бюджетного фінансування, не є простим завданням. Стратегічним кроком на національному рівні має стати виділення відповідних бюджетних коштів для підготовки Урядовим уповноваженим у справах Європейського суду з прав людини обґрунтованих пропозицій щодо компенсаційних виплат для заявників. Доцільно було б надалі передбачати у Державному бюджеті України окрему статтю витрат на забезпечення реалізації політики дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини. Практична сторона виконання рішень Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання полягає у виконанні загальних та індивідуальних заходів, запропонованих Судом у рішеннях щодо України. Найбільші складнощі виникають у сфері усунення системних/структурних проблем у правовій системі України, виявлених рішеннями Суду. Розвиток на національному рівні інституту взаємодії між заявником і державою-відповідачем, безперечно, сприяв б практиці дружнього врегулювання й подоланню розбіжностей, що виникли між сторонами спору.

Якнайшвидше дружнє врегулювання нерідко пов'язується не лише з удосконаленням законодавства й усуненням різних недоліків національної правової системи, а й виявляється для держави «дешевшим», ніж повноцінний судовий розгляд справи в Європейському суді з прав людини із винесенням рішення щодо суті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абашидзе А. Х. Мирное разрешение международных споров: современные проблемы : монография / А. Х. Абашидзе, А. М. Солнцев. – 2-е изд. – М. : РУДН, 2012. – 307 с.
2. Абашидзе А. Х. Право Совета Европы. Конвенция о защите прав человека и основных свобод : учеб. пособие / А. Х. Абашидзе, Е. С. Алисиевич. – М. : Междунар. отношения, 2007. – 304 с.
3. Абдель Рахим А. Н. Универсализм и исламская концепция прав и свобод человека: дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Аль-Али Насер Абдель Рахим. – М., 1999. – 187 с.
4. Алексеев А. Этика [Электронный ресурс] / А. Алексеев // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона : в 86 т. – СПб., 1890–1907 гг. – (с ил. и доп. материалами). – Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/index.html>
5. Алисиевич Е. С. Срочные меры в практике органов межамериканской системы защиты прав человека / Е. С. Алисиевич // Международное правосудие. – 2014. – № 4. – С. 32–41.
6. Аннерс Э. История европейского права (пер. со швед.) / Э. Аннерс. – М. : Наука, 1994. – 397 с.
7. Антоненко та Омелянчик проти України (рішення щодо дружнього врегулювання), № 7474/06 та 30908/08, ЄСПЛ 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/file/52>
8. Анцупова Т. А. Прецедентное право и практика Европейского суда по правам человека / Т. А. Анцупова // Правове життя сучасної України : матер. міжнар. наук.-практ. конф., 16–17 травня 2013 р., м. Одеса / відп. за вип. В. М. Дрьомін. – О. : Фенікс, 2013. – Т. 1. – С. 395–397.
9. Анцупова Т. А. Контрольный механизм к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод: проблемы совершенствования

[Электронный ресурс] / Т. А. Анцупова // Європейські студії і право. – 2010. – № 1. – Режим доступу: http://vidrodgenya.at.ua/_tbkp/10atasps.pdf.pdf

10. Анцупова Т. О. Принцип *minimis non curat praetor* у діяльності Європейського суду з прав людини / Т. О. Анцупова // Європейське право. – 2003. – № 1–2. – С. 101–109.

11. Анцупова Т. О. Процесуальне право Ради Європи: питання теорії і практики : монографія / Т. О. Анцупова. – О. : Фенікс, 2013. – 384 с.

12. Анцупова Т. О. Перспективи розвитку процедури дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини / Т. О. Анцупова, С. К. Бурма // Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини : матер. третьої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19–20 вересня 2014 р.) / за ред. д. ю. н., проф., академіка С. В. Ківалова ; Націон. ун-т «Одеська юридична академія». – О. : Фенікс, 2014. – С. 69–77.

13. Бабін Б. В. Права людини та громадянське суспільство : навч. посібн. для студ. вищ. навч. закл. / Б. В. Бабін, А. В. Ковбан. – О. : Фенікс, 2014. – 320 с.

14. Бабін Б. В. Програмне регулювання у сучасному міжнародному праві: еволюція, форми та механізми реалізації : монографія / Б. В. Бабін. – О. : Фенікс, 2012. – 454 с.

15. Бекашев К. А. Международное право : учеб. для бакалавров / К. А. Бекашев. – М. : Проспект, 2014. – 352 с.

16. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : «Academia-Центр», «МЕДИУМ», 1995. – 323 с.

17. Бехруз Х. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та ісламські міжнародно-правові документи: компаративістський аналіз / Х. Бехруз // Право України : Респ. юрид. журнал. – 2010. – № 10. – С. 114–118.

18. Блашко М. Судопроизводство в Европейском суде по правам человека / М. Блашко // Европейский суд по правам человека: правила обращения и судопроизводства : сб. ст. и док. / Под общей ред. А. В. Деменевой, Б. Петранова. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2001. – С. 5–38.

19. Бурма С. К. Дружнє врегулювання в практиці органів міжамериканської системи захисту прав людини / С. К. Бурма // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2015. – № 3. – С. 168–175.
20. Бурма С. К. Інститут дружнього врегулювання у доктрині міжнародного права [Електронний ресурс] / С. К. Бурма // Форум права : електронне наукове видання. – 2015. – № 1. – С. 32–37. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2015_1_7.pdf
21. Бурма С. К. Пілотне дружнє врегулювання в ЄСПЛ / С. К. Бурма // Central and Eastern European Legal Studies. – Issue 2/2014. – P. 257–268.
22. Бурма С. К. Правовые основы и особенности применения процедуры дружественного урегулирования по жалобам против Украины в Европейском суде по правам человека / С. К. Бурма // Альманах міжнародного права. – 2014. – Випуск 5. – С. 59–68.
23. Бурма С. К. Процедура схвалення умов односторонньої декларації в Європейському суді з прав людини / С. К. Бурма // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного ун-ту. Сер. «Юриспруденція». – 2014. – № 12. – Т. 2. – С. 198–200.
24. Бурма С. К. Співвідношення понять «примирливі процедури» і «дружнє врегулювання» у міжнародному праві / С. К. Бурма // Науковий вісник Ужгородськ. нац. ун-ту. Сер. «Право». – 2015. – № 32. – С. 168–171.
25. Буроменский М. В. Обращение в Европейский суд по правам человека: практика Суда и особенности украинского законодательства / М. В. Буроменский. Харьковская правозащитная группа; Худож.-оформитель И. Гаврилюк. – Х. : Фолио, 2000. – 32 с.
26. Буткевич В. Г. Особливості з'ясування правового змісту ст. 3 ЄКПЛ та застосування основних стандартів / В. Г. Буткевич // Європейський суд з прав людини. Судова практика / за заг. ред. В. Г. Буткевича. – К. : Ред. журн. «Право України», 2011. – Вип. 1, ч. 1–2 : Стаття 3 ЄСПЛ Заборона катувань: у 3 ч. – С. 791–895.

27. Буткевич В. Г. Еволюція критеріїв реформування Європейського суду з прав людини (здобутки і втрати) / В. Г. Буткевич // Правове забезпечення ефективного виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : матер. міжнар. наук.-практ. конф., 15 вересня 2012 р., м. Одеса / за ред. С.В. Ківалова ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – О. : Фенікс, 2012. – С. 23–73.

28. Бычавска-Синярска Д. Односторонние декларации: возможные злоупотребления и потребность в тщательном контроле над исполнением решений / Д. Бычавска-Синярска // Международное правосудие. – 2012. – № 3(4). – С. 80–85.

29. Вильт Х. ван дер Система ОАГ по защите прав человека / Вильт Х. ван дер // Введение в вопросы международной защиты прав человека : учеб. пособ. / Под ред. Райя Хански и Маркку Сукси. Институт прав человека. Университет «Або Академи». – Турку/Або, 1997. – С. 312–323.

30. Віталій Терентійович Лі проти України (dec.), № 7697/02, ЄСПЛ 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/file/828>

31. Висновок Комітету з питань правової політики та правосуддя до проекту Закону України про внесення змін до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (щодо забезпечення виконання судових рішень) від 18 березня 2015 р. № 0913 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=52419&pf35401=317141>

32. Вишняков О. К. Вплив прецедентної практики Європейського суду з прав людини на судову практику України: нові можливості / О. К. Вишняков // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». – Т. Х / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) [та ін.] ; відп. за вип. В. М. Дрьомін. – О. : Юрид. літ., 2011. – С. 164–171.

33. Вудс Л. Европейский Союз и права человека / Л. Вудс // Введение в вопросы международной защиты прав человека : учеб. пособ. / Под ред. Райя

Хански и Маркку Сукси. Институт прав человека. Университет «Або Академи». – Турку/Або, 1997. – С. 291–309.

34. Голев Н. Д. О специфике языка права в системе общенародного русского языка и ее юридического функционирования / Н. Д. Голев // Юрислингвистика-5: Юридические аспекты языка и лингвистические аспекты права : межвуз. сб. науч. тр. / под ред. Н. Д. Голева. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2004. – С. 43–62.

35. Гомьен Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика / Д. Гомьен, Д. Харрис, Л. Зваак. – М. : Изд-во МНИМП, 1998. – 600 с.

36. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – М. : Международные отношения, 1998. – 400 с.

37. Давыденко Д. Л. Вопросы юридической терминологии в сфере «альтернативного разрешения споров» / Д. Л. Давыденко // Третейский суд. – СПб., 2009. – № 1. – С. 40–53.

38. Давыденко Д. Л. Мировое соглашение как средство внесудебного урегулирования частноправовых споров (по праву России и некоторых зарубежных государств): дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Давыденко Дмитрий Леонидович. – М., 2004. – 257 с.

39. Давыденко Д. Л. Примириительные процедуры в европейской правовой традиции / Д. Л. Давыденко. – М. : Инфотропик Медиа, 2013. – 232 с.

40. Дамірлі М. А. Європейська Конвенція з прав людини як ключовий елемент системи права Ради Європи / Дамірлі Мехман Алішах огли // Право України : Респ. юрид. журнал. – 2010. – № 10. – С. 98–104.

41. Дамірлі М. А. Квантори «загальності» загальної теорії права / М. А. Дамірлі // Філософія права та загальна теорія права. – 2013. – № 2. – С. 267–275.

42. Дамирли М. А. Право Совета Европы: схемы, таблицы, определения и комментарии : учеб. пособие / М. А. Дамирли, Т. А. Анцупова ; ОНЮА. – О. : Фенікс, 2007. – 284 с.

43. Денисов В. Вхідження незалежної держави Україна в систему сучасного міжнародного правопорядку / В. Денисов // Право України. – 2012. – № 3–4. – С. 51–67.
44. Денисов В. Наука міжнародного права в Україні у ХІХ – першій половині ХХ століття: історія становлення та розвитку / В. Денисов, К. Савчук // Право України. – 2012. – № 3–4. – С. 258–268.
45. Дженіс М. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування. Пер. з англ. / М. Дженіс, Р. Кей, Е. Бредлі. – К. : «АртЕк», 1997. – 624 с.
46. Дмитренко Д. Дружественное урегулирование / Д. Дмитренко // Юридическая практика. – 2014. – № 24–25 (860–861). – С. 28.
47. Дмитренко О. В. Взаємодія Європейського суду з прав людини та Суду справедливості Європейських співтовариств у контексті захисту прав людини / О. В. Дмитренко, Г. Ю. Юдківська // Адвокат. – 2006. – № 3. – С. 33–44.
48. Дмитрієв А. І. Історія міжнародного права / А. І. Дмитрієв, Ю. А. Дмитрієва, О. В. Задорожній. – К. : Видавничий дім «Промені», 2008. – 384 с.
49. Дрьоміна Н. В. Юрисдикція міжнародних кримінальних судів і трибуналів: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / Дрьоміна Наталія Вікторівна; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 19 с.
50. Дудченко В. В. Західна традиція права: до проблеми легітимності / В. В. Дудченко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – О. : Юрид. літ., 2007. – Вип. 36. – С. 47–54.
51. Дудченко В. В. Легітимність і легальність: питання співвідношення / В. В. Дудченко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – О. : Юрид. літ., 2005. – Вип. 26. – С. 58–64.
52. Європейська конвенція з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR.pdf

53. Європейський суд з прав людини : ЄСПЛ у 50-ти запитаннях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Documents/50Questions_ukr.pdf
54. Жалинский А. Э. Эффективность профилактики преступлений и криминологическая информация / А. Э. Жалинский, М. В. Костицкий. – Львов: «Вища школа», 1980. – 211 с.
55. Зелинская Н. А. Международные преступления и международная преступность : монография / Н. А. Зелинская. – О. : Юрид. лит., 2006. – 568 с.
56. Зер Х. Восстановительное правосудие: новый взгляд на преступление и наказание / Х. Зер. – М. : Центр «Судебно–правовая реформа», 2002. – 324 с.
57. Ивакин А. А. Сущность правосознания и его место в системе духовной культуры / А. А. Ивакин // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – О. : Юрид. літ., 2007. – Т. VI. – С. 51–60.
58. Иванова И. В. Проблема перевода фразеологических единиц в некоторых типах юридических текстов / И. В. Иванова // Вестник МГЛУ. – 2005. – Вып. 501. – Часть II. – С. 56–60.
59. Исакова Г. К. Политология прав человека : учеб. пособ. / Г. К. Исакова. – 2-е изд. – Астана, 2007. – 407 с.
60. Исполнение решений Европейского суда по правам человека в Украине / под общ. ред. Е. Е. Захарова. – Харьков : Права людини, 2014. – 288 с.
61. Кайсин та інші проти України (рішення щодо дружнього врегулювання), № 46144/99, ЄСПЛ 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/187>
62. Камаровский Л. О международном суде / Л. Камаровский. – М. : Типография Т. Малинского, 1881. – 542 с.
63. Кант И. Метафизика нравов : в 2 ч. Ч. 1 : Метафизическое начало учения о праве / И. Кант. // Собр. соч.: в 6 т. Т. 4. Ч. 2. ; под общей редакцией В.Ф. Асмуса. А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. – М. : Мысль, 1965. – 478 с.
64. Кант И. Критика практического разума / И. Кант ; Пер. с нем. – СПб. : Наука, 1995. – 528 с.

65. Караман И. В. Значение пилотных решений Европейского суда по правам человека / И. В. Караман // Український часопис міжнародного права. (Спеціальний випуск: Права людини). – 2013. – С. 238–243.
66. Карташкин В. А. Права человека в международном и внутригосударственном праве / В.А. Карташкин ; Отв. ред.: Лукашева Е. А. – М. : Изд-во ИГиП РАН, 1995. – 135 с.
67. Кивалов С. В. Дисфункции» национальных правовых систем в контексте реформирования Европейского суда по правам человека / С. В. Кивалов // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». – О. : Юрид. літ., 2012. – Т. XI. – С. 9–18.
68. Киримова Е. А. Правовой институт: Теоретико-правовое исследование: автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория права и государства ; История права и государства ; История политических и правовых учений» / Киримова Елена Андреевна; Саратовская государственная академия права. – Саратов, 1998. – 23 с.
69. Ковлер А. И. Итоги Европейского суда по правам человека в 2011 году / А. И. Ковлер // Российский судья. – 2012. – № 4. – С. 6–14.
70. Колосов А. В. О некоторых проблемах семантического наполнения терминологии при переводе на русский язык (на материале текстов решений Европейского суда по правам человека в сфере защиты прав ребенка) / А. В. Колосов // Социосфера. – 2013. – № 1. – С. 48–51.
71. Конвенція про захист прав і основоположних свобод людини // Збірка договорів Ради Європи : укр. версія. – К. : Парламент. Вид-во, 2000. – С. 35–42.
72. Конвенція про захист прав людини і основних свобод. Офіційний переклад із поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу № 11 // Голос України . – 2001. – № 3 (2503). – 10 січня. – С. 6–8.
73. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом № 11 від 11 травня 1994 року, Протоколом № 14 від 13 травня 2004 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004

74. Коннов А. Ю. Понятие, классификация и основные виды альтернативных способов разрешения споров / А. Ю. Коннов // Журнал российского права. – 2004. – № 12. – С. 120–131.

75. Короткий Т. Р. Гуманизация международного права / Т. Р. Короткий // Наукові праці Одеської національної юридичної академії / Голов. ред. С. В. Ківалов. – Т. 7. – 2008. – С. 170–181.

76. Кривцова І. С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Міжнародне право» / Кривцова Ірина Сергіївна; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – О., 2008. – 20 с.

77. Кульчицький Н. Огляд практики Європейського суду з прав людини у справах щодо України за 2012 рік / Назар Кульчицький, Зоряна Бортновська // Вісник державної судової адміністрації України. – 2013. – № 2. – С. 68–78.

78. Кэрон Д. Д. Мирное разрешение международных споров посредством права / Кэрон Д. Д., Шинкарецкая Г. Г. // Вне конфронтации. Международное право в период после холодной войны : сб. статей. – М. : Спарк, 1996. – С. 323–349.

79. Лобов М. Дружественное урегулирование в Европейском суде по правам человека / М. Лобов // Европейский суд по правам человека: правила обращения и судопроизводства: Сб. ст. и док. / Под общей ред. А. В. Деменевой, Б. Петранова. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2001. – С. 38–49.

80. Лобов М. Б. Restitutio in integrum в системе Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод / М. Б. Лобов // Сравнительное конституционное обозрение. – 2012. – № 5. – С. 80–98.

81. Лось О. В. Особливості перекладу термінів в документах міжнародного права [Електронний ресурс] / О. В. Лось. // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки. – 2013. – Вип. 108.1. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VchdpuP_2013_1_108_53.pdf

82. Лукашева Е. А. Права человека : учебник. – 2-е изд., перераб. / Е. А. Лукашева. – М. : Норма; ИНФРА-М, 2011. – 560 с.

83. Людмила Олексіївна Букова проти України та 8 інших заяв (dec.), № 18662/06), ЄСПЛ 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/file/25595>

84. Мамулян А. С. Англо-русский полный юридический словарь. 35 тысяч слов и устойчивых словосочетаний / А. С. Мамулян, С. Ю. Кашкин. – М. : «Рэббит», 1993. – 400 с.

85. Михайленки та інші проти України, № 35091/02, 35196/02, 35201/02, 35204/02, 35945/02, 35949/02, 35953/02, 36800/02, 38296/02, 42814/02, ЄСПЛ 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/file/944>

86. Обращение в Европейский Суд по правам человека / под общ. ред. Ф. Лича. – М. : МОО ПЦ «Мемориал», 2006. – 528 с.

87. Общетеоретическая юриспруденція: учебный курс : учебник / под. ред. Ю. Н. Оборотова. – О. : Фенікс, 2011. – 436 с.

88. Орлова И. А. Институт разрешения споров в системе международного права : монография. – СПб. : СКФ «Россия–Нева», 2011. – 199 с.

89. Офіційний переклад Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, затверджений Міністерством закордонних справ України 27 січня 2006 р. // Офіц. вісн. України. – 1998. – 16 квіт. – № 13; 2006. – 23 серп. – № 32. – С. 270.

90. Пашковський М. І. Порівняльно–правовий аналіз інституту національних (урядових) агентів з питань Європейського суду з прав людини / М. І. Пашковський // Правове життя сучасної України : матер. міжнар. наук.-практ. конф. 16–17 травня 2013 р., м. Одеса / відп. за вип. В. М. Дрьомін ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – О., 2013. – Т. 1. – С. 331–333.

91. Плотніков О. В. Регіоналізм права прав людини в практиці європейських судових органів / О. В. Плотніков // Правове забезпечення ефективного виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 20–21 вересня 2013 р.) / за ред. д.ю.н., проф., академіка С. В. Ківалова; Націон. ун-т «Одеська юридична академія». – О. : Фенікс, 2013. – С. 141–155.

92. Поліванова О. М. Особливості приєднання Європейського Союзу до Європейської Конвенції щодо захисту прав людини і основоположних свобод 1950 року / О. М. Поліванова // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. – 2014. – № 1(72). – С. 220–224.

93. Положення про Уповноваженого у справах дотримання Конвенції про захист прав і основних свобод людини: постанова Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1998 р. № 557 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/557-98-%D0%BF>

94. Пранис К. Круги примирения. От преступления к сообществу / К. Пранис, Б. Стюарт, М. Уедж. – М. : Р. Валент, 2009. – 240 с.

95. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV // Офіційний вісник України. – 2006. – № 12. – Ст. 792.

96. Примирительные процедуры в суде: коллективная монография / Под редакцией А. Д. Карпенко. – СПб. : ООО «Аргус», 2014. – 127 с.

97. Про внесення змін до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (щодо забезпечення виконання судових рішень): проект Закону від 27 листопада 2014 р. № 0913. Текст законопроекту до другого читання від 04 червня 2015 р. [Електронний ресурс]– Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52419

98. Про внесення змін до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»: проект Закону від 12 грудня 2012 р. № 0928 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45143

99. Про внесення змін до Положення про Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини: Постанова Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2014 р. № 431 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/431-2014-%D0%BF>

100. Про дружнє врегулювання у справі в Європейському Суді з прав людини: розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 травня 2005 р. № 169-

р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/169-2005-%D1%80>

101. Про затвердження Положення про представника Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини і регіональне відділення Секретаріату Урядового уповноваженого у справах Європейського, суду з прав людини: наказ Міністерства юстиції України від 9 лютого 2007 р. № 44/5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0044323-07>

102. Про затвердження Порядку погашення заборгованості за рішеннями суду, виконання яких гарантується державою: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2014 р. № 440 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/440-2014-%D0%BF>

103. Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. № 784 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/784-2006-%D0%BF>

104. Про організаційні заходи, пов'язані із забезпеченням представництва України при розгляді справ у Європейському суді з прав людини: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2004 р. № 553 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/553-2004-%D0%BF>

105. Про план заходів щодо виконання обов'язків та зобов'язань України, що впливають з її членства в Раді Європи: Указ Президента України від 12 січня 2011 р. № 24/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/24/2011>

106. Про порядок вирішення трудових спорів (конфліктів): Закон України від 3 березня 1998 р. № 137/98-ВР, із змін., внесеними згідно із Законами від 10 липня 2003 р. № 1096-IV, від 17 травня 2012 р. № 4719-VI, від 22 червня 2012 р. № 5026-VI, 16 жовтня 2012 р. № 5458-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/137/98-%D0%B2%D1%80>

107. Про порядок здійснення захисту прав та інтересів України під час урегулювання спорів, розгляду у закордонних юрисдикційних органах справ за участю іноземного суб'єкта та України: Указ Президента України від 25 червня 2002 р. № 581/2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/581/2002>

108. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 липня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.

109. Про ратифікацію Протоколів № 12 та № 14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : Закон України від 9 лютого 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 27. – Ст. 229.

110. Пушмин Э. А. Международный юридический процесс и международное право / Э. А. Пушмин. – Кемерово : Изд-во Кемеров. гос. ун-та, 1990. – 83 с.

111. Рабінович П. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на національну юридичну практику: спроба порівняльної характеристики / П. Рабінович // Вісник Акад. правових наук України : зб. наук. пр. / Президія АПРН України. – Х., 2000. – № 2. – С. 11–20.

112. Рабінович П. Феномен права в інтерпретації Страсбурзького суду (до 50-річчя Європейського суду з прав людини) [Електронний ресурс] / П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 2. – С. 3–12. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vapny_2009_2_1.pdf

113. Рожкова М. А. Договорное право: соглашения о подсудности, международной подсудности, примирительной процедуре, арбитражное (третейское) и мировое соглашения / М. А. Рожкова, Н. Г. Елисеев, О. Ю. Скворцов ; под общ ред. М. А. Рожковой. – М. : Статут, 2008. – 528 с.

114. Рожкова М. А. Новые правила обращения в Европейский суд по правам человека: текст Регламента, новеллы, комментарии / М. А. Рожкова, Д. В. Афанасьев. – М. : Статут, 2004. – 256 с.

115. Рожкова М. А. Порядок рассмотрения жалоб в Европейском суде по правам человека / М. А. Рожкова, Д. В. Афанасьев, Ю. В. Тай // Серия «Практика Европейского суда по правам человека: комментарии, судебные прецеденты». Кн. 2. – М. : Статут, 2013. – 567 с.

116. Рожкова М. А. Применение в коммерческом обороте мировой сделки [Электронный ресурс] / М. А. Рожкова // КонсультантПлюс. 2004. – Режим доступа: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=CMB;n=6760>

117. Ролз Дж. Теория справедливости / Дж. Ролз ; пер. и науч. ред.: В. В. Целищева. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – 532 с.

118. Сальвиа М., де. Европейская конвенция по правам человека / Микеле де Сальвиа. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 276 с.

119. Святун О. В. Історія становлення і розвитку науки права Ради Європи в Україні / О. В. Святун, А. Л. Федорова // Європейське право. – 2013. – № 1–2. – С. 196–216.

120. Святун О. В. Реформування Європейського суду з прав людини в контексті приєднання ЄС до Європейської конвенції з прав людини / О. В. Святун // Правове забезпечення ефективного виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : матер. міжнар. наук.-практ. конф., 15 вересня 2012 р., м. Одеса / за ред. С. В. Ківалова ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – О. : Фенікс, 2012. – С. 178–187.

121. Севостьянова Н. І. Виконання рішень Європейського суду з прав людини проти України: проблеми та сучасні виклики / Н. І. Севостьянова // Правове забезпечення ефективного виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 19–20 вересня 2014 р.) / за ред. д.ю.н., проф., академіка С. В. Ківалова; Націон. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса: Фенікс, 2014. – С. 20–33.

122. Севостьянова Н. І. Звернення до Європейського суду з прав людини як реалізація права на доступ до правосуддя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / Севостьянова Наталія Іларіонівна; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – О., 2011. – 16 с.

123. Словник української мови : в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – Том 7. – К. : Наукова думка, 1976. – 724 с.
124. Смбалян А. С. Значения прецедентов в международном публичном праве / А. С. Смбалян // Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Право». – 2009. – Вып. 21. – № 31(169). – С. 91–94.
125. Смбалян А. С. Органы международного правосудия: классификация в рамках общей системы / А. С. Смбалян // Право и политика. – № 4. – С. 541–547.
126. Смбалян А. С. Решения органов международного правосудия в системе международного публичного права / А. С. Смбалян. – М. : Статут, 2012. – 270 с.
127. Солохин А. Мировое соглашение как результат примирения заявителя и государства-ответчика в Европейском суде по правам человека / А. Солохин // Арбитражный и гражданский процесс. – 2009. – № 1. – С. 25–29.
128. Спектор О. М. Історичні корені виникнення та етапи становлення системи альтернативного вирішення спорів / О. М. Спектор // Право і суспільство. – 2010. – № 4. – С. 102–107.
129. Справедливое судебное разбирательство в международном праве: юридический сборник // Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека. – Варшава : ВДИПЧ ОБСЕ, 2013. – 279 с.
130. Стандарты Европейского Суда по правам человека и российская правоприменительная практика : сб. аналит. статей / Под ред. М. Р. Воскобитовой. – М. : Издательство «Анахарсис», 2005. – 528 с.
131. Суворов Д. А. Формирование принципов примирительного производства в спорах с участниками экономической деятельности / Д. А. Суворов // Юрист. – 2006. – № 4. – С. 53–57.
132. Судові справи, які змінюють Україну / Аркадій Бущенко [та ін.] ; Платформа стратег. суд. захисту. – К. : Київ. Бізнес Центр, 2014. – 36 с.
133. Судові справи, які змінюють Україну. Вид. друге / Тетяна Печончик ; Платформа стратег. суд. захисту. – К. : Київ. Бізнес Центр, 2015. – 36 с.
134. Туманова Л. В. Защита семейных прав в Европейском Суде по правам человека / Л. В. Туманова, И. А. Владимирова. – М. : Городец, 2007. – 208 с.

135. Українська Прес-Група проти України, № 72713/01, § 7, ЄСПЛ 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/file/2445>
136. Хадсон М. О. Международные суды в прошлом и будущем / М. О. Хадсон ; пер. с англ.: Ф. Е. Богомольная ; под. ред.: С. Б. Крылов ; предисл.: Н. Н. Полянский . – М. : Гослитиздат, 1947. – 391 с.
137. Хакен Г. Синергетика / Г. Хакен. – М. : Мир, 1980. – 404 с.
138. Хищенко А. С. Примирительные процедуры в процессе правового регулирования: историко-правовой анализ : автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история учений о праве и государстве» / Алина Сергеевна Хищенко; РАНХиГС. – М., 2014. – 26 с.
139. Хорольський Р. Б. Правові засоби вирішення міжнародних спорів у рамках Європейського Союзу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / Хорольський Роберт Борисович; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2001. – 19 с.
140. Чайковський Ю. В. Становлення міжнародного права: філософсько–правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / Чайковський Юрій Володимирович; Одеська національна юридична академія. – О., 2009. – 21 с.
141. Чернышова Т. В. Примирение в праве: понятие и виды : автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история учений о праве и государстве» / Тамара Владимировна Чернышова; РАП. – М., 2012. – 21 с.
142. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – 2-е вид., випр., доп. – К. : Реферат, 2007. – 848 с.
143. Шинкарецькая Г. Г. Судебные средства разрешения международных споров (тенденции развития) : автореф. дисс. на соиск. учен. степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.10 «Международное право; Европейское право» / Шинкарецькая Галина Георгиевна; Институт государства и права РАН. – М., 2010. – 32 с.

144. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2011 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/file/2167>

145. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2006 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/file/2164>

146. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2007 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/file/2165>

147. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2008 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/file/2639>

148. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2009 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/file/2640>

149. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2010 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/file/2166>

150. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2012 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/file/24872>

151. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2013 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/file/34905>

152. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2014 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/file/43560>

153. Юдківська Г. Ю. «Правило чіткої лінії» в справі Еванс проти Сполученого Королівства – новий підхід Європейського суду з прав людини до

зважування конфліктних інтересів / Г. Ю. Юдківська // Судова апеляція. – 2007. – № 4. – С. 125–135.

154. Юдківська Г. Деякі проблеми застосування практики Європейського суду з прав людини в Україні / Ганна Юдківська // Право України. – 2011. – № 7. – С. 74–79.

155. Юдківська Г. Ю. Огляд загальних гарантій справедливого судового процесу – ч. 1 ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод / Г. Ю. Юдківська // Європ. суд з прав людини. Судова практика / за заг. ред. В. Г. Буткевича. – К. : Ред. журн. «Право України», 2013. – № 3, кн. 1, ч. 2 : Стаття 6 ЄКПЛ. «Право на справедливий суд» : у 3 ч. – С. 795–877. – (Дод. до журн. «Право України»).

156. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2: Д – Й. – 744 с.

157. Ягунов Д. В. Консеквенціалістські та ретрибутивістські теорії покарання в контексті філософсько-правового аналізу пенальності Постмодерну / Д. В. Ягунов // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. – 2013. – № 1. – С. 74–78.

158. Ягунов Д. В. Практика Європейського суду з прав людини (прецеденти та коментарі з питань кримінального судочинства) / Д. В. Ягунов; Одес. обл. колегія адвокатів. – О. : Фенікс, 2010. – 253 с.

159. 50 Human Rights Cases You Need to Know [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://opil.ouplaw.com/page/426/50-human-rights-cases-you-need-to-know>

160. ACHPR. Amnesty International v. Zambia, Comm. № 212/98 (1999) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.achpr.org/files/sessions/25th/comunications/212.98/achpr25_212_98_eng.pdf

161. ACHPR. John K. Modise v. Botswana, Comm. № 97/93_14AR (2000) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.achpr.org/files/sessions/28th/comunications/97.93_14ar/achpr28_97_93_14ar_eng.pdf

162. ACHPR. *Kalenga v Zambia* (amicable settlement) (2000) AHRLR 321 (ACHPR 1994) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.chr.up.ac.za/index.php/browse-by-subject/498-zambia-kalenga-v-zambia-2000-ahrlr-321-achpr-1994.html>
163. ACHPR. *Mouvement Burkinabé des Droits de l'Homme et des Peuples c. Burkina Faso*, Comm. № 204/97 (2001) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.achpr.org/files/sessions/29th/comunications/204.97/achpr29_204_97_eng.pdf
164. ACHPR. *Peoples' Democratic Organisation for Independence and Socialism v. Gambia*, Comm. № 44/90 (1996) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.achpr.org/files/sessions/20th/comunications/44.90/achpr20_44_90_eng.pdf
165. ACHPR. *Rules of Procedure* (May 12 to 26, 2010), Banjul [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.achpr.org/files/instruments/rules-of-procedure-2010/rules_of_procedure_2010_en.pdf
166. ACtHPR. *Rules of Court* (April 2010), Registry of the Court, Arusha [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.african-court.org/en/images/documents/Court/Interim%20Rules%20of%20Court/Final_Rules_of_Court_for_Publication_after_Harmonization_-_Final__English_7_sept_1_.pdf
167. *African Charter on Human and Peoples' Rights* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.achpr.org/files/instruments/achpr/banjul_charter.pdf
168. *Akman v. Turkey* (striking out), no. 37453/97, § 24, ECHR 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59528>
169. Allen T. *Restitution and Transitional Justice in the European Court of Human Rights* / Tom Allen // *Columbia Journal of European Law*. – 2007. – № 13(1). – P. 1–46.
170. *Amnesty International (UK) v. The United Kingdom* (dec.), no. 38383/97, ECHR 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-5024>

171. Ang F. Friendly Settlements and Striking Out of Applications / F. Ang, E. Berghmans // Protocol № 14 and the Reform of the European Court of Human Rights / eds. P. Lemmens, W. Vandenhoe. – Antwerpen : Intersentia, 2005. – P. 89–104.

172. Antunes Tomás Rebocho c. Portugal (struck out of the list), no. 34562/97, § 13, CEDH 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-62845>

173. Aspichi Dehwari v. the Netherlands (struck out of the list), no. 37014/97, § 17, ECHR 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58575>

174. Association pour la Defence des Droits de l’Homme et des Libertés v. Djibouti, African Commission on Human and Peoples’ Rights, Comm. No. 133/94 (2000) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.achpr.org/files/sessions/27th/comunications/133.94/achpr27_133_94_eng.pdf

175. Aydin c. Turquie (règlement amiable), no. 29289/95, CEDH 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-65168>

176. Azurmendi A. Tribunal Europeo de Derechos Humanos (1959–1999): cuarenta anos de jurisprudencia sobre el derecho a la informacion / A. Azurmendi // Comunicacion y Sociedad. – 2000. – № 1. – P. 7–36.

177. Barreto I. C. Friendly Settlement before the European Court of Human Rights / I. C. Barreto // Alternatives to Litigation between Administrative Authorities and Private Parties: Conciliation, Mediation and Arbitration. Proceedings Multilateral Conference, Lisbon (Portugal), 31 May – 2 June 1999, Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2000. – 172 p.

178. Barrionuevo Arévalo L. Adjudication of International Disputes in Europe: The Role of the European Court of Justice and the European Court of Human Rights [Электронный ресурс] / Luis Barrionuevo Arévalo // University of Illinois EUC Working Paper. – 2006. – Vol. 6. – No. 1. – P. 1–18. – Режим доступа: http://www.euc.illinois.edu/_includes/docs/barrionuevo_European_Courts_Article1.pdf

179. Basic Documents Pertaining to Human Rights in the Inter-American System : Updated to February 2012 / Corte Interamericana de Derechos Humanos, – San José, C.R. : Corte Interamericana de Derechos Humanos, 2012. – 326 p.
180. Bazjaks v. Latvia (merits and just satisfaction), no. 71572/01, ECHR 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101223>
181. Benjamin R. The Natural History of Negotiation and Mediation: The Evolution of Negotiative Strategies, Approaches and Rituals / R. D. Benjamin., 2012.
182. Berger V. Le règlement amiable devant la Cour / V. Berger // La Convention européenne des droits de l'homme. Commentaire article par article / Louis-Edmond Pettiti, Emmanuel Decaux, Pierre-Henri Imbert. Paris : Economica, 1995. – P. 783–792.
183. Berman H. Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition / H. J. Berman. – Cambridge, MA : Harvard University Press. – 1983. – 672 p.
184. Bertozzi P. Dizionario dei brocardi e dei latinismi giuridici / Paride Bertozzi (prefazione di Franco Ferrarotti). – Milano: IPSOA Gruppo Wolters Kluwer Italia, 2009. – 256 p.
185. Bohunický v. Slovakia (struck out of the list), no. 36570/97, § 23–24, ECHR 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58303>
186. Botazzi v. Italy (merits and just satisfaction), no. 34884/97, § 22, ECHR 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58293>
187. Broniowski v. Poland (friendly settlement) [GC], no. 31443/96, ECHR 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70326>
188. Broniowski v. Poland (merits) [GC], no. 31443/96, ECHR 2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61828>
189. Brownlie J. Principles of Public International Law / J. Brownlie. – New York : Oxford University Press, 2001. – 743 p.
190. Buergenthal T. The American and European Conventions on Human Rights: Similarities and Differences / T. Buergenthal // American University Law Review. – 1980. – Vol. 30. – P. 155–166.

191. Burma S. Aspekty moralne i etyczne instytutu polubownego załatwienia sprawy do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka / Sergii Burma // Studenckie Zeszyty Naukowe (ISSN 1506–8285). – 2015. – № 29. – S. 69–72.
192. Cagirga v. Turkey, no. 21895/93, 7 July 1995, Report of the Commission [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-45741>
193. Cameron I. Turkey and Article 25 of the European Convention on Human Rights / Iain Cameron // The International and Comparative Law Quarterly. – Oct. 1988. – № 4. – Vol. 37. – P. 887–925.
194. Carrozza v. Italy (struck out of the list), no. 43598/98, § 6, ECHR 1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58328>
195. Case of Ivcher-Bronstein v. Peru (Competence), Judgment of September 24, 1999. Para. 40. [Електронний ресурс] // Inter-American Court of Human Rights. – Режим доступу: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_54_ing.pdf
196. Charter of the United Nations [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/en/documents/charter/>
197. Çiçek and Öztemel and 6 other cases v. Turkey (merits and just satisfaction), no. 74069/01, 74703/01, 76380/01, 16809/02, 25710/02, 25714/02 and 30383/02, § 22, ECHR 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-80400>
198. Cicero Marcus Tullius. De Officiis / Cicero Marcus Tullius. – Translated by Walter Miller, The Loeb Classical Library Edition. – Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1913.
199. Civil Liberties Organization v. Nigeria, African Commission on Human and Peoples' Rights, Comm. No. 129/94 (1995) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.achpr.org/files/sessions/17th/comunications/101.93/achpr17_101_93_eng.pdf
200. CMCE. Pending cases : state of execution [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/execution/Reports/pendingCases_en.asp
201. CMCE. Recommendation CM/Rec(2010)12 of the Committee of Ministers to member states on judges: independence, efficiency and responsibilities (Adopted by

the Committee of Ministers on 17 November 2010 at the 1098th meeting of the Ministers' Deputies) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1707137>

202. CMCE. Recommendation No. R (2000) 10 of the Committee of Ministers to Member states on codes of conduct for public officials (Adopted by the Committee of Ministers at its 106th Session on 11 May 2000) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/greco/documents/Rec\(2000\)10_EN.pdf](https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/greco/documents/Rec(2000)10_EN.pdf)

203. CMCE. Recommendation No. R (86) 12 of the Committee of Ministers to member states concerning measures to prevent and reduce the excessive workload in the courts (Adopted by the Committee of Ministers on 16 September 1986 at the 399th meeting of the Ministers' Deputies) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://www.justice.gov.sk/Dokumenty/OSP/RECOMMENDATION%20No.%20R%20\(86\)%2012.pdf](https://www.justice.gov.sk/Dokumenty/OSP/RECOMMENDATION%20No.%20R%20(86)%2012.pdf)

204. CMCE. Recommendation No. R (98) 1 of the Committee of Ministers to Member States on family mediation (Adopted by the Committee of Ministers on 21 January 1998 at the 616th meeting of the Ministers' Deputies) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/family/7th%20conference_en_files/Rec\(98\)1%20E.pdf](http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/family/7th%20conference_en_files/Rec(98)1%20E.pdf)

205. CMCE. Recommendation No. R (99) 19 of the Committee of Ministers to member States concerning mediation in penal matters (Adopted by the Committee of Ministers on 15 September 1999 at the 679th meeting of the Ministers' Deputies) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=420059>

206. CMCE. Recommendation Rec (2002)10 of the Committee of Ministers to member States on mediation in civil matters (Adopted by the Committee of Ministers on 18 September 2002 at the 808th meeting of the Ministers' Deputies) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=306401>

207. CMCE. Recommendation Rec(2001)9 of the Committee of Ministers to member states on alternatives to litigation between administrative authorities and private parties (Adopted by the Committee of Ministers on 5 September 2001 at the

762nd meeting of the Ministers' Deputies) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=220409>

208. CMCE. Recommendation Rec(2004)6 of the Committee of Ministers to member states on the improvement of domestic remedies (adopted by the Committee of Ministers on 12 May 2004, at its 114th Session) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=743317>

209. CMCE. Report of the Evaluation Group to the Committee of Ministers on the European Court of Human Rights, 27 September 2001, EG Court(2001)1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1063779>

210. CMCE. Report of the Group of Wise Persons to the Committee of Ministers, 15 November 2006, CM(2006)203 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1063779&Site=CM>

211. CMCE. Resolution Res(2002)59 concerning the practice in respect of friendly settlements (adopted by the Committee of Ministers on 18 December 2002 at the 822nd meeting of the Ministers' Deputies) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=331569>

212. CMCE. Resolution Res(2004)3 of the Committee of Ministers on judgments revealing an underlying systemic problem (adopted by the Committee of Ministers on 12 May 2004, at its 114th Session) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=743257>

213. CMCE. Rules of the Committee of Ministers for the supervision of the execution of judgments and of the terms of friendly settlements (Adopted by the Committee of Ministers on 10 May 2006 at the 964th meeting of the Ministers' Deputies) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=999329>

214. Coleman J. Justice in Settlements / J. Coleman, C. Silver // Social Philosophy and Policy. – 1986. – Vol. 4, Issue 1. – P. 102–144.

215. Collected edition of the «Travaux préparatoires» of the European Convention on Human Rights / Council of Europe. – The Hague : Martinus Nijhoff, 1976. – Vol. 3. – 339 p.

216. Composition of the Court. Judges of the Court [Электронный ресурс] // European Court of Human Rights. – Режим доступа: http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=court/judges&c=#newComponent_1346152041442_pointer

217. Dana Hadrabová and Lenka Hadrabová no. 42165/02, Hedvika Hadrabová, Zdeňka Křivánková, Dušan Křivánek, Lenka Horká and Miloš Horký no. 466/03 v. the Czech Republic (dec.), ECHR 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-82839>

218. Denmark v. Turkey (friendly settlement), no. 34382/97, ECHR 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58542>

219. Dian Dimitrov, Krassimir Savov and Atanas Vishanov v. Bulgaria (dec. as to the admissibility of), no. 37358/97, 37988/97, 39565/98, ECHR 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-5838>

220. Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L:2008:136:TOC>

221. Dollé S. Friendly Settlement 14 Years on in the European Commission of Human Rights / S. Dollé // The birth of European human rights law : liber amicorum : studies in honour of Carl Aage Nørgaard / eds. Michele de Salvia, Mark E Villiger. – Baden-Baden : Nomos Verlag, 1998. – 405 p.

222. Dyzenhaus D. Judicial Independence, Transitional Justice and the Rule of Law / David Dyzenhaus // Otago Law Review. – 2003. – № 10. . – Vol. 345. – P. 345–370.

223. Ebobrah S. T. A critical analysis of the human rights mandate of the ECOWAS Community Court of Justice / S. T. Ebobrah. – Copenhagen : The Danish Institute for Human Rights, 2008. – 58 p.

224. Ebobrah S. T. Towards a Positive Application of Complementarity in the African Human Rights System: Issues of Functions and Relations / S. T. Ebobrah // The European Journal of International Law. – 2011. – Vol. 22. – № 3. – P. 663–688.

225. EACJ. The East African Court of Justice Rules of Procedure, 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eacj.org/wp-content/uploads/2013/09/EAC-Rules-of-Procedure-2013.pdf>

226. ECJ. Rules of Procedure (25 September 2012), Luxembourg [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2012-10/rp_en.pdf

227. ECOWAS. Rules of the Court of Justice of the Economic Community of West African States (2002), Abuja [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.courtecowas.org/site2012/pdf_files/rules_of_procedure.pdf

228. ECOWAS. Supplementary Protocol A/SP.1/01/05 amending the Preamble and Articles 1,2,9,22 and 30 of Protocol A/P.1/7/91 relating to the Community Court of Justice and Article 4 Paragraph 1 of the English version of the said Protocol [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.courtecowas.org/site2012/pdf_files/supplementary_protocol.pdf

229. ECtHR. Analysis of statistics 2011, January 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.echr.coe.int/Documents/Stats_analysis_2011_ENG.pdf

230. ECtHR. Analysis of statistics 2012, January 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.echr.coe.int/Documents/Stats_analysis_2012_ENG.pdf

231. ECtHR. Analysis of statistics 2013, January 2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.echr.coe.int/Documents/Stats_analysis_2013_ENG.pdf

232. ECtHR. Analysis of statistics 2014, January 2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.echr.coe.int/Documents/Stats_analysis_2014_ENG.pdf

233. ECtHR. Annual Report 2011 of the European Court of Human Rights, Council of Europe. Registry of the European Court of Human Rights. – Strasbourg, 2012. – 164 p.

234. ECtHR. Annual Report 2012 of the European Court of Human Rights, Council of Europe. Registry of the European Court of Human Rights. – Strasbourg, 2013. – 162 p.

235. ECtHR. Annual Report 2013 of the European Court of Human Rights, Council of Europe. Registry of the European Court of Human Rights. – Strasbourg, 2014. – 204 p.

236. ECtHR. Annual Report 2014 of the European Court of Human Rights, Council of Europe. Registry of the European Court of Human Rights. – Strasbourg, 2015. – 178 p.

237. ECtHR. Inter-States applications [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.echr.coe.int/Documents/InterStates_applications_ENG.pdf

238. ECtHR. Overview 1959–2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://echr.coe.int/Documents/Overview_19592014_ENG.pdf

239. ECtHR. Pending cases. Statistics by month 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://echr.coe.int/Documents/Stats_pending_month_2013_BIL.pdf

240. ECtHR. Pending cases. Statistics by month 2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://echr.coe.int/Documents/Stats_pending_month_2014_BIL.pdf

241. ECtHR. Pending cases. Statistics by month 2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://echr.coe.int/Documents/Stats_pending_month_2015_BIL.pdf

242. ECtHR. Practice Directions. Just satisfaction claims (Rules of Court – 1 July 2014) Registry of the Court, Strasbourg [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.echr.coe.int/Documents/PD_satisfaction_claims_ENG.pdf

243. ECtHR. Practice Directions. Written pleadings (Rules of Court – 1 July 2014) Registry of the Court, Strasbourg [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.echr.coe.int/Documents/PD_written_pleadings_ENG.pdf

244. ECtHR. References to the Inter-American Court of Human Rights in the case-law of the European Court of Human Rights. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.echr.coe.int/Documents/Research_report_inter_american_court_ENG.pdf

245. ECtHR. Report on the implementation of the revised rule on the lodging of new applications [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.echr.coe.int/Documents/Report_Rule_47_ENG.pdf

246. ECtHR. Rules of Court (1 June 2015) Registry of the Court, Strasbourg [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.echr.coe.int/Documents/Library_2015_RoC_ENG.PDF

247. ECtHR. Rules of Court of the European Court of Human Rights (adopted on 18th September 1959) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.echr.coe.int/Documents/Library_1959_RoC_CDH\(59\)8_ENG.PDF](http://www.echr.coe.int/Documents/Library_1959_RoC_CDH(59)8_ENG.PDF)

248. ECtHR. The Court's Priority Policy [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.echr.coe.int/Documents/Priority_policy_ENG.pdf

249. ECtHR. The Pilot-Judgment Procedure [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.echr.coe.int/Documents/Pilot_judgment_procedure_ENG.pdf

250. ECtHR. Unilateral declarations: policy and practice [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.echr.coe.int/Documents/Unilateral_declarations_ENG.pdf

251. Erat and Sağlam v. Turkey (friendly settlement), no. 30492/96, § 8, 34, ECHR 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60332>

252. Erdal U. Article 3 of the European Convention on Human Rights: A Practitioner's Handbook / Uğur Erdal & Hasan Bakirci. – Geneva: World Organization Against Torture OMCT, 2006. – 374 p.

253. Farrell v. The United Kingdom (friendly settlement), no. 9013/80, 2 October 1984, Report of the Commission [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-92797>

254. Fedotova v. Russia (merits and just satisfaction), no. 73225/01, ECHR 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-73294>

255. Fiss O. M. Against Settlement / O. M. Fiss // The Yale Law Journal. – 1984. – № 93. – P. 1073–1090.

256. Forowicz M. The Future of Friendly Settlements / Magdalena Forowicz // Concepts of General Domestic remedies and Simplified Procedure for Amending the Convention in the Post-Interlaken Process : 4th Warsaw Seminar, 9–10 September 2010, Warsaw. – W. : Kontrast, 2010. – P. 175–186.

257. France, Norway, Denmark, Sweden, the Netherlands v. Turkey (dec.), no. 9940–43/82, 6 December 1983, Comission (Plenary) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-74161>

258. Gongadze v. Ukraine (merits and just satisfaction), no. 34056/02, ECHR 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70853>

259. Gronowska B. Europejski Trybunał Praw Człowieka: w poszukiwaniu efektywnej ochrony praw jednostki / Bożena Gronowska. – Toruń : «Dom Organizatora», 2011. – 374 s.

260. Gronowska B. Polubowne załatwienie sprawy (friendly settlement) w systemie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka z 1950 r. / B. Gronowska, K. Balcerzak // Studia Prawnicze. – 2006. – № 1. – S. 5–22.

261. Gronowska B. Zgoda pokrzywdzonego i jej znaczenie w strasburskiej procedurze ochrony praw człowieka / B. Gronowska // Prokuratura i Prawo. – 2011. – № 12. – S. 28–42.

262. Gündüz et Autres c. Turquie (règlement amiable), no. 31249/96, § 14, CEDH 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-63533>

263. High Level Conference on the Future of the European Court of Human Rights. Interlaken Declaration. 19 February 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=2045095&SecMode=1&DocId=1547616&Usage=2>

264. High Level Conference on the Future of the European Court of Human Rights organised within the framework of the Turkish Chairmanship of the Committee of Ministers of the Council of Europe. Izmir Declaration. 26–27 April 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Documents/2011_Izmir_FinalDeclaration_ENG.pdf

265. High-level Conference on the “Implementation of the European Convention on Human Rights, our shared responsibility”. Brussels Declaration. 27 March 2015

[Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://justice.belgium.be/fr/binaries/Declaration_EN_tcm421-265137.pdf

266. Hutten-Czapska v. Poland [GC] (friendly settlement), no. 35014/97, ECHR 2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-86137>

267. IACHR. First Inter-American Conference on Exchange of Best Practices in Friendly Settlements. June 7-8, 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.oas.org/en/iachr/friendly_settlements/antigua.asp

268. IACHR. IACHR Publishes Report on Impact of Friendly Settlement Procedure [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.oas.org/en/iachr/media_center/PReleases/2014/132.asp

269. IACHR. Impacto del procedimiento de solución amistosa [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.oas.org/es/cidh/soluciones_amistosas/docs/Informe-Soluciones-Amistosas.pdf

270. IACHR. Report № 11/07, Interstate Case 01/06. Nicaragua v. Costa Rica, March 8, 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cidh.oas.org/annualrep/2007eng/interstatecase.eng.htm>

271. IACHR. Report No. 31/91 (merits), Case 10,319, Caballero Delgado and Santana v. Colombia, September 26, 1991 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_31_ing.pdf

272. IACHR. Rules of Procedure of the Inter-American Commission on Human Rights [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.corteidh.or.cr/sitios/reglamento/ene_2009_ing.pdf

273. IACHR. Statistics of the Inter-American Commission on Human Rights [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.oas.org/en/iachr/multimedia/statistics/statistics.html>

274. Iatridis v. Greece (just satisfaction), no. 31107/96, § 33, ECHR 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59087>

275. Ichim O. Just Satisfaction under the European Convention on Human Rights / Octavian Ichim. – Cambridge : Cambridge University Press, 2015. – 410 p.

276. International Court of Justice, Rules of the Court (adopted 14 April 1978), printed in Acts and Documents No. 6 (The Hague: I.C.J., 2007) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.icj-cij.org/documents/index.php?p1=4&p2=3&p3=0>
277. International Court of Justice, The Statute of Court [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.icj-cij.org/documents/?p1=4&p2=2>
278. Ireland v. The United Kingdom, no. 5310/71, § 159, ECHR 1978 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57506>
279. J. M. v. The United Kingdom (dec.), no. 41518/98, ECHR 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-5474>
280. Kaplan c. Turquie (règlement amiable), no. 24932/94, CEDH 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-64726>
281. Kaysin et Autres c. Ukraine (règlement amiable), no. 46144/99, CEDH 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-64003>
282. Keçeci v. Turkey (friendly settlement), no. 38588/97, § 9, ECHR 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60778>
283. Keller H. Entry into Force of Protocol No. 14 / H. Keller, D. Suter // The European Court of Human Rights After Protocol 14: Preliminary Assessment and Perspectives / ed. S. Besson. – Zürich : Schulthess, 2011. – P. 55–92.
284. Keller H. Friendly Settlements and Unilateral Declarations: An Analysis of the ECtHR's Case Law after the Entry into Force of Protocol No. 14 / H. Keller, D. Suter // The European Court of Human Rights After Protocol 14: Preliminary Assessment and Perspectives / ed. S. Besson. – Zürich : Schulthess, 2011. – P. 55–92.
285. Keller H. Friendly Settlements before the European Court of Human Rights, Theory and Practice / H. Keller, M. Forowicz, L. Engi. – Oxford : Oxford University Press, 2010. – 352 p.
286. Kiamran Halil v. Cyprus (dec.), no. 33981/96, ECHR 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-4964>
287. Kingah S. Using the Palaver Settlement Paradigm as a Means of Fortifying the Search for the Democratic Ideal in Sub-Saharan Africa / S. Kingah // Recherches et Documentation juridiques africaines. – 2004. – № 8 (30). – P. 109–145.

288. Kiss A. Conciliation / Alexandre Kiss // The European System for the protection of Human Rights / RSt. J. Macdonald, F. Matscher & H. Petzold (eds.). – Dordrecht – Boston – London : Martinus Nijhoff Publishers, 1993. – P. 703–711.

289. Köksal v. the Netherlands (friendly settlement), no. 31725/96, § 14, ECHR 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59348>

290. Koopmans S. M. G. Diplomatic Dispute Settlement – The Use of Inter-State Conciliation / S. M. G. Koopmans. – The Hague : T.M.C. Asser Press, 2008. – 325 p.

291. Krüger H. C. Reflections Concerning Accession of the European Communities to the European Convention on Human Rights / H. C. Krüger, C. A. Nørgaard // Protecting Human Rights: The European Dimension. Studies in Honour of Gerard J. Wiarda / eds. F. Matscher, H. Petzold. – Köln : Heymann, 1988. – 750 s.

292. Kurtz et Seltmann contre la République fédérale d'Allemagne (dec.), no. 2707/66, 4 April 1967, Commission [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-27909>

293. La Cour européenne des droits de l'homme : Questions / Réponses destinées aux avocats // Le Conseil des barreaux européens. – Bruxelles : CCBE, 2014. – 20 p.

294. La Organización de los Estados Americanos. Comisión Interamericana de Derechos Humanos [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cidh.oas.org/>

295. Leşker Acar v. Turkey (dec.), no. 74941/01, ECHR 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-82280>

296. Locke J. Two Treatises on Civil Government / J. Locke. – London ; New York : Cambridge University Press, 1988. – 525 p.

297. Luedicke, Belkacem & Koç v. Germany, no. 6210/73, 6877/75, 7132/75, ECHR 1978 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57530>

298. Malysh and Ivanin v. Ukraine (dec.), no. 40139/14, 41418/14, ECHR 2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-147032>

299. Mehmet Özcan c. Turquie (règlement amiable), no. 29856/96, § 22, CEDH 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-64968>
300. Miroļubovs et Autres c. Lettonie, no. 798/05, CEDH 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-93983>
301. Moosmann v. Austria, no. 14093/88, 09 July 1992, Report of the Commission [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-45523>
302. N.Ö. v. Turkey (friendly settlement), no. 33234/96, § 12, ECHR 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60689>
303. Oleksandr Volkov v. Ukraine, no. 21722/11, ECHR 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115871>
304. O'Reilly v. Ireland, no. 24196/94, 3 December 1996, Report of the Commission [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-2662>
305. Olajide Afolabi v. Nigeria, ECW/CCJ/APP/01/03 (2004) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dev.ihrda.org/doc/ecw.ccj.jud.01.04/view/>
306. PACE. Committee on Legal Affairs and Human Rights, Parliamentary Assembly of the Council of Europe, States with major structural/systemic problems before the European Court of Human Rights: statistics – Information document compiled by the Secretariat upon the instructions of the Chairperson, document No. AS/Jur/Inf (2011), 18 April 2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://assembly.coe.int/CommitteeDocs/2011/ajinfdoc05%202011rev_EN.pdf
307. PACE. Guaranteeing the authority and effectiveness of the European Convention on Human Rights. Rapporteur: Mrs Marie-Louise Bemelmans-Videx, AS/Jur (2011) 44, 4 November 2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://assembly.coe.int/CommitteeDocs/2011/ajdoc44_2011.pdf
308. PACE. Ensuring the viability of the Strasbourg Court: structural deficiencies in States Parties : Committee on Legal Affairs and Human Rights, Rapporteur: Mr Serhii Kivalov, Ukraine, EDG, Report. – Doc. 13087. – 7 January 2013 [Электронный ресурс].

– Режим доступа: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=19396>

309. PACE. States with major structural/systemic problems before the European Court of Human Rights: statistics : Committee on Legal Affairs and Human Rights [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://assembly.coe.int/CommitteeDocs/2011/ajinfdoc05%202011rev_EN.pdf

310. Pasqualucci Jo M. The Practice and Procedure of the Inter-American Court of Human Rights / Jo M. Pasqualucci. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 488 p.

311. Pilot Judgment Procedure in the European Court of Human Rights : and the Future Development of Human Rights' Standards and Procedures Third Informal Seminar for Government Agents and Other Institutions : Warsaw, 14–15 May 2009 : in memory of Prof. Andrzej Stelmachowski (1925–2009). – Warsaw : Kontrast, 2009. – 327 p.

312. Practical Guide. The African Court on Human and Peoples' Rights towards the African Court of Justice and Human Rights [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.fidh.org/IMG/pdf/african_court_guide.pdf

313. Protocol No. 11 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, restructuring the control machinery established thereby [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/155.htm>

314. Protocol No. 14 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, amending the control system of the Convention [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/194.htm>

315. Protocol No. 14bis to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/204.htm>

316. Protocol No. 8 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/118.htm>

317. Pushkar P. V. Hierarchy of the case-law of the European Court of Human Rights: a Brief Discussion of the Court's Case-law Hierarchy, its sources and legal importance / P. V. Pushkar // Європейські студії і право. – 2014. – № 1(8). – С. 7–14.

318. Protocol on the Statute of the African Court of Justice and Human Rights [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.au.int/en/sites/default/files/PROTOCOL_STATUTE_AFRICAN_COURT_JUSTICE_AND_HUMAN_RIGHTS.pdf

319. Rantsev v. Cyprus and Russia, no. 25965/04, § 194, ECHR 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-96549>

320. Reforming the European Convention on Human Rights : Interlaken, İzmir, Brighton and beyond // Directorate General Human Rights and Rule of Law Council of Europe. – Strasbourg : Council of Europe, 2014. – 536 p.

321. Reid K. A practitioners guide to the European convention on human rights / Karen Reid. – London : Thomson/Sweet & Maxwell, 2008. – 709 p.

322. Renzyayeva v. Ukraine (dec.), no. 11690/08, ECHR 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-148846>

323. Roebuck D. Ancient Greek Arbitration / D. Roebuck. – Oxford : Holo Books, The Arbitration Press, 2001. – XII. – 401 p.

324. Roebuck D. Best to Reconcile: Mediation and Arbitration in the Ancient Greek World / D. Roebuck. // Journal of the Chartered Institute of Arbitrators. – 2000. – № 66. – P. 275–287.

325. Roebuck D. Bruno de Loynes de Fumichon. Roman Arbitration / D. Roebuck. – Oxford : Holo Books, The Arbitration Press, 2005. – 283 p.

326. Roebuck D. Mediation and Arbitration in the Middle Ages: England 1154 to 1558 / D. Roebuck. – Oxford : Holo Books, The Arbitration Press, 2013. – 496 p.

327. Rokhlya v. Ukraine (dec.), no. 46014/07, ECHR 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105018>

328. Romlin v. Sweden (friendly settlement), no. 48630/99, § 15, ECHR 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61817>

329. Rozakis C. L. Unilateral Declarations as a Means of Settling Human Rights Disputes: a New Tool for the Resolution of Disputes in the Echr's Procedure / Christos L. Rozakis // Promoting Justice, Human Rights and Conflict Resolution through International Law / La promotion de la justice, des droits de l'homme et du règlement des conflits par le droit international / Edited by Marcelo G. Kohen. – 2006. – P. 1003–1014.

330. Samková v. the Slovak Republic (friendly settlement), no. 26384/95, 15 January 1997, Report of the Commission [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-45863>

331. Skoogström v. Sweden, no. 8582/79, 2 October 1984, ECHR [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57578>

332. Süleyman Kaplan v. Turkey, no. 38578/97, § 8, ECHR 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60675>

333. Supervision of the execution of judgments and decisions of the European Court of Human Rights. 8-th Annual report, 2014. Council of Europe, 2015. – 236 p.

334. Supervision of the execution of judgments and decisions of the European Court of Human Rights. 7-th Annual report, 2013. Council of Europe, 2014. – 199 p.

335. Supervision of the execution of judgments and decisions of the European Court of Human Rights. 6-th Annual report, 2012. Council of Europe, 2013. – 169 p.

336. Supervision of the execution of judgments and decisions of the European Court of Human Rights. 5-th Annual report, 2011. Council of Europe, 2012. – 128 p.

337. Supervision of the execution of judgments and decisions of the European Court of Human Rights. 4-th Annual report, 2010. Council of Europe, 2011. – 201 p.

338. Supervision of the execution of judgments of the European Court of Human Rights. 3-rd Annual report, 2009. Council of Europe, 2010. – 187 p.

339. Supervision of the execution of judgments of the European Court of Human Rights. 2-nd Annual report, 2008. Council of Europe, 2009. – 209 p.

340. Supervision of the execution of judgments of the European Court of Human Rights. 1-st Annual report, 2007. Council of Europe, 2008. – 264 p.

341. Tahsin Acar v. Turkey [GC] (preliminary objection), no. 25307/95, ECHR 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61076>
342. Textor J. W. Synopsis Juris Gentium / Johann Wolfgang Textor. – Rudiger : Basileae, 1680.
343. Toğcu v. Turkey (striking out), no. 27601/95, ECHR 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60419>
344. Tomislav Katić and Branislav Katić against Serbia (dec. as to the restoration) no. 13920/04, ECHR 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-93815>
345. Tunkin G. I. Politics, Law and Force in the Interstate System / G. I. Tunkin // Recueil des cours de l'Academie de droit international de la Haye. – 1989. – Vol. 219. – P. 227–396.
346. Ustawa z dnia 8 lipca 2005 r. o realizacji prawa do rekompensaty z tytułu pozostawienia nieruchomości poza obecnymi granicami Rzeczypospolitej Polskiej [Źródło elektroniczne]. – Reżim dostępu: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20051691418>
347. Vallon v. Italy, no. 9621/81, § 21, ECHR 1985 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57589>
348. Van Dijk P. Theory and Practice of the European Convention on Human Rights / Pieter van Dijk, G. J. H. van Hoof ; in coll. with A. W. Heringa [et al.]. – 3th ed. – The Hague : Kluwer Law International, 1998. – 850 p.
349. Varey v. The United Kingdom [GC] (strike out), no. 26662/95, ECHR 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59103>
350. Velásquez Rodríguez Case, Inter-Am.Ct.H.R. (Ser. C) No. 4 (1988), 29 July 1988 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.refworld.org/docid/40279a9e4.html>
351. Viljoen F. International Human Rights Law in Africa, Second Edition / F. Viljoen. – Oxford : Oxford University Press, 2012. – 664 p.

352. Villiger M. Fair Trail and Excessive Length of Proceedings as Focal Points of the ECtHRs Increasing Caseload / M. Villiger // *The European Court of Human Rights Overwhelmed by Applications: Problems and Possible Solutions* / eds. Rudiger Wolfrum and Ulrike Deutsch. – Berlin : Springer Verlag, 2009. – 128 p.

353. Vyerentsov v. Ukraine, no. 20372/11, § 45, ECHR 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-118393>

354. Weber G. S. Who Killed the Friendly Settlement? The Decline of Negotiated Resolutions at the European Court of Human Rights [Электронный ресурс] / G. S. Weber // *Pepperdine Dispute Resolution Law Journal*. – 2007. – Vol. 7. – Issue 2. – P. 215–267. – Режим доступа: <http://digitalcommons.pepperdine.edu/drlj/vol7/iss2/4>

355. Wegen G. Discontinuance and Withdrawal // *The Statute of the International Court of Justice: A Commentary* / A. Zimmermann, C. Tomuschat, K. Oellers-Frahm. – Oxford : Oxford University Press, 2012. – P. 1447–1468.

356. Wellens K. Negotiations in the Case Law of the International Court of Justice: A Functional Analysis / K. Wellens. – Ashgate : Ashgate Publishing, Ltd., 2014. – 358 p.

357. Wildhaber L. Pilot Judgements: The Experience of a Government Agent / L. Wildhaber // *The European Court of Human Rights Overwhelmed by Applications: Problems and Possible Solutions* / eds. Rudiger Wolfrum and Ulrike Deutsch. – Berlin : Springer Verlag, 2009. – 128 s.

358. Wildhaber L. A Constitutional Future for the European Court of Human Rights? / L. Wildhaber // *Human Rights Law Journal*. – 2002. – № 23. – P. 161–165.

359. Wright R. Finding an Impetus for Institutional Change at the African Court on Human and Peoples' Rights / R. Wright // *Berkeley Journal of International Law*. – 2006. – Vol. 24. – Issue 2. – P. 480–481.

360. Yamane H. Asia and Human Rights // *The International Dimensions of Human Rights* / Edited by Karel Vasak. – Paris : Unesco, 1982. – P. 651–670.

361. Yudkivska G. The evolution of the role of the European Court of Human Rights in the context of the continuous increase of the number of individual applications / G. Yudkivska // *Law of Ukraine*. – 2011. – № 5–6. – P. 214–219.

362. Yuliya Volodymyrivna Tymoshenko v. Ukraine (dec.), no. 65656/12, ECHR 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-150832>

363. Zwaak L. The Role of the Council of Europe and its Committee of Ministers: Analysing the Efficiency of Measures Taken under Article 46(2) of the ECHR / Leo Zwaak // Changing Perceptions of Sovereignty and Human Rights. Essays in Honour of Cees Flinterman / Ineke Boerefijn, Jenny E. Goldschmidt. – Antwerpen, Oxford – Portland : Intersentia Publishers, 2008. – P. 355–380.

364. Zwaak L. The procedure before the European Court of Human Rights / Leo Zwaak // Theory and practice of the European Convention on Human Rights, Fourth completely revised edition, Chapter 2 / eds. Pieter van Dijk. – Antwerpen, Oxford : Intersentia Publishers, 2006. – P. 95–290.